

1 GRONINGEN, EEN STAD APART

Over afstand en de effecten ervan

Alles wat bestaat wordt mede bepaald door zijn plaats in de ruimte. Dat geldt ook voor steden. Of nederzettingen zich ontwikkelen tot marktplaats, centrum van rivier- of zeehandel, bestuurszetel of industriestad hangt in hoge mate af van hun situering. Een beschouwing over de geografische plaats van een stad kan een perspectief bieden dat helpt bij het interpreteren van de verschijnselen die zich in de loop van haar ontwikkeling hebben voorgedaan en biedt mogelijkheden tot vergelijking met steden waarop eenzelfde etiket kan worden geplakt. Niet voor niets beginnen stadsgeschiedenissen vaak met een beschrijving van het geografische decor.

Ook met Groningen is dat het geval. Wanneer de geschiedschrijver al geen beeld schetst van de kale en onherbergzame, door ijzige windvlagen geteisterde vlaktes van de periode na de laatste ijstijd, dan is het eerste *shot* toch wel dat van een Drents dorpje dat idyllisch gelegen is op het noordelijke uiteinde van de Hondsrug, aan weerszijden waarvan twee stroompjes zeewaarts kronkelen. Dit is ook het beeld dat zestiende- en zeventiende-eeuwse geschiedschrijvers als Johan Rengers van Ten Post en Ubbo Emmius oproepen. Groningen is een grensplaats, waar gebieden aan elkaar raken die zich niet alleen onderscheiden door hun verschillende fysisch-geografische structuur, maar ook in etnisch opzicht van elkaar verschillen.¹ De kleilanden in het noorden worden bewoond door een Friese bevolking, de zandgronden in het

zuiden door mensen van Saksische herkomst. Deze bevolkingen hadden hun eigen zeden en gebruiken, en spraken verschillende talen en dialecten. Rengers wijst erop welke gevolgen de ligging van Groningen had voor de functie van deze plaats. Groningen werd de plek waar mensen uit de omgeving en kooplieden van verder weg elkaar ontmoetten en handel konden drijven. De negentiende- en twintigste-eeuwse literatuur beschrijft niet alleen het fysisch-geografische milieu, maar heeft ook oog voor de omliggende gebieden, die de basis waren van Groningens bestaan en tegelijk ook het verzorgingsgebied vormen dat vanuit Groningen wordt bediend. Van het grote aantal auteurs die dit thema min of meer uitvoerig ter sprake hebben gebracht, noem ik bij wijze van voorbeeld slechts H.A. Wijnne, J. Huizinga ('Groningen als spin in een web'), H.J. Keuning, P. Kooij en M. Schroor.²

Minder aandacht is er tot dusver geweest voor een derde aspect van Groningens ligging, dat toch van groot belang is geweest voor zijn ontwikkeling. Ik doel op de fysieke afstand tussen Groningen en de opeenvolgende machtscentra: Utrecht, Arnhem, Dresden, Brussel, Den Haag en in toenemende mate opnieuw Brussel. Het relatief grote aantal kilometers dat stad en gewest Groningen scheidt van de plaatsen waar de beslissingen werden en worden genomen, heeft niet alleen praktische gevolgen gehad, maar heeft ook altijd geleid tot een grote 'psychologische'

afstand. Groningen was altijd in meer dan één betekenis ‘ver weg’ en beleidsbepalers hebben er altijd minder aandacht aan besteed dan aan regio’s dichterbij hen in de buurt.³

In het tweede deel van de *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* is over het thema van Noordnederlands ‘afgelegenheid’ niet veel meer te vinden dan de opmerking dat afstand een ‘wat al te simpele’ verklaring is voor een afwijkend ontwikkelingspatroon.⁴ In de late middeleeuwen bestond echter een traditie volgens welke de Friese landen – waartoe ook Groningen en de Ommelanden gerekend werden – een groot en machtig, maar vooral afgelegen, ontoegankelijk en dus sprookjesachtig rijk waren.⁵ In de zestiende eeuw wisten de Groningers en de bewoners van het omringende platteland dat de afgelegenheid van hun gebied ook politieke consequenties had. Sprekend over de vervolging van hervormingsgezinden halverwege de zestiende eeuw, wijst een anonieme kroniekschrijver erop, dat men daarvan in het noorden eigenlijk nauwelijks last had. De plakkaats joegen deze en gene misschien wel wat schrik aan, maar uitgevoerd werden ze niet of nauwelijks. De autoriteiten ontkenen gewoon dat er ketters waren en het ‘Bourgondische hof’ in Brussel was te ver weg om te kunnen ingrijpen. Bovendien genoten ‘deese Vriesche landen’ op grond van de met hen afgesloten verdragen veel meer vrijheid dan de overige Nederlanden.⁶

Ook vandaag de dag, in onze tijd van vliegtuigen, internet, e-mails, wereldomspannende economische netwerken en financiële globalisering, is afstand een factor van betekenis. De inschatting van culturele, politieke, geografische en economische afstand met de daaraan verbonden hindernissen en de daaruit voortvloeiende kosten en risico’s is van beslissende invloed op het *marketing* beleid van internationaal opererende ondernemingen.⁷

Het is jammer dat in de literatuur tot dusver

zo weinig aandacht is gewijd aan het hier als derde genoemde aspect van Groningens situering in de ruimte, want er zijn redenen om aan te nemen dat de cascade van uitvloeiels ervan het speelveld voor het menselijk handelen veel sterker heeft ingeperkt dan men misschien zou denken. Ik geloof zelfs dat ‘afstand’ het sleutelbegrip is in de geschiedenis van Groningen. Wie goed kijkt, ziet in de geschiedenis van stad en gewest overal de directe en indirecte effecten van dit gegeven. Het zou daarom prachtig zijn wanneer eens een serieuze poging zou worden gedaan om het verleden van Stad en Lande en hun wijdere omgeving vanuit de gezichtshoek van de geografische en psychologische afstand te interpreteren. Het hierna volgende heeft niet de pretentie zo’n studie te zijn. De bedoeling ervan is tweërlei: ik wil (1) voorstellen om het Groninger verleden wat meer te beschouwen vanuit het perspectief dat ik hier op het oog heb, en (2) enkele aanzetten geven voor nader onderzoek in de bedoelde richting.

In zijn boek over het gebied van de Middellandse Zee ten tijde van Filips II heeft Fernand Braudel boeiende beschouwingen gewijd aan de moeilijkheden die geografische afstanden opleverden voor de bestuurders van zestiende-eeuwse staten. ‘In die tijd is afstand altijd en overal de vijand. Hij put mensen, staten en vooral grote rijken uit. Verlamd door de ruimte moeten ze nederlagen incasseren aan de uiteinden van hun territorium, in de brede randgebieden waarover ze nauwelijks of geen macht kunnen uitoefenen en waar hun zwakte aan de dag treedt.’⁸ Wie vanuit een centrum controle wil uitoefenen over gebeurtenissen in de periferie heeft inderdaad een groot probleem. Maar voor wie zelfstandig zijn gang wil gaan is het juist plezierig wanneer er geen machtige pottenkijkers in de buurt zijn. Afstand heeft zowel voordelen als nadelen, en het is alleen het perspectief van de beschouwer, de

in het geding zijnde belangen of de tot norm der dingen verheven afloop van de gebeurtenissen, die bepaalt of iets al dan niet ‘gunstig’ is geweest. Dicht bij het vuur zitten betekent meer dan anderen profiteren van de gunst van hogere machten, maar ook een grotere kans om door hun toorn getroffen te worden.

Hoe dit ook zij, de perifere ligging van Stad en Lande en de geringe belangstelling die dit gewest van zijn heren genoot, hebben de Groningers en de bewoners van de Friese kustgebieden meer dan anderen gedwongen om hun zaken zelf te regelen en hebben hun tegelijk de ruimte gegeven om dat ook werkelijk te doen.⁹ Beide factoren hebben bovendien Groningers hang naar onafhankelijkheid – men zou het ook eigengereidheid kunnen noemen – versterkt.¹⁰

Sinds bestuurders het als hun taak zien de wereld te veranderen hebben zij altijd gedacht ook het psychologische probleem te kunnen oplossen door het verbeteren van de infrastructuur: nu zijn het nieuwe snelwegen, spoorlijnen en zweeftreinbanen die de afstand tussen Holland en Groningen moeten verkleinen. Maar het is de vraag of die opzet echt zal lukken: zolang het geld vooral in de Randstad wordt verdiend, het beleid daar wordt gemaakt en Nederland een wat kneuterig en in zichzelf gekeerd landje is, zal Groningen erg ver weg blijven. Ik heb de spreekwoordelijke afgelegenheid van Groningen nooit beter weergegeven gezien dan in de cartoon die Nico Visscher maakte naar aanleiding van de ruimtevlucht van Wubbo Ockels in 1984.¹¹

Gronings afgelegenheid heeft deze plaats in meer dan één opzicht tot een aparte stad gemaakt. *A parte* is Latijn en betekent ‘terzijde’. Op basis van die oorspronkelijke betekenis kunnen wij het woord ‘apart’ niet alleen gebruiken om er dingen mee aan te duiden die afgelegen of afgezonderd zijn, maar ook om de eigenaardigheid van iets aan te geven.

Cartoon van Nico Visscher bij de ruimtevlucht van Wubbo Ockels in 1984.

De tekening verscheen in het *Nieuwsblad van het Noorden* van maandag 6 augustus 1984 en is later opgenomen in: Lammert Doedens, *De wereld boven Zwolle. 30 jaar regionale geschiedenis in prenten van Nico Visscher* [1993] 59.

Tegenwoordig valt het met de eigenaardigheid van Groningen wel mee. Ook de afgelegenheid telt niet meer zo zwaar als vroeger, zij het dat ze een niet te onderschatten factor blijft. In de periode waarover de hier gebundelde studies handelen was Groningen echter wel degelijk een stad die in verschillende opzichten afweek van hetgeen in dominante Nederlandse gewesten als Brabant en Holland gebruikelijk was. En afgelegen was ze zeker. Alle reden dus om Groningen een aparte stad te noemen.

In dit hoofdstuk wil ik op een min of meer schetsmatige manier laten zien welke uitwerking Groningens 'apartheid' of afgelegen ligging direct of indirect heeft gehad op de externe relaties van de stad en op haar interne structuur. Het eerste thema is dat van Groningens verhouding tot de stadsheer, die gekenmerkt wordt door een opmerkelijk lang volgehouden en succesvol streven naar autonomie. Het tweede betreft Groningens verhouding met de omgeving, die kan worden beschreven in termen als dominantie en centraliteit. Het derde thema tenslotte, de interne organisatie van de stad, vertoont als meest opvallende trek het langdurige voortbestaan van wat door sommigen wordt aangeduid als middeleeuws 'communalisme'.

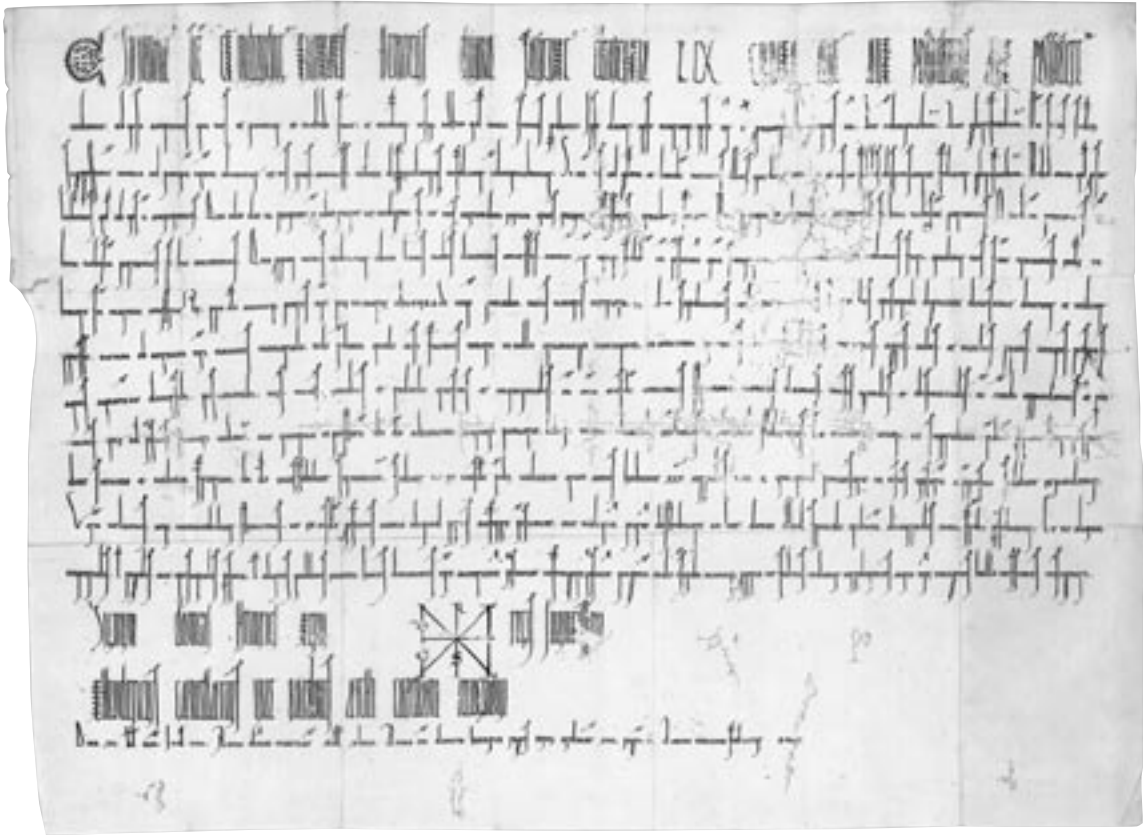
1.1 GRONINGEN EN ZIJN HEREN: OP DE BRES VOOR AUTONOMIE

Voor alle duidelijkheid zij voorop gesteld: zelfstandigheid is geen Groningse specialiteit. Integendeel. Autonomie, in welke vorm of mate dan ook, is een essentieel kenmerk van de middeleeuwse en vroegmoderne stad. Steden beschikten over een eigen 'recht'. Dat wil zeggen dat ze niet onderworpen waren aan het landrecht dat op het platteland en in de daar gelegen nederzettingen gold.¹² Het is mijn bedoeling in het navolgende de ontwikkeling van Groningen als

zelfstandige stad in grote lijn te volgen en daarbij aan te tekenen waar of in welk opzicht de in Groningen gerealiseerde autonomie afwijkt van die welke we van elders kennen.

Voor degene die in de middeleeuwen de konings- of keizerstroon bezette, waren de enorme afmetingen van het Heilige Rijk en dienovereenkomstige afstanden tussen de belangrijke centra een probleem: hoe valt zo'n enorm gebied in de praktijk te beheersen? Als we ons werkelijk in deze vraag willen inleven, moeten we onze huidige voorstelling van de staat vergeten. Wij zijn gewend dat de (centrale) overheid zich met alle mogelijke aspecten van het leven bemoeit en dat het hele land overdekt is met een dicht netwerk van overheidsinstanties. Daarvan was in de middeleeuwen geen sprake. De staat (het Rijk) was meer een idee dan een voor elk individu waarneembare werkelijkheid. Deze toestand leende zich niet voor grote en veelomvattende ambities van de heerser. De vorst liet zijn onderdanen daarom vrijwel geheel met rust en stond hun toe hun leven te leiden volgens de gebruiken waaraan zijzelf en hun volksgenoten al generaties lang gewend waren. Maar ook voor een heerser met beperkte ambities waren de afstanden groot. De interne samenhang van het Rijk bestond uit een netwerk van persoonlijke relaties: de vorst legde stukjes van zijn hoge gezag in handen van vertrouwde personen, meestal lokale en regionale groten die, in ruil voor hun nieuwe waardigheid, taken en rechten, trouw zwoeren aan de koning. De aldus met koninklijk gezag beklede leenmannen gaven delen van de verkregen macht door aan vertrouwelingen op een lager niveau, die hetzelfde ook nog weer herhaalden. Zo ontstond een piramide van relaties die het hele rijk omvatte.

Het beeld van de piramide is wat vorm en relaties betreft weliswaar passend, maar een statischer bouw-

De giftbrief van koning Hendrik III.

Aan het vierde deel van zijn *Monumenta Groningana veteris aevi inedita*, dat in 1830 bij J. Oomkens te Groningen verscheen, voegde R.K. Driessen deze lithografische facsimile toe van de akte van 21 mei 1040, waarbij koning Hendrik III een landgoed in de villa Cruoninga aan de kerk van Utrecht schonk. Deze kopie is, in de woorden van Driessen, 'onder het opzigt van den Heer Substituut Archivarius DE JONGE, door den kundigen ABRAHAMS vervaardigd' (Driessen, *Monumenta* IV 859, noot a).

werk dan een piramide is moeilijk voorstelbaar. Dat statische aspect moeten we echter proberen los te laten wanneer we aan het middeleeuwse koningschap denken. De koning had immers geen vaste residentie en was voortdurend met zijn hele hofhouding en verdere aanhang op reis langs de verschillende steunpunten van zijn rijk. Ook deze voortdurende verplaatsingen zorgden voor enige samenhang tussen de

onderdelen ervan of schiepen althans een illusie van eenheid en samenhang.

1.1.1 Koning, bisschop en 'universitas in Groninge'

Wanneer we vernemen dat koning Hendrik III in 1040 aan de bisschop van Utrecht een landgoed in Groningen schenkt met de bijbehorende grafelijk-

heid, past deze schenking in het hierboven geschetste model. Eerder was Drenthe (met inbegrip van Groningen) in handen geweest van de hertog van Lotharingen, maar het is niet erg waarschijnlijk dat die ook in het afgelegen noordelijke deel van zijn territoir het rijksgezag effectief heeft kunnen vertegenwoordigen. Door de schenking van 1040 werd het net van gezag zeker in geografische zin verder verfijnd: Groningen lag in ieder geval minder ver van de bisschopszetel van Utrecht. Maar in de praktijk bleek ook de afstand tussen Groningen en Utrecht te groot. Bovendien voltrokken zich hier zoveel ontwikkelingen die bemoeienis van 'hogerhand' nodig maakten, dat de bisschop niet in staat was hieraan leiding te geven door tijdelijke vertegenwoordigers of door de boodschappers die hij stuurde. Zo past ook de benoeming, halverwege de twaalfde eeuw, door bisschop Hartbert van zijn broer Leffard tot zijn permanente vertegenwoordiger in Groningen (*prefect*) in het piramide-model.¹³

Wanneer de omstandigheden dat vereisten, bleef de bisschop zich ook zelf nog wel met het noordelijke deel van zijn gebieden bemoeien, maar hij werd daarbij ernstig gehinderd door de afstand en de ontoegankelijkheid van deze streken. Drenthe was vanuit het zuiden alleen benaderbaar via de Bisschopsberg tussen Steenwijk en Havelte en langs Hulsvoorde tussen Dalen en het in oorsprong Sallandse Coevorden. Voor de rest was het gebied afgesloten door moerasen die vrijwel het hele jaar door ondoordringbaar waren. Toen de Drenten zich tegen zijn gezag verzetten, lukte het de bisschop wel een groot leger bij elkaar te krijgen, maar hij slaagde er niet in om hiermee de opstandelingen tot de orde te roepen. Erger nog, zijn leger werd in de pan gehakt en samen met vele van zijn ridders vond hij een smadelijke dood in het moeras bij Ane (1227). In Groningen stonden de prefect en zijn helpers aan de kant van de bisschop,

maar ook hier hadden de vertegenwoordigers van 'Utrecht' met heftige oppositie te maken en kwam het tot strijd en verwoesting.

Korte tijd later, in de jaren dertig van de dertiende eeuw, lukte het de toenmalige bisschop wel om de Drenten tot inkeer te brengen, maar zijn succes was niet blijvend (1234). Halverwege diezelfde dertiende eeuw veranderde ook de situatie in Groningen. Ook hier bleken de vertegenwoordigers van het bisschoppelijke gezag zich niet te kunnen handhaven. De kroniek van Wittewierum noemt twee groeperingen, de Gelkingen en de Papelingen, die zich reeds in 1242 gewapenderhand verzetten tegen de prefect.¹⁴ Toen deze oppositie de overhand kreeg, hoefde de prefect weliswaar niet helemaal het veld te ruimen, maar hij raakte wel een flink deel van zijn zeggenschap kwijt. Degenen die daarvan profiteerden waren lokale figuren en – vooral – diegenen uit de Friese Ommelanden die van de Groninger markt gebruik maakten (1250-1251). De bisschop kon daar niets tegen doen. Enkele jaren later mislukte ook een poging van de bisschop om de dorpen van Drenterwolde – het ten oosten van de Hunze gelegen deel van het 'Utrechtse' gebied – tot gehoorzaamheid te dwingen (1259).

Overigens waren Drenthe en Groningen niet de enige streken die buiten het bereik van de bisschop van Utrecht lagen. Ook het gebied dat we later Overijssel zijn gaan noemen, lag zover weg dat hij er geen effectief gezag kon handhaven.¹⁵

Alvorens verder in te gaan op de verhouding tussen de bisschop en zijn stad in 'het hoge noorden', is het nuttig om enige aandacht te schenken aan een stukje politieke theorie. Hierboven heb ik de middeleeuwse staat met een piramide vergeleken. We hebben gezien hoe de relaties binnen deze piramide in het verticale vlak liggen: macht en bescherming dalen vanaf de top naar beneden, verantwoording en trouw gaan

van onder naar boven. Het kan echter ook andersom: de macht kan vanaf de basis naar boven worden gedelegeerd, waarna de nieuwe machtsdragers verantwoording naar beneden moeten afleggen. Bovendien moeten we rekening houden met de mogelijkheid dat er op verschillende niveaus ook relaties in het horizontale vlak ontstaan.

Ofschoon ze beide van één en hetzelfde vertrekpunt uitgaan, staan de ‘dalende’ en ‘klimmende’ vormen van machtsdelegatie lijnrecht tegenover elkaar en sluiten ze elkaar strikt genomen uit.¹⁶ Dat gemeenschappelijke uitgangspunt is de wetenschap dat God zelf de bron is van alle macht. Volgens de ene visie is Gods macht overgegaan op de keizer die boven alles staat. Van de keizer is alle wereldlijke macht op aarde afhankelijk. De keizer staat boven de wetten (hij is *legibus solutus*, ‘van de wetten los’), hij is zelf de levende wet (*lex animata*). De andere visie staat daar tegenover: Gods almacht openbaart zich in de natuur en krachtens de natuur zijn het de mensen zelf die over hun samenleving gaan. Ze kunnen die zeggenschap geheel of gedeeltelijk overdragen aan personen van hun keuze. De eerste visie wordt in verband gebracht met het laat-Romeinse keizerschap, de tweede met antieke opvattingen over volksoevereiniteit en oud-Germaanse gewoonten. Sommigen houden deze theorieën strikt gescheiden en huldigen ook de opvatting dat de *top down* visie in de tijd vooraf is gegaan aan de *bottom up* visie.¹⁷

Wat men in theorie netjes kan scheiden blijkt in de praktijk moeilijker uit elkaar te houden. Het is hier niet de plaats om over dit thema veel verder uit te weiden. Ik moet de verschillende visies op de macht evenwel noemen, omdat we ze nu en ook verderop in dit betoog nog tegenkomen. We stuiten erop wanneer we de oudste oorkonde ter hand nemen, waaruit een bepaalde vorm van lokale organisatie in Groningen blijkt. Deze tekst vermeldt een begrip dat niet goed

kan worden besproken zonder gebruik te maken van de beide ‘verticale’ visies op de macht, en stelt tegelijkertijd ook de relaties in het horizontale vlak aan de orde. Ik doel hier op het woord *universitas*, dat we aantreffen in een oorkonde van 14 november 1245. De akte betreft de verkoop door een zekere Alfgerdis en haar zonen, ‘onze *cives* (burgers)’, van goederen aan het onder Helpman gelegen klooster Essen.¹⁸ De ‘wij’ die het stuk doen uitgaan, zijn de *aldermans* en *universitas* in Groningen. Op dit moment interesseert ons vooral het begrip *universitas*, op de *aldermans* kom ik verderop nog te spreken.

Vooraf onder Duitse invloed zou de jongere literatuur over het oude Groningen de indruk kunnen wekken dat we de *universitas* als een echte organisatievorm moeten zien en dat het woord *universitas* vooral ‘gemeenschap van stadsburgers’ betekent.¹⁹ Omdat hier gemakkelijk misverstanden kunnen ontstaan, is het goed enkele regels aan dit begrip te wijden. In principe betekent het woord *universitas* niet meer dan een *veelheid* die een *eenheid* is geworden,²⁰ als zodanig wordt gezien en ook als zodanig optreedt. Het woord *universitas* zelf zegt niets over de reden waarom het hiermee aangeduide collectief tot stand is gekomen, noch over de aard van de band die de leden ervan met elkaar verbindt of over de vraag ten opzichte van wie of wat het zich als een eenheid gedraagt. In de praktijk kan het daarom gaan om personen die in eenzelfde plaats wonen, mensen die eenzelfde ambt vervullen of eenzelfde broodwinning hebben. Het feit dat ze als eenheid optreden en hun eigen regels maken kan men zien als een blijk van machtsvorming in het horizontale vlak.

De middeleeuwse juristen die deze horizontale verbanden een plaats probeerden te geven in hun geleerde constructies, wisten er eigenlijk niet goed raad mee. Theoretisch en logisch gezien konden ze niet

bestaan. Ze pasten weliswaar in de antieke traditie van volkssoevereiniteit die sinds het einde van de twaalfde eeuw werd opgepikt, maar botsten met het even eerbiedwaardige idee dat macht van bovenaf gedelegeerd wordt.²¹ De *universitas* was dus bij uitstek de plaats waar de dalende en de klimmende visies op de macht op elkaar stuitten. Zoals men van rechtsgeleerden kan verwachten, omschreven zij het begrip *universitas* in juridische zin. Voor hen onderscheidt deze ‘veelheid als eenheid’ zich door het bezit van bepaalde *rechten*: het collectief beschikt over rechten die de individuele leden ervan niet hebben en het heeft ook ten opzichte van de buitenwereld een eigen juridische positie. De theoretici losten het probleem van de elkaar uitsluitende modellen van machtsvorming op door vast te stellen, dat de *universitates* erkenning behoefden van het competente ‘hogere gezag’. Daarmee sloten ze aan bij de praktijk die ze om zich heen waarnamen. Vorsten gingen vaak over tot het erkennen van de collectieven, die zich spontaan hadden gevormd. In vele gevallen gebeurde dat echter willens nillens: de vorst zag zich genoodzaakt een situatie te accepteren die hij weliswaar ongewenst en ook ongepast achtte, maar waartegen hij in de praktijk niets kon doen.²²

Pierre Michaud-Quantin heeft voor zijn studie over de *universitas* vele wetsteksten, beschouwingen en commentaren van middeleeuwse juristen en oorkondenboeken uit heel West-Europa bestudeerd. Hij deelt mee dat de door hem gebruikte teksten en documenten uitwijzen dat voor het ontstaan en de organisatie van een collectief inderdaad een handeling nodig was van een hogere macht, wereldlijk of geestelijk, en dat die hogere machten, als ze eenmaal hadden ingestemd met de vorming van een *universitas*, deze nauwgezet en ‘van nabij’ in de gaten hielden, benauwd als ze waren voor verdere inbreuken op hun soevereine rechten, ‘klaar om met gestrengheid in te

Het zegel van Humsterland toont de kerken van Oldehove, Niehove en Saaksum.

Abbeelding uit het *Oorkondenboek van Groningen en Drente*, plaat vi.

grijpen wanneer ze meenden daarin bedreigd te worden’.²³

Een ander beeld rijst echter op wanneer we naar de middeleeuwse bronnen uit Noordoost-Nederland kijken. Ik noem hier enkele voorbeelden van het gebruik van het woord *universitas* in deze regio. Het randschrift van het zegel van het landschap Humsterland luidt *S<IGILLUM> VNIVERSITATIS TERRE VMERKE*, hetgeen betekent: ‘zegel van de *universitas* van het land Humerke’.²⁴ Een dergelijk randschrift treft men ook aan op het landszegel van Vredewold.²⁵ Wanneer de *raadsheren* en *gezworenen* (*consules ac jurati*) van Fivelgo en de *buren* (*cives*) van Appingedam²⁶ in 1308

de bisschop van Utrecht erop wijzen dat de markten in Groningen onveilig zijn en dat kooplieden beter naar de markt van Appingedam kunnen komen, beloven ze dat kooplieden die vanwege een handelsconflict in gijzeling zijn genomen, op bepaalde voorwaarden zullen worden vrijgelaten. Met deze belofte gaan ze een verplichting aan die het hele landschap Fivelgo bindt. Ook hier wordt het collectief van alle Fivelgoers aangeduid met de woorden *universitas terre nostre* ('het collectief van ons land').²⁷ Hetzelfde zien we met betrekking tot Drenthe. Er zijn vele oorkonden bewaard gebleven waarin sprake is van de *universitas terre Threntie*, de '*universitas van het land Drenthe*'.²⁸ Tenslotte wil ik wijzen op de *universitas clericorum Drentie* ('de *universitas van geestelijken van Drenthe*') en de *universitas gretmannorum in Ostergo* ('de *universitas van grietmannen in Oostergo*').²⁹

We mogen zonder meer aannemen, dat we in deze voorbeelden te maken hebben met collectieven die zichzelf als een rechtspersoon zagen en waarbinnen aparte, eigen regels golden. Van enige erkenning door 'competente autoriteiten' is evenwel niets bekend. Wellicht hechten we teveel waarde aan de theorie, wanneer we formele erkenning als een noodzakelijke voorwaarde zien voor het bestaan en het functioneren van een *universitas*, en hebben we te weinig oog voor de praktische zin die ook de middeleeuwen zelf aan de dag legden wanneer ze op moeilijke problemen stuitten. Daar waar men wel een zelfstandig collectief zag optreden, maar niets bekend was van een formele erkenning, moest men, zo hebben de juristen wellicht geredeneerd, aannemen dat de competente vorst *de facto* de betreffende *universitas* had geaccepteerd, zodat men toch kon spreken van een rechtsgeldige situatie. Zeker wanneer een collectief in de praktijk al lange tijd onafhankelijk gedrag vertoonde, waren middeleeuwse juristen geneigd een dergelijk gebruik als rechtmatig te zien. Het lijkt erop dat zij de op

schrift vastgelegde wetten van het Rijk als gelijkwaardig zagen met plaatselijk geldende gewoonten; maar zeker voor de lokale regelgeving was de gewoonte de eerste en belangrijkste rechtsbron.³⁰ Ook een man als Guillaume d'Auvergne was praktisch ingesteld: hij beschouwde alle inwoners van Parijs als een collectief, omdat ze allemaal in dezelfde plaats woonden. Over rechten repte hij daarbij niet. Een dergelijke opstelling blijft veel dichter bij de oorspronkelijke betekenis van het woord *universitas*: veelheid als een eenheid gezien, ongeacht de aard van de onderlinge band en de juridische status van het collectief.³¹

Hoe dit alles ook zij, uit de aangehaalde voorbeelden blijkt dat het beslist niet alleen stadsbewoners waren die een *universitas* vormden.³² Mogelijk is in al deze gevallen, waarbij zeker ook de *universitas in Groninge* moet worden meegenomen, sprake geweest van een soort 'genootschap', bestaande uit personen die zich door het zweren van een onderlinge eed aaneengesloten hadden en waarin 'burgergemeenschap en geloofsgemeenschap samenvallen'.³³ Voor zover ik kan zien bevatten de genoemde documenten echter geen concrete aanwijzingen daarvoor. We weten dat er sinds de elfde eeuw overal sprake was van vredesgenootschappen. Het wezenlijke element hierin was de eed die alle deelnemers zwoeren om de vrede te bewaren. Wie de eed brak kon door de anderen worden vervolgd. De samenhang en orde in de middeleeuwse samenleving berustten voor een groot deel op aldus geknoopte netwerken van bezworen verplichtingen. Het is aannemelijk dat ook de inwoners van Groningen zich tot een dergelijk genootschap hebben aaneengesloten. Maar er zijn ook andere omstandigheden denkbaar, die de Groningers tot samenwerking en het formuleren van eigen spelregels hebben genoopt. Ik denk hierbij aan de eisen die het beheer van gemeenschappelijke landerijen en de ontginning

van woeste grond in de omgeving stelden, en misschien ook aan de oppositie tussen vrije Groningers enerzijds en degenen die tot de verschillende hofkringen behoorden anderzijds.

Daar waar het woord *universitas* niet gevolgd wordt door een zelfstandig naamwoord dat een bepaalde categorie van personen aanduidt, moeten we daar zoiets als 'volberechtigde of "meetellende" inwoners (burgers of burenen) van een rechtskring' bij denken.³⁴ Zolang andere en vooral duidelijkere aanwijzingen ontbreken, lijkt het verstandig om het begrip *universitas* op te vatten als 'de totaliteit' of 'het geheel' van de betrokken personen en verder elke suggestie omtrent de aard en status van dit collectief te vermijden. Omdat het hier om niet meer dan kleine nuances gaat, suggereert men door het gebruiken van een term als 'genootschap' misschien al meer formele institutionele structuur dan er in werkelijkheid was.³⁵

Over de manier waarop Groningen in de dertiende eeuw werd bestuurd weten we vrijwel niets met zekerheid. Latere gegevens en vergelijkingen met gebeurtenissen en toestanden elders maken aannemelijk dat er, deels in samenwerking met de vertegenwoordiger van de bisschop en deels in oppositie tegen diens gezag, geleidelijk een vorm van lokaal zelfbestuur is ontstaan. Zoals ik hierboven reeds aangaf, is er in het oude Groningen, naast de koninklijke (later Utrechtse) bezittingen en de hof van het klooster Werden, waarschijnlijk ook ruimte geweest voor vrije hofsteden. Als dat inderdaad het geval is geweest, mag men aannemen dat er naast de hoforganisaties nog minstens twee andere vormen van lokale samenwerking zijn geweest: (1) een soort dorpsbestuur, bestaande uit de eigenaren van hofsteden van een bepaalde omvang, dat de gemeenschappelijke gronden (de marke) beheerde en andere gezamenlijke belangen behartigde, en (2) een samenwerkingsverband van

kooplieden die gebruik maakten van Groningens gunstige ligging, zich hier gevestigd hadden en elkaar hulp hadden beloofd bij de uitoefening van hun risicovolle *métier*, bij het onderhouden van contacten met vreemdelingen en het maken van reizen in den vreemde.³⁶

Van enige invloed van de bisschop of zijn vertegenwoordigers op deze ontwikkeling blijkt niets, maar ook overigens tasten we in het duister over de manier waarop in Groningen een stedelijke raad als rechts- en bestuurscollege tot stand is gekomen.

Toen in het begin van de veertiende eeuw hevige onlusten uitbraken binnen Groningen trad de bisschop van Utrecht wel op als vredestitcher.³⁷ Een van de strijdende partijen werd toen aangeduid als 'die van de Herestraat' en bestond uit aanhangers van prefect Ludolf van Gronebeke. Deze groepering kan daarom als de 'Utrechtse' partij worden gezien. Hun tegenstanders vormden de 'Westerpartie' en stonden aan de kant van de stedelijke raad. Uit niets blijkt dat bisschop Gwijde van Avesnes de partij van 'heer Ludolf' als 'de zijne' zag en de 'raadspartij' als zijn tegenstanders. De bisschop lijkt in 1310-1311 te zijn opgetreden als een onpartijdige scheidsrechter. Hij noemde Groningen niet eens 'onze stad', ofschoon hij dat als hoofd van het Sticht toch echt wel had kunnen doen. Maar wie hieruit de conclusie zou willen trekken dat Groningen in het begin van de veertiende eeuw al helemaal onafhankelijk is, vergist zich. In zijn uitspraak van 3 februari 1310 gebood de bisschop de Groningers om het bestaande stadsrecht aan te vullen met enkele bepalingen die moesten voorkomen dat er opnieuw soortgelijke onlusten zouden uitbreken. Dit wijst erop dat hij wel degelijk in de positie was om de stedelingen aanwijzingen te geven. De bisschop gaf niet alleen opdracht om wetten in het stadboek op te nemen, hij gaf ook aan wat de inhoud ervan

moest zijn: degenen die doodslag pleegden, brand stichtten of kerken schonden moesten ter dood worden gebracht.³⁸

In de Groninger geschiedschrijving wordt een passage in de uitspraak die de bisschop op 3 februari 1310 deed in die zin geïnterpreteerd, dat hij bij deze gelegenheid de stedelijke raad als stadsbestuur erkende en toestond dat deze bij meerderheid van stemmen kon besluiten tot het uitvaardigen van nieuwe wetten. Ik doel hier op de bepaling die in parafrase als volgt luidt: ‘Wat de meerderheid van de raad overeenkomt geldt als besluit en blijft van kracht. De minderheid moet zich daarbij aansluiten, wanneer de raad gekozen is en de eed heeft afgelegd’.³⁹

Ik vrees dat men met de genoemde interpretatie wat meer leest dan er eigenlijk staat.⁴⁰ Afgezien daarvan lijkt het idee dat de raad bij deze gelegenheid de ‘wetgevende bevoegdheid’ verwierf of bevestigd kreeg, wat al te simplistisch en in ieder geval minder goed te passen bij wat we verder over de toenmalige toestand weten. Uit de tekst valt niet af te leiden of de bisschop een aanwijzing in algemene zin bedoelde te geven of alleen de hem voorgelegde ruzies op het oog had. Om het onderscheid tussen beide interpretaties duidelijk te maken kan het wellicht helpen, wanneer we het geval naar de hedendaagse situatie transponeren. De vraag luidt dan: vond de bisschop dat de Groninger raad zoiets moest zijn als de Tweede Kamer die algemene regels of wetten maakt, of moest de raad een rechtbank zijn die in het onderhavige conflict moest vaststellen wat er precies was gebeurd?

Zelfs als we met zekerheid zouden kunnen aantonen dat de eerstgenoemde interpretatie de juiste is, blijft het nog de vraag of we in dat geval mogen spreken van het toekennen of erkennen van ‘wetgevende bevoegdheid’ zonder meer. We zouden dan toch de vraag moeten stellen of de bedoelde bevoegdheid wel van algemeen bestuurlijke aard was. Het is immers

ook mogelijk dat ze alleen in strafrechtelijke zin gold, of dat dit onderscheid er niet toe deed.

Ik vermoed dat het de bisschop in 1310 vooral ging om de beëindiging van de conflicten die het functioneren van de stedelijke gemeenschap en de Groninger markt in gevaar hadden gebracht, en dat hij in zijn uitspraak heeft willen aangeven dat de raad hierin de rol van rechtbank zou moeten spelen. Deze opvatting vindt steun in de woorden ‘wanneer de raad gekozen is en de eed heeft afgelegd’. Deze slaan zonder twijfel op de raadsverkiezing die volgens traditie op 8 februari 1310 gehouden zou worden, slechts enkele dagen na de formulering van deze uitspraak. Blijkbaar wilde de bisschop dat de nieuwe raad die binnenkort zou worden gekozen de ‘waarheidsvinding’ ter hand zou nemen in de nog openstaande vragen en dat dit lichaam daarin bij meerderheid van stemmen zou besluiten. De minderheid (in de raad) zou zich moeten schikken naar de mening van de meerderheid. In dezelfde richting wijst een passage uit een stuk van 7 november 1310, waarbij de bisschop zijn uitspraak nader preciseerde.⁴¹ Indien de meerderheid van de raad tot de vaststelling zou komen dat enkele leden van heer Ludolfs partij schade hadden toegebracht aan de Westerp partij ‘of de gemeente’,⁴² zou Ludolf deze moeten vergoeden vóór 6 december 1310.

Wanneer deze interpretatie juist is, werpt zij een interessant licht op de achtergrond van de conflicten die Groningen in het begin van de veertiende eeuw geteisterd hebben. Door te bepalen dat de raad de competente rechtbank was voor *alle* Groningers, hief hij de uitzonderingspositie op van de prefect en zijn ‘dienstmannen’.⁴³ In lijn met de feodale traditie hadden de prefect of burchtheer en zijn helpers een aparte juridische status gehad. Zij vormden een eigen rechtskring met eigen gewoonten (‘hofrecht’) en een eigen rechtbank (‘hofgerecht’) onder leiding van de prefect zelf.⁴⁴ Ze waren dus niet onderworpen

aan het stadsrecht van Groningen en de uitspraken van de stedelijke rechters. Als gevolg van deze *status aparte* hadden zij handelingen kunnen verrichten die indruisten tegen de belangen van de andere Groningers zonder zich te hoeven verantwoorden voor de raad. We mogen aannemen dat ze dat ook werkelijk hebben gedaan en dat dit tot ernstige conflicten heeft geleid, tot aan gewapende strijd toe.⁴⁵ Vanuit dit perspectief bekeken doen de gebeurtenissen van deze jaren zich voor als een voor de hand liggende fase in een ontwikkeling, waarvan we ruim een halve eeuw eerder het begin hebben gezien. Ik doel op de verovering van de stad door de verenigde Ommelander Friezen in het jaar 1251, als gevolg waarvan paal en perk werd gesteld aan de invloed van de prefect en zijn ‘mannen’ binnen de stad en de stadstafel.⁴⁶

Ook al ging het in 1310 dan niet om de ‘wetgevende bevoegdheid’ van de raad zonder meer, de ingreep van de bisschop was er niet minder gewichtig om. Hij maakte een einde aan de standenrechtspraak in Groningen, zorgde ervoor dat de stadsbevolking van Groningen een juridische eenheid werd en heeft de status van de raad aanzienlijk verhoogd. Het is niet uitgesloten dat de bisschoppelijke uitspraak het uitgangspunt is geweest voor verdere strafwetgeving door de raad. Het is echter ook mogelijk dat ze niet meer is geweest dan een bevestiging van een ontwikkeling die al eerder was begonnen. Hetzelfde geldt voor de aanwijzing dat de raad bij meerderheid van stemmen moest beslissen. In de rede die hij in 1929 hield bij de aanvaarding van het rectoraat van de Groningse universiteit, heeft Gosses erop gewezen dat het halverwege de dertiende eeuw algemeen gebruikelijk was om rechtsgedingen bij meerderheid van stemmen te beslechten.⁴⁷ Als dat juist is, kan de betreffende passage in de uitspraak van 1310 opgevat worden als een bevestiging van een praktijk die

zich in Groningen al had gevestigd, maar die door één of meer partijen niet werd gerespecteerd. Onduidelijk blijft ook of de raad rond 1300 reeds over de exclusieve beslissingsbevoegdheid beschikte ten aanzien van andere regelgeving dan die op het terrein van het strafrecht. Ofschoon concrete aanwijzingen hiervoor ontbreken, vermoed ik dat hij op het terrein van stadsinrichting en -beheer te maken had met oudere vormen van overleg, waarin alle ‘meetellende’ inwoners⁴⁸ van Groningen recht van spreken hadden. Ik denk aan de vergadering van gerechtigden in de marke, aan klufts(=wijks)gewijze bijeenkomsten, het koopmansgilde en misschien ook aan een soort ‘algemene volksvergaderingen’.⁴⁹ Samen vormden deze ‘overleggen’ de instanties via welke het collectieve gevoel van de Groningers tot uitdrukking kon worden gebracht.⁵⁰

Over de vraag wanneer de raad precies de status van centraal en overkoepelend orgaan heeft bereikt, tasten we in het duister. De veronderstelling is geopperd dat hij vanaf 1318 zelfstandig optrad.⁵¹ Uit de hierboven genoemde akte van 1245 blijkt dat er ook halverwege de dertiende eeuw al een orgaan bestond dat als hoofd van de Groninger samenleving kon optreden, zij het dat het dat niet geheel zelfstandig deed.⁵² We hebben gezien dat de betreffende oorkonde is uitgegaan van de *aldermans et universitas* (‘de “oldermannen” en het collectief’) van Groningen. Het ligt voor de hand te denken dat met ‘oldermannen’ de oude en ervaren inwoners bedoeld worden wier kennis en oordeel in de besluitvorming de doorslag gaven en die daarom de aangewezen personen waren om de gemeenschap te leiden en te vertegenwoordigen. Men zou zelfs een parallel kunnen zien met het oude Rome. Ook daar was – althans in de republikeinse tijd – de leiding van de staat in handen geweest van een lichaam dat ‘Senaat’ heette. Deze benaming duidt erop dat dit orgaan oorspronkelijk

een vergadering van oudere heren is geweest. De woorden *senatus* en *senator* hebben immers dezelfde wortel als *senex* of *senior*, dat ‘grijsaard’ of ‘oudere’ betekent. In deze gedachtengang zouden de Groningse ‘aldermans’ dus wel eens dezelfde rol kunnen hebben gespeeld als de *senes* of *seniores* in het antieke Rome, zeker als we weten dat in latere teksten de woorden *senatus* en *senator* ook in Groningen de gebruikelijke Latijnse equivalenten zijn van de Germaanse termen ‘raad’ en ‘raadsheer’.⁵³

Ook al lijkt deze interpretatie op het eerste gezicht plausibel, ik vermoed dat de parallel niet opgaat. Wanneer met ‘aldermans’ oudere Groningers werden bedoeld die op grond van hun ervaring een leidinggevend college vormden, zou de geestelijke die deze oorkonde in het Latijn vastlegde eerder het gewone woord *seniores* hebben gebruikt. Verder: als dit college halverwege de dertiende eeuw in de volkstaal al ‘raad’ werd genoemd, zou hij hen wellicht als *consilarii* (‘raadmannen’) hebben aangeduid, een woord dat we in andere akten wel tegenkomen. Ik denk dus dat de bedoelde heren een functie bekleedden waarvoor de schrijver geen passende Latijnse vertaling kon bedenken en dat we hier dus te maken hebben met een echte ‘technische term’. Een ‘alderman’ is een ‘alderman’ en geen wijze grijsaard of raadsheer *avant la lettre*.⁵⁴

De vraag is dan natuurlijk wat precies de functie was van iemand die in het Fries ‘alderman’ heette en in de Saksische tongval ‘olderman’ werd genoemd. Een exact antwoord op die vraag is bij gebrek aan bronnen niet te geven. We weten alleen dat ‘olderman’ later de titel was van de voorzitter van het Gildrecht – het lichaam dat beschouwd wordt als de erfgenaam en voortzetting van het oude koopmansgilde – , dat de landeigenaren van de beide stadshamrikken werden voorgezeten door ‘oldermannen’ en dat we dezelfde term tegenkomen als benaming voor de voorzitters van de Groninger ambachtsgilden. Het vermoeden

dringt zich op dat de *aldermanni* van 1245 de voorzitters en woordvoerders zijn geweest van de verschillende groeperingen waarin de Groningers waren georganiseerd en waarbij zowel geografische criteria als gelijke maatschappelijke functies voor de onderlinge band en gemeenschap van belangen hebben gezorgd. Ik doel hier uiteraard op de verbanden die ik hierboven voorlopig als ‘overleggen’ heb aangeduid.

Nog een laatste punt moet naar aanleiding van de bisschoppelijke bemoeienis met Groningen in 1310-1311 worden aangestipt. Dat is het feit dat er in deze tijd al een geschreven stadsrecht (‘stadboek’) blijkt te bestaan.⁵⁵ Wat de oorsprong is geweest van deze verzameling van rechtsregels is onbekend. Van Zwolle, een andere Stichtse stad, weten we dat bisschop Wilbrand van Oldenburg voor het stadsrecht heeft gezorgd. In 1230 verleende hij de Zwollenaren het stadsrecht dat reeds in Deventer gold. Waar dat vandaan kwam is onbekend. Het is zeer onwaarschijnlijk dat de bisschop van Utrecht iets met het Groninger stadsrecht te maken heeft gehad. In ieder geval bestaat daarvoor niet de geringste aanwijzing. Groningen is een van de weinige oude en belangrijke steden die niet kunnen bogen op een van hogerhand verleend stadsrecht. Verondersteld is wel dat Groningen reeds algemeen als stad werd erkend nog voordat stadsrechtverleningen ‘in de mode kwamen’.⁵⁶ Voor bisschop Gwijde van Avesnes was het eigen recht van Groningen blijkbaar een gegeven. Niettegenstaande de strafrechtelijke bepalingen die de bisschop in het Groninger stadboek opgenomen wilde zien, is de tekst van zijn uitspraak van 1310 zeker te beschouwen als een impliciete erkenning van Groningens autonomie.⁵⁷

Anders dan in Vlaanderen, Brabant, Holland en Zeeland, waar de landsheren zich duidelijk afgebakende rechten ten opzichte van de steden voorbehielden,⁵⁸

bemoeide de Utrechtse bisschop zich, voor zover bekend, niet met de gang van zaken in zijn stad in het hoge noorden. Hoe dun de lijn tussen Groningen en Utrecht was, wordt duidelijk uit een akte van 28 oktober 1344. Daarbij verklaarde bisschop Jan van Arkel dat de inwoners van Groningen, Go en Wold⁵⁹ over oude privileges beschikten en bevestigde deze. Het is een summier stuk dat slechts vier punten omvat en dat door vrijwel alle latere bisschoppen ongewijzigd is bevestigd.⁶⁰ Twee van de vier punten hebben betrekking op de verplichtingen van de bisschop als kerkelijke autoriteit: hij moet een deken aanstellen ter behartiging van de geestelijke jurisdictie en ervoor zorgen dat in het betrokken gebied op gezette tijden ceremonies voltrokken kunnen worden die aan een geestelijke met de rang van bisschop zijn voorbehouden. De andere twee punten betreffen de verhouding in wereldlijke zaken: de inwoners van Groningen, Go en Wold mogen niet buiten hun gebied voor het gerecht worden gedaagd (*jus de non evocando*) en de bisschop is verplicht om diezelfde inwoners naar vermogen te beschermen en verdedigen, zowel binnen als buiten het Sticht Utrecht. De beide laatste punten zijn van het grootste belang, zeker wanneer men daarbij bedenkt dat daar van de kant van ‘de Groningers’ vrijwel niets tegenover stond. Het landschap Drenthe en de stad Groningen stelden in een gezamenlijke verklaring alleen dat ze vanouds – onder zekere voorwaarden – verplicht waren de bisschop in elk schrikkeljaar een bepaald bedrag te betalen, de zogenaamde *precaria*. Ze zeiden deze betaling verschuldigd te zijn ‘wegens zekere privileges van vrijheden die ons zijn verleend en door de bisschoppen in acht zijn genomen en ook in de toekomst in acht genomen moeten worden’.⁶¹

In combinatie met het ontbreken van bisschoppelijke bemoeienis met de benoeming van stedelijke ambtsdragers maakte het *jus de non evocando* Groningen tot een in juridisch opzicht nog zelfstandiger eenheid, waarbinnen de raad de hoogste instantie was. Ook ten aanzien van de bescherming waarop Groningen mocht rekenen (de stad en haar inwoners konden zich veilig weten onder ‘Sint Maartens mantel’) is er geen sprake van symmetrie. Wie iemand in bescherming neemt doet er verstandig aan op te letten, dat zijn beschermeling zich niet in gevaarlijke situaties begeeft, en neemt maatregelen om dit zoveel mogelijk te voorkomen. Dat laatste kan het beste door van hem gehoorzaamheid te vragen. Het is juist dit model van bescherming in ruil voor gehoorzaamheid dat ten grondslag ligt aan het feodalisme. Van enige huldiging, beloften van trouw en gehoorzaamheid of andere formele erkenning van de bisschop als landsheer door de Groningers is echter niets bekend. Groningen werd dus ook voor wat betreft haar externe relaties volledig de vrije hand gelaten. De stad hoefde bij het uitkiezen van haar vrienden en vijanden geen rekening te houden met de bisschop en kon zich alleen door haar eigen belangen laten leiden. Wat ze ook deed, de bisschop was verplicht te stad te helpen. In het volgende deel van dit hoofdstuk zullen we nagaan wat dit voor Groningens relaties met de naaste omgeving betekende.

Wel bleef ‘Utrecht’ in de veertiende en vijftiende eeuw nog inkomsten trekken uit zijn bezittingen en rechten in het noorden. Maar de grote afstand maakte de inning daarvan lastig. Dat maakte het Utrechtse domkapittel ook met zoveel woorden duidelijk toen het in 1392 zijn rechten aan de stadsbestuurders verpachtte. Dezen zetten met deze rechtshandeling een laatste stap op de weg naar feitelijke onafhankelijkheid, want hierdoor kregen ze de jurisdictie in de stad, in de stadstafel en in het Gorecht in handen en waren ze af van de bisschoppelijke ambtenaar die daarin nog altijd een zekere rol speelde. Vanaf het genoemde jaar was het Groninger raadhuis de zetel van

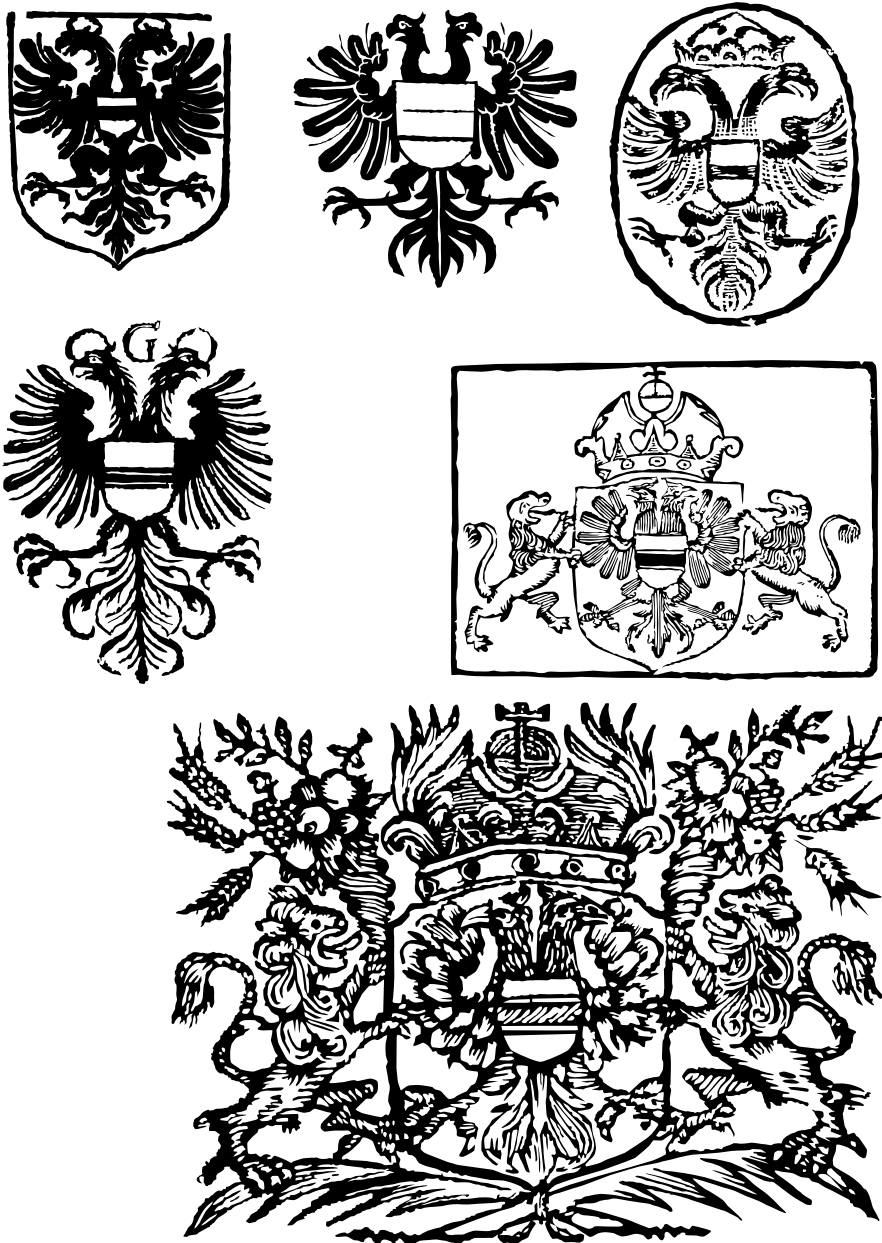
alle overheidsgezag in de stad zelf en haar directe omgeving. De bisschop was alleen nog in naam landsheer en ergens ver weg was er ook nog een keizer van wie alle wereldlijk gezag uitging.

Bisschop Frederik van Blankenheim (1393-1423) nam geen genoegen met de situatie die hij bij zijn aantreden aantrof. Hij wilde van het Sticht een echt vorstendom maken en probeerde stelselmatig de rechten te herwinnen die zijn voorgangers hadden verspeeld.⁶² Ook van de Groningers eiste hij dat ze hem als landsheer zouden huldigen (1400). De stad en de stedelingen waren inmiddels zozeer aan hun vrijheid gehecht geraakt, dat ze deze eis als een vijandelijke daad beschouwden: 'Eerdere bisschoppen hebben dit nooit van ons gevraagd, dus ook u hebt niet het recht om dit te doen!' Met deze reactie nam Frederik van Blankenheim geen genoegen en trok ten strijde tegen zijn onwillige stad. Hem bleek echter al spoedig dat de Groningers drie geduchte bondgenoten hadden: de afgelegenheid van hun stad, de sterke ligging ervan en de Ommelander Friezen. Om verkeerstechnische en logistieke redenen kon het leger van bisschop Frederik in 1401 de stad alleen van de zuidzijde benaderen. Van een omsingeling kon dus geen sprake zijn. Dat betekende dat de Groningers niet veel meer hoefden te doen dan de weinig meer dan een halve kilometer lange zuidflank van hun stad verdedigen. Daarbij kregen ze ook nog hulp van Ommelanders, die net zoals de Groningers zelf, niets moesten hebben van inmenging in hun zaken. De belegerden zaten veilig achter de zuidelijke stadsmuur. Ze konden een belegering zonodig tot in het oneindige volhouden, omdat ze vanuit het noorden onbepakt konden worden bevoorrad. De belegeraars daarentegen waren ver van huis en moesten in het schrale Drenthe aan eten zien te komen. Het was dan ook geen wonder dat de bisschop zijn onderne-

ming moest opgeven. Enkele jaren later werd de ruzie met de bisschop bijgelegd. Daarbij verloor de stad wel haar zeggenschap over het Gorecht, maar wist voor het overige haar onafhankelijkheid te behouden.⁶³ Ze bleef ook weigeren de bisschop als landsheer te huldigen en hem trouw te zweren.

Als gevolg van de politieke gebeurtenissen die samenhangen met de strijd tussen Schieringers en Vetkopers en waarin zich naast Hollandse, Stichtse, Westerlauwers Friese, Oostfriese en Ommelander belanghebbenden ook de keizer zelf mengde, kreeg bisschop Frederik in 1419 uiteindelijk toch zijn zin.⁶⁴ Alle Groningers ouder dan twaalf jaar moesten trouw zweren aan de bisschop. Voor het overige mocht Groningen van de bisschop zijn voorrechten houden; hij liet de stad ook de vrije hand in haar relaties met de omgeving en zegde haar de bescherming toe, die hij als landsheer verschuldigd was te bieden.

Achteraf werd duidelijk dat de Groningers voor niets bang waren geweest. De officiële erkenning van de bisschop als landsheer deed in de praktijk niets af aan Groningens zelfstandigheid. Ze verhinderde ook niet de opkomst van het idee dat Groningen eigenlijk een 'vrije rijksstad' was; als het erop aan kwam, erkende het stadsbestuur alleen de keizer van het Heilige Roomse Rijk der Duitse natie boven zich en handelde daar ook naar. Het gaf blijk van zijn vermeende hoge status door zich te bedienen van een stadszegel waarop naast het oude wapenschild van de prefectenfamilie ook een rijksadelaar stond afgebeeld. Ook op de stedelijke munten verscheen rond 1430 dit rijkssymbool. Groningen wilde niet onderdoen voor Friesland, dat zich in 1417 door keizer Sigismund onafhankelijk had laten verklaren.⁶⁵ Zoals eerder aangekondigd zal ik in het tweede deel van dit hoofdstuk nader ingaan op de manier waarop de stad Groningen van de haar geboden vrijheid gebruik maakte om haar relaties met de Ommelanden en

De dubbelkoppige rijksadelaar is een prominent onderdeel van het stadswapen van Groningen.

Afgebeeld is een keuze uit de vele verschillende versies van het Groninger stadswapen die in de zeventiende en achttiende eeuw gebruikt werden door de drukkers Cornelis en Johannes Barlinckhoff, Frans Bronkhorst, Gesina Elama, Gerard Ketel en Hans Sas. Afbeelding samengesteld door Henk Kampen.

andere streken naar eigen inzicht in te richten. Hier kunnen we er al op wijzen dat de stad deze vrijheid ook benutte om met verder weg gelegen partners verdragen te sluiten zonder dat de bisschop zich daarmee bemoeide. Zo kwam het tot overeenkomsten met Hamburg (1437 en 1439), Bremen (1443, 1444 en 1451), Oldenburg (1451) en de Oostfriese hoofdeling en latere graaf Ulrich Cirksena (1459).

Toen in de jaren zestig van de vijftiende eeuw een spion van de Bourgondische hertog naar het noorden reisde om hier poolshoogte te nemen, rapporteerde hij dat het onduidelijk was hoe het met Groningen zat. Er waren mensen die zeiden dat de hertog er de baas was, anderen dachten dat de stad onder Utrecht viel, maar het kon ook nog wel anders zijn. ‘Feit is’, zo meldde de rapporteur, ‘dat de Groningers aan niemand gehoorzamen’.⁶⁶

1.1.2 Jaren van chaos

Rond 1500 heerste een verwarde situatie die in dit verband slechts in grove trekken behoeft te worden geschetst.⁶⁷ In deze periode probeerden overal in West-Europa de vorsten hun landen tot echte staten om te vormen.⁶⁸ De opkomst van deze ‘moderne’ vorstendommen ging ten koste van de steden, hoezeer die ook tegenstribbelden en probeerden vast te houden aan hun oude rechten en vrijheden. Ook Groningens zelfstandigheid werd ernstig bedreigd. Anders dan vele andere steden wist de stad zich haar belagers van het lijf te houden. Daarbij gaf opnieuw haar sterke militaire ligging de doorslag. In het tumult van deze jaren werd het de Groningers duidelijk dat de bisschop van Utrecht niet in staat was zijn belofte waar te maken en de stad niet tegen haar vijanden kon verdedigen. Erger nog, in 1506 bleek zelfs dat hij gemene zaak maakte met de hertog van Saksen, die sinds het jaar 1498 niet alleen Groningens machts-

positie in het noordelijk kustgebied bedreigde, maar ook een einde wilde maken aan de onafhankelijkheid van de stad. Voor het Groninger stadsbestuur was dit het sein om zich van de relatie met de bisschop ontslagen te achten. Hetzelfde motief zou veel later, in 1581, door de Staten-Generaal worden aangevoerd om koning Filips II als landsheer af te zweren: de koning was zijn verplichtingen jegens zijn onderdanen niet nagekomen, die hij gehouden was te beschermen ‘als een vader syne kinderen ende een herder syne schapen’.⁶⁹ En net zoals later de Staten-Generaal zich gerechtigd achtten om in plaats van de koning van Spanje een andere ‘Prince’ te kiezen, zo besloten de Groningers in 1506 om Edzard Cirksena, graaf in Oost-Friesland, als beschermer aan te nemen in plaats van de bisschop. De Groningers gaven aan de Oostfriese graaf verre de voorkeur boven de hertog van Saksen. De laatste beschouwden ze als een echte vreemdeling, terwijl graaf Edzard zo’n beetje als ‘eigen’ gold. Vele families in Oost-Friesland en Groningerland waren aan elkaar verwant en er bestonden ook vele andere betrekkingen tussen beide gebieden: Oostfriezen beschikten over landerijen en renten in Groningerland en omgekeerd was dat ook het geval. Graaf Edzard, wiens ambities eigenlijk niet pasten bij de bescheiden statuur van Oost-Friesland, was er maar wat trots op dat hij nu het grote en machtige Groningen als zijn hoofdstad mocht beschouwen. Het kostte hem dan ook geen moeite de stedelingen verder zoveel mogelijk met rust te laten en hen ook hun rechten te laten behouden.

Toch betekende het overdragen van de ‘overicheijt’ aan Edzard van Oost-Friesland wel degelijk een breuk met het verleden. Generaties lang waren de afgelegenheid van de stad Groningen, haar situatie die haar gemakkelijk te verdedigen maakte, het geduchte burgerleger en de sterke verdedigingswerken de garanties geweest voor de onafhankelijkheid

EEN ONBETROUWBARE STAD

Door de herhaalde wisselingen van landsheer verwierf de stad zich de naam onbetrouwbaar te zijn. Zij zou een landsheer slechts zolang trouw blijven als het haar uitkwam. Wanneer de politieke situatie veranderde liet ze haar heer als een baksteen vallen. De Oostfriese kroniekschrijver Eggerik Beninga, die het nooit heeft kunnen verkroppen dat Groningen graaf Edzard van Oost-Friesland in 1514 als landsheer aan de kant had gezet, legt op het jaar 1537 – dit moet 1536 zijn – de Groningers de volgende woorden in de mond:⁷³

‘Woill an, wilt jo nicht anders gescheen,
 So wille wy unse zegell noch eenmaell uptehen.
 Wy hebbent mitten 4 bisschupen van Utrecht vorsocht,
 Dat muchte wy woill erste hebben anders bedocht;
 Grave Edzardt vorloesde uns ock van den hertoch van Sassen,
 Do wy in der stadt nicht vele hadden to brassen,
 Wy weren graven Edzardt und de bisschupe alle mit loeffte und eede vorpflichtet,
 De zegell und brieve darup gemaket legen dat nicht.
 De in dussen hutigen dach noch sindt vorhanden,
 Unseren kinderen to groten schanden.
 Noich hebbe wy hertoch Karell geswaren vor unsen heren,
 Wy willen nu noich tom sovenden maell den hoyken na dem winde keren.
 An heer Jurgen Schenck, den stridtbarn man,
 Wille wy laten vorhoeren, wat troest he uns geven kan.
 Koene wy em dan beswiken,
 So scall he by nachte wegen des huises van Burgundien in unse stadt slyken.’⁷⁴

Een tekst als deze is illustratief voor het beeld dat de tijdgenoten van het trotse Groningen en zijn politiek hadden. Vooral de laatste regel laat zien hoe de machtsverhoudingen – naar de zienswijze die men de Groningers toedichtte – werkelijk lagen: het is Groningen dat hier de lakens uitdeelt en koel berekent wat voor voordeel het kan trekken uit een onderwerping aan het Bourgondische huis. Alleen als dat positief uitvalt en ’s keizers vertegenwoordiger bereid is zich voor de gek te laten houden (zodat de stadsbestuurders de werkelijke macht kunnen houden) mag hij wel stiekem even in de stad komen (om te doen alsof hij hier in naam van Karel V de baas speelt).⁷⁵

van Groningen en de Ommelanden. Niet voor niets beroemde de stad zich erop de *arx Frisiae* (bolwerk van Friesland) te zijn.⁷⁰ Zolang de Groningers zelf hadden kunnen bepalen wie wel en wie niet hun stad binnen mocht, was hun autonomie onaantastbaar geweest. Het betekende daarom nogal wat dat Groningen graaf Edzard toestond een burcht binnen de stadsmuren te bouwen om daarin zijn eigen soldaten te leggen. Maar ook deze keer pakte het voor de Groningers gunstig uit: graaf Edzard liet zijn hoofdstad

in de praktijk haar gang gaan en werd verder zozeer in beslag genomen door de woelingen van zijn tijd dat er van het voeren van een eigen beleid en het opleggen van zijn wil weinig terecht kwam. Enkele jaren later viel graaf Edzard door de mand. Ook hij kon geen serieus weerwerk leveren tegen de formidabele krachten die in Noordwest-Europa om de macht streden. De grote tegenstrever van de Bourgondiërs en hun Saksische bondgenoten, de Gelderse hertog Karel van Egmond, verbond zich met de koning van

Portret van Karel V (1500-1558).

Karel van Habsburg was een zoon van Filips de Schone en Johanna van Aragon. Zijn grootvader, Maximiliaan van Oostenrijk, was door zijn huwelijk met Maria van Bourgondië de eerste Habsburger aan het hoofd van de Bourgondische Nederlanden. Karel was zes jaar oud toen hij dezelfde positie aanvaardde, in 1516 werd hij koning van Spanje en in 1519 kozen de Duitse keurvorsten hem tot keizer van het Duitse Rijk, de vijfde met de naam Karel. In 1536 erkenden ook Stad en Lande Karel van Habsburg als hun heer. Omdat hij aan het hoofd stond van de Bourgondische erflanden en de expansiepolitiek van zijn voorgangers in het Bourgondische huis voortzette, noemden de tijdgenoten hem 'Karel van Bourgondië'. Karel bleef heer van Stad en Lande tot zijn terugtreden als erfheer der Nederlanden in 1555.

Gravure door J.F.C. Reckleben. Uit: J.P. Arend, *Algemeene geschiedenis des Vaderlands*, 14 dln (Amsterdam 1840-1879). Groninger Archieven, THAG 4246.

Frankrijk. Groningen en Edzard moesten nu kiezen: hun heil zoeken bij de hertog van Saksen en daardoor in de Bourgondische invloedssfeer terechtkomen, of aansluiting zoeken bij de Gelderse hertog en via hem in het Franse kamp opgenomen worden. Het werd de tweede optie (1514).⁷¹ Of graaf Edzard de Groningers van hun eed van trouw heeft ontslagen is onzeker. De Groningers zeiden later van wel, de Oostfriezen ontkenden het.

Dat de Groningers voor Karel van Gelre kozen hing samen met de overweging dat deze vorst bereid was hun weer een grote dosis vrijheid te laten. Hij stemde er bij voorbaat mee in dat de stad zich van haar eed aan hem ontslagen zou mogen achten als hijzelf of zijn erfgenamen niet in staat zouden zijn de toegezegde bescherming te geven. De hertog zei zelfs geen kasteel in de stad te willen hebben.⁷² Dat had de Groningers als muziek in de oren geklonken en gaf hun het idee dat de oude tijden zouden gaan herleven. Maar ook de 'Gelderse periode' duurde niet erg lang; ruim twintig jaar later raakte Karel van Gelre zo in het nauw dat hij wél een burcht binnen de Groninger stadsmuren eiste. Deze eis, bovenop allerlei andere narigheden die de stadgers door toedoen van de hertog hadden moeten beleven, gaf de doorslag. Samen met enkele Ommelander heren zochten burgemeesters en raad van Groningen uit eigen beweging contact met wat zijzelf het 'Bourgondische' kamp noemden, en dat nu werd aangevoerd door Karel van Habsburg. Sinds 1517 stond deze als keizer Karel V ook aan het hoofd van het Duitse Rijk.

1.1.3 Onder Habsburg

Karel V nam tegenover Groningen dezelfde houding aan als tegenover Overijssel, acht jaren tevoren, toen hij de privileges van de ridderschap, steden en landen erkende en beloofde deze te zullen bescher-

men.⁷⁶ Hij liet ook Stad en Lande al hun rechten en vrijheden behouden, beloofde bescherming en eiste ook geen burcht binnen de muren van Groningen of een garnizoen in de stad. Hij kwam de Groningers zelfs nog verder tegemoet: hij zou geen sterkten in de omgeving bouwen zonder instemming van het stadsbestuur en de forten die er waren, zou hij laten afbreken. Tegenover dit alles stond eigenlijk niet meer dan dat Stad en Lande hun vorst jaarlijks *f*12.000 zouden betalen ter dekking van de kosten die hij zou moeten maken voor de bescherming van zijn onderdanen en hun rechten.

Het in 1536 gesloten tractaat tussen Groningen met de Ommelander heren enerzijds en Karel V anderzijds ontzegde – althans in de Groninger interpretatie – de Bourgondisch-Habsburgse regering te Brussel elk recht op inmenging in de interne aangelegenheden van Stad en Lande. De Groningers vertoonden bovendien de neiging te ‘vergeten’ dat ze Karel hadden gehuldigd in zijn kwaliteit van ‘hertog van Brabant, graaf van Holland en erfheer van Friesland en Overijssel’ – kortom als landsheer, en niet als keizer. Dat laatste was voor hen veel aantrekkelijker, want de keizer was niet meer dan een soort symbolisch hoofd van het Duitse Rijk van wie in de praktijk weinig gevaar voor Groningens autonomie te duchten zou zijn.⁷⁷ Dezelfde gedachtengang had in 1528 ook de IJsselsteden ertoe gebracht een poging te doen om Karel van Habsburg als keizer te huldigen en niet als graaf van Vlaanderen en hertog van Brabant.⁷⁸

Deze situatie wijkt sterk af van de manier waarop ‘Brussel’ met sommige andere steden omging. Elders in de Nederlanden was het al eeuwenlang gebruikelijk dat de vorst of zijn regering de stadsbestuurders benoemde of een belangrijke vinger in de pap had bij hun aanstelling. Naarmate het gezag van de vorst toenam, bemoeide hij zich ook meer met het interne en externe beleid van de steden in zijn gebied. Met ste-

den die zich niet goedschiks naar het regeringsbeleid voegden werd korte metten gemaakt. Zo had de stad Gent al een halve eeuw eerder kennis gemaakt met de harde hand van Maximiliaan van Oostenrijk, die toen aan het hoofd stond van het graafschap Vlaanderen. Toen Gent niet wilde voldoen aan zijn geldeisen en in opstand kwam, brak een conflict uit (1488) dat vier jaar later eindigde met een klinkende overwinning van Maximiliaan en een diepe vernedering voor de rebelse stad. Talrijke Gentse notabelen werden verbannen of terechtgesteld en vreemde huursoldaten herstelden de orde. In 1540 zou Karel V Gent nogmaals hardhandig laten zien wie er de baas was.⁷⁹ Diezelfde Karel V had in 1528 ook in Utrecht – hij had die stad zojuist onder zijn vleugels genomen – het bestuur laten herinrichten. Daarbij was de bestuurlijke en juridische autonomie van de stad de nek omgedraaid. Niet langer waren het de Utrechtse gilden die via getrapte verkiezingen de magistraten aanwezen; voortaan koos de stadhouder als vertegenwoordiger van de centrale regering het stadsbestuur en ook de schout werd regeringsambtenaar. Deze was niet alleen hoofd van de politie, maar zat ook de schepensbank voor en was aanwezig bij de vergaderingen van de andere stedelijke colleges.⁸⁰ Aan de verandering van het gezag werd kracht bijgezet door de bouw van een groot kasteel op het Catharijneveld, dat de naam Vredenburg kreeg.⁸¹ Het spreekt voor zich dat de stad Utrecht ook niet langer in staat was een eigen ‘buitenlands beleid’ te voeren.

Karels ingrepen in Utrecht en Gent zijn saillante voorbeelden van een ontwikkeling die in het vroegmoderne Europa de normale was.⁸² De opkomst van de vorstenstaat werd in feite gedragen door een vreemde combinatie van middeleeuwse eierzucht en ‘moderne’ ontwikkelingen. Landsheren die als middeleeuwse ridders hun collega-vorsten in aanzien en roem wilden overtreffen, streefden naar uitbreiding

van hun territoir en vergroting van hun heerschappij. Dat laatste wil zeggen: zij probeerden zowel de reikwijdte als de intensiteit van hun bemoeienis met de gang van zaken in hun gebied te vergroten. Deze doelen stonden uiteraard niet los van elkaar. Het hoge doel van eer en roem voor zichzelf en het eigen 'huis' was niet te realiseren zonder vergroting van het territorium en dit laatste was slechts mogelijk wanneer de vorst vollediger dan vroeger ooit het geval was geweest de in zijn gebied voorhanden middelen kon inzetten om zijn doeleinden te bereiken. Daartoe was het weer nodig het verzet te breken van lagere organen die zich niet voor dit vorstelijke karretje wilden laten spannen. Als begeleitend verschijnsel van dit proces ontwikkelden zich nieuwe voorstellingen over het wezen van de staat en de vorstenmacht. Naar de traditionele zienswijze was het overheidsgezag nooit meer geweest dan een verzameling losse en afzonderlijk verworven rechten, waarvan de (hoge) rechtspraak de kern vormde.⁸³ Geleidelijk vormde zich nu het beeld van een uniform en alomvattend staatsgezag binnen de grenzen van een vorstendom. Aanknopen bij de terminologie van de theoretische beschouwing in de paragraaf over 'Koning, bisschop en "universitas in Groninge"' kunnen we zeggen dat het *top down* of 'afdalende' principe het won van de andere mogelijkheden van machtsvorming.⁸⁴ In het Romeinse recht geschoolde ambtenaren in dienst van de vorstelijke regeringen zorgden voor de praktische uitwerking van de nieuwe inzichten.⁸⁵ Zo groeide stap voor stap een absolutistisch model, waarin alle overheidsgezag aan de top van de staat was geconcentreerd. Een absolute vorst kon geen autoriteiten naast zich dulden. Zelfstandig, niet van bovenaf gedelegeerd gezag was onverenigbaar met het principe van de absolute macht. Autonome of half-autonome stads- of gewestelijke besturen konden niet blijven bestaan.

Wat Karel V met Groningen en – in minder uitgesproken mate – ook met Overijssel deed, past niet in dit beeld. De vraag naar het waarom van deze uitzondering is eenvoudig te beantwoorden: de regering was niet in staat om zich intensief met dit afgelegen gebied te bemoeien en vond het ook niet belangrijk genoeg om er veel aandacht aan te besteden. In weerwil van zijn pretenties was het staatsapparaat in deze tijd eigenlijk nog maar in opbouw, het gezag van de centrale regering had zich nauwelijks gevestigd en was verre van stabiel. Het drong ook niet ver door buiten de centra van waaruit ze regeren moest.⁸⁶ Het gevolg hiervan was dat er grote verschillen waren al naar gelang men de afzonderlijke gewesten bekijkt. De greep van de regering was het sterkst in de dynamische, stedenrijke en economisch sterke gewesten Brabant, Vlaanderen, Holland en Zeeland.⁸⁷ Hoe verder men daar vandaan kwam, hoe zwakker de invloed van 'Brussel' was. Een regeringsdelegatie die in 1537 naar Stad en Lande kwam om de situatie te bezien, kwam tot de conclusie dat de keizer hier geen enkele jurisdictie had.⁸⁸ Niet alleen in 1536, maar gedurende de hele zestiende eeuw ontbrak het in de Noordoostelijke Nederlanden aan de infrastructuur die nodig was om een staat goed te kunnen besturen. Om dat effectief te kunnen doen moet er een netwerk zijn van steunpunten van betrouwbare instanties die voldoende greep hebben op hun omgeving. Mensen, geld en goederen moeten veilig kunnen worden vervoerd. Er moeten voldoende mogelijkheden zijn om ambtenaren en andere gezagsdragers te controleren en zondig te corrigeren. Hoe groter de afstanden, hoe ingewikkelder en uitgebreider het net moet zijn, niet alleen in de breedte, maar ook in verticale, hiërarchische zin.

Dit alles ontbrak vrijwel geheel in Groningen, haar jurisdicties Gorecht en Oldambt, Drenthe en de Ommelanden. De enige vertegenwoordiger van

de Nederlandse regering te Brussel was de ambtenaar die 'luitenant' (plaatsvervanger) genoemd werd: een jurist die als plaatsvervanger van de stadhouder de Hoofdmannenkamer voorzot en als zodanig betrokken was bij de rechtspraak en het bestuur over de Ommelanden. De vier 'hoofdmannen' die naast hem in dit college zitting hadden waren oud-burgemeesters van Groningen. Met de stad zelf had de regeringsambtenaar helemaal niets van doen. Van een effectief netwerk van regeringsambtenaren was geen sprake: de naaste collega's van de luitenant zaten op flinke afstand van Groningen. In Leeuwarden waren er de rentmeester en het Hof van Friesland, en in Coevorden en Lingen zaten elk een drost annex burchtheer. Dat was alles.

Zoals gezegd maakte ook het gebrek aan belang van de noordelijke en oostelijke gewesten voor de Nederlandse regering deel uit van het antwoord op de vraag waarom Groningen (en Ommelanden) hun autonomie konden behouden. Het mag dan zo zijn dat de regering in Brussel een tijdlang geïnteresseerd is geweest in de gebeurtenissen in het Overeemse, de meeste aandacht werd toch opgeëist door brandende kwesties dichterbij huis, zoals de oorlogen met Frankrijk, de relatie tussen de Bourgondische Nederlanden en het Duitse Rijk en, later, de opstand in – voornamelijk – de dichtbevolkte zuidelijke gewesten en de westelijke kustprovincies. In al deze grote zaken speelde Groningen geen of slechts een geringe rol.⁸⁹

Bij de motieven die Karel V er in 1536 toe gebracht hebben dit gebied aan zijn erflanden toe te voegen, heeft ongetwijfeld ook de overweging een rol gespeeld dat hij de sterke vesting Groningen als het ware in de schoot geworpen kreeg. Hij hoefde er nauwelijks oorlog voor te voeren en het bezit van dit gebied kostte hem niets. Door de Groningers hun privileges te laten houden en hen verder niet lastig te

vallen hoopte hij erop te kunnen rekenen dat ze hun sterke stad voor zichzelf en dus ook voor hem zouden verdedigen. De verwerving van Groningen betekende dus niet alleen een fraaie afronding van zijn landen, maar bezorgde hem ook een sterke 'hoektoren' voor zijn defensie en een handige uitvalsbasis voor het geval er nog eens acties gevoerd moesten worden in de richting van Oost-Friesland en de Scandinavische landen.

Met dit alles wil niet gezegd zijn dat de Brusselse regering niet heeft geprobeerd haar gezag ook in het noorden te vestigen en dat ze niet de illusie zou hebben gehad daartoe in staat te zijn. Met grote regelmaat vaardigde 'Brussel' richtlijnen (toen plakaten genoemd) uit over allerlei onderwerpen: verordeningen op de waarde van het geld, aanwijzingen voor het optreden tegen landlopers, de bestrijding van zeeroverij, export van voedingsmiddelen, de vervolging van kettens enzovoort. In Groningen werden deze stukken wetgeving – terecht – gezien als evenzovele pogingen van de regering om zich te mengen in zaken die alleen de stad (of de Ommelanden) aangingen. Indien burgemeesters en raad met de inhoud van een richtlijn instemden, gingen ze wel tot afkondiging over, zij het op eigen naam en al dan niet met de vermelding dat het voorschrift van de koning afkomstig was. Als de Brusselse maatregel niet spoorde met de oude gewoonten of het beleid van de heren op het raadhuis, legde men het stuk naast zich neer of stuurde het terug. Het spreekt voor zich dat er in de hogere regionen van de Habsburgse staat weinig waardering voor deze eigenzinnigheid was: stadhouder Aremborg liet zich eens ontvallen de Groningers maar een 'lastig soort mensen' te vinden.⁹⁰

Had Brussel niet veel aan Groningen, omgekeerd trok de stad ook niet zoveel profijt van haar machtige maar verre landsheer. In de twisten tussen de stad en

de Ommelanden moesten de stadhouder en de centrale regering hun uiterste best doen om een wankel evenwicht te bewaren tussen beide partijen. Het gevolg was dat geen van beide tevreden was. Van hulp vanuit Brussel tegenover externe tegenstanders – de door Karel V toegezegde bescherming – was weinig tot niets te merken. Ook in de ruzie over de ‘voorbijvaart’ van Emden die in de jaren veertig de verhouding tussen Groningen en de Oostfriese havenstad beheerste, kon de centrale regering niet echt veel voor Groningen betekenen. Als gevolg van de gebeurtenissen in de grote Europese politiek kon ze haar beloften uiteindelijk niet waarmaken.⁹¹

De heren van Groningen hebben gedurende de hele zestiende eeuw zoveel mogelijk hun autonome koers gevolgd, zij het dat Alva's strafmaatregelen in de jaren 1567-1576 ook Stad en Lande troffen. In deze periode was de vrije raadskeur opgeheven, de stad had de sleutels van de stadspoorten moeten inleveren bij stadhouder Karel van Brimeu,⁹² en ze had moeten toestaan dat een garnizoen binnen de stadswallen werd gelegerd. Verder moesten de inwoners van Stad en Lande de kosten dragen van een dwangburcht, die op bevel van Alva aan de zuidzijde van de stad werd gebouwd om henzelf onder de duim te houden. Aan deze smadelijke episode kwam een eind doordat in het verre zuiden de katholieke en protestantse gewesten elkaar vonden in hun afwijzing van de vreemde troepen (Pacifictie van Gent, 1576). Nadat de soldaten van het Waalse garnizoen in maart 1577 uit Groningen waren vertrokken, bleven Stad en Lande berooid achter. De tweedracht tussen beide leden van het gewest brak weer in alle hevigheid los en leidde tot een zo goed als volledige breuk in de jaren 1579-1580. De felste anti-Groningse Ommelander heren steunden de opstand tegen Filips II en tekenden de Unie van Utrecht, de stad koos voor de Spaanse koning en hield, met de al dan niet afdwongen steun

van de Ommelander bevolking, aan die lijn vast tot dat Willem Lodewijk van Nassau en zijn jongere neef Maurits in juli 1594 de sterke stad na een belegering van twee maanden tot overgave dwongen.

In de jaren die aan de ‘Reductie’ van 1594 vooraf gingen groeide in Groningen de ontevredenheid over de koning van Spanje. In 1580 had de katholieke meerderheid haar toevlucht gezocht bij Filips II, de machtigste vorst van de toenmalige wereld, maar in de loop van de jaren was gebleken dat zelfs deze grote machthebber niet in staat was Groningen passende bescherming tegen zijn vijanden te bieden. In de periode 1580-1594 speelde bij de beleidsmakers ten Hove op de achtergrond voortdurend de – uitermate realistische en door de praktijk steeds meer gesteunde – overweging mee dat op de lange weg van Brussel naar Groningen mensen, geld en goede bedoelingen gemakkelijk verloren konden gaan. Dat besef ondermijnde hun bereidheid om hun schaarse middelen in te zetten ter redding van de bedreigde stad.

De Brusselse regering was noch in staat Groningen te beheersen, noch kon zij de stad beschermen. Het leidde ertoe dat de Groningers deden wat ze in zulke situaties altijd hadden gedaan: zoeken naar een nieuwe beschermer. In de verdeeldheid van die jaren – de meest toonaangevenden onder de protestantse stadgers waren verbannen of uitgeweken, de katholieken beheersten het Groninger raadhuis – kan het geen verbazing wekken dat ze op verschillende paarden wedden. Alles liever dan hun stad in handen te laten vallen van de Ommelands-gezinde Staten-Generaal probeerden enkele protestantse Groningers de soevereiniteit over hun stad over te dragen aan koningin Elizabeth van Engeland, terwijl hun katholieke stadgenoten de hertog van Brunswijk als landsheer wilden aannemen. De neiging tot onafhankelijkheid en de herinnering aan de vermeende status van ‘vrije

rijksstad' zat de Groningers zozeer in het bloed, dat de katholieke jurist Cornelius Kempius in zijn boekje over de 'Oorsprong, ligging, aard en omvang van Friesland en de roemrijke daden der Friezen uit het verleden' (1588) niet kon nalaten te vermelden, dat de Groningers 'ook nu nog een duidelijke hang naar het Rijk aan de dag leggen'. Een opmerkelijke uitspraak van een man die te boek staat als een van de trouwste aanhangers van de koningsgezinde partij in het Groningse.⁹³

1.1.4 Nieuwe heren

Ook de protestantse burgemeesters en raadsheren die na de Reductie van 1594 op het kussen kwamen, volgden zoveel mogelijk de lijn van hun roomse voorgangers in het ambt en verdedigden de stedelijke autonomie met hand en tand. Ook zij zagen in de nieuwe overheid eerst en vooral een beschermer van de stedelijke vrijheden en zelfstandigheid. Tegelijkertijd was er ook bij die nieuwe overheid continuïteit: net als voor de koninklijke regering in Brussel was het bezit van de vesting Groningen ook voor de Republiek der Verenigde Provinciën vooral van militair-strategische betekenis. Legers van de Spaanse koning konden via de Nederrijn en Münsterland buiten Staats gebied om naar het noorden komen en de Republiek vanuit het oosten aanvallen. Wanneer dit zou gebeuren liepen Friesland en daarmee vooral de oostelijke oever van de Zuiderzee gevaar, met alle daarvan te verwachten gevolgen voor de handelsvaart van Amsterdam en Hollands Noorderkwartier. Tegen die dreiging was het bezit van een sterk Groningen een goede garantie.

Artikel 3 van het Tractaat van Reductie bepaalde dat Groningen zijn vrijheden en privileges mocht behouden.⁹⁴ Dit klinkt alsof er niets veranderde en dat was ook uitdrukkelijk de bedoeling. De overwinnaars

wilden Groningen en de Groningers niet al te hard voor het hoofd stoten. Hetzelfde tractaat bevatte echter ook een paar punten die wel degelijk inbreuk maakten op de oude situatie. Zo bepaalde artikel 6 dat in Groningen en de Ommelanden alleen de gereformeerde religie mocht worden uitgeoefend. Pijnlijk was ook dat er een Staats garnizoen binnen de stad gelegerd zou worden en dat de stedelingen zelf de kosten ervan moesten betalen (artikel 7). Duidelijk werd aangegeven waarvoor die troepen nodig waren: ze dienden ter verdediging van de Republiek en de stad (de bescherming tegen externe bedreigingen) en om de rust in de stad te verzekeren. Dat laatste was zeker noodzakelijk, gezien het feit dat de Groningers in meerderheid de Staten vijandig gezind waren en dus onder de duim gehouden moesten worden. Nieuw was ook dat van de Groningers nu ook een bijdrage verwacht werd in de financiering van het bestuur op Unie-niveau (artikel 9) en, bijzonder ingrijpend, dat de stadhouder invloed kreeg op de keuze van de stadsbestuurders (artikel 18). Op dit punt zal ik in het derde deel van dit hoofdstuk nader ingaan.

1.1.5 Domheid, eigenbelang en kennis van zaken

De moeizame manier waarop de aansluiting van Groningen bij de Republiek in zijn werk is gegaan, anders gezegd: hoe de bestuurders van de stad Groningen stukje bij beetje hun traditionele zelfstandigheid hebben moeten opgeven, is onderwerp geweest van verschillende studies. Helaas doet geen van de beschikbare publicaties recht aan de lange duur van het proces en aan de complexiteit en diepgang van de problematiek.⁹⁵ Wat men in deze en andere publicaties over soortgelijke gevallen node mist is een verklaring voor de hardnekkigheid waarmee stadsbestuurders vasthielden aan de stedelijke autonomie. Het lijkt erop dat alle geschiedschrijvers de achtergrond van

die houding kennen en ervan uitgaan dat ook hun lezers weten waar die halsstarrigheid vandaan komt. In ieder geval vinden ze het niet de moeite waard om de achtergronden van het fenomeen bloot te leggen. Het kan ook zijn – en dat is waarschijnlijker – dat het tot voor kort niet echt opportuun werd gevonden om zich te verdiepen in de weerstand tegen het totstandkomen van de Republiek. De behoefte aan een verklaring is echter des te groter, naarmate de bestaande historische literatuur nadrukkelijker probeert aan te tonen hoe heilzaam – en begrijpelijk – het is geweest dat al die kleine zelfstandige eenheden plaats moesten maken voor een groter bestuurlijk geheel.

Hoe komt het dan, zo moeten we ons afvragen, dat de tijdgenoten zo dom zijn geweest dat ze niet de voordelen hebben gezien van het opgaan in een groter staatkundig verband en van het onderworpen zijn aan een centrale regering? Hoe is het mogelijk dat ze, door deze houding aan te nemen, zelf een obstakel zijn geweest voor de weldadige ontwikkeling die de geschiedenis voor hun stad in petto had?⁹⁶ Onder die bestuurders waren toch ook ontwikkelde heren die wisten wat er in de wereld omging? Of hebben ze allemaal willens en wetens uit puur eigenbelang aan hun positie willen vasthouden? Dat dit de achtergrond moet zijn geweest van het verzet, is een indruk waaraan de argeloze lezer zich nauwelijks kan onttrekken. De hier gestelde vragen zijn niet zo gemakkelijk te beantwoorden, temeer omdat er ook nog weer andere vragen onder liggen. Zo gaan we er gemakshalve van uit dat een lid van de stedelijke elite 'er belang bij had' om deel uit te maken van het stadsbestuur, maar wanneer we er even bij stilstaan realiseren we ons al gauw, dat we hierover eigenlijk nauwelijks iets met zekerheid weten. Wat voor belang hadden burgemeesters en raadsheren eigenlijk bij het bekleden van hun hoge functies?

Wanneer men zijn fantasie de vrije loop laat, kun-

nen er allerlei voordelen in beeld komen die het aantrekkelijk zouden kunnen maken om een bestuursfunctie te vervullen. Eervol was het ambt zeker en het bracht vast ook wel, direct en indirect, stoffelijk gewin. In de bewaard gebleven bronnen vindt men weinig over de achtergronden van de stadsbestuurders, laat staan over hun houding ten opzichte van hun ambt.⁹⁷ De toespelingen die notoire vijanden van de stad maakten op zelfverrijking door sommige ambtsdragers, kunnen een feitelijke achtergrond hebben, maar zijn principieel onbetrouwbaar. Wantrouwen was in de gepolariseerde zestiende eeuw algemeen en daarbij passen ook beschuldigingen van allerlei aard. In de weinige mij bekende gevallen waarin we iets horen over de manier waarop men tegen hoge ambten aankeek, is eerder sprake van de lasten die deze met zich meebrachten dan van de voordelen die ze opleverden. Zo werd Joachim Ubbena in februari 1580 – hij was toen ongeveer 60 jaar – voor de zoveelste maal tot raadsheer en burgemeester gekozen, maar excuseerde zich met de mededeling dat hij het te druk had met zijn eigen zaken. Het zittende stadsbestuur nam hiermee geen genoegen en wees Ubbena erop dat het niet aanging 'het algemeen belang te vergeten of te veronachtzamen omwille van particuliere zaken'.⁹⁸ In 1584 probeerde hij opnieuw onder een verkiezing uit te komen⁹⁹ en zes jaar later deed hij dat nog eens. Ubbena, die in 1590 hoofdman moest worden, beriep zich op 'algemene zwakte, een slecht gezicht en gehoor'. Ook 'het verstand' zou minder worden. Na een week of wat tegenstribbelen accepteerde Ubbena zijn verkiezing toch.¹⁰⁰ Tenslotte ondernam hij in 1594 nog als lid van een gezantschap van Stad en Lande de gevaarlijke en vermoeiende reis naar Brussel om een ultieme poging te doen de regering te bewegen tot het sturen van hulptroepen. Vanwege zijn zwakke gestel moest hij echter geregeld verstek laten gaan bij de besprekingen.¹⁰¹

Het is voor een enkeling zo goed als onmogelijk een systematisch onderzoek in te stellen naar de persoonlijke motieven van lokale gezagsdragers, men kan er hooguit bij toeval op stuiten.¹⁰² Ik ben dan ook niet in staat om op de hierboven opgeworpen vragen een algemeen geldend en ook nog verifieerbaar antwoord te geven. Het lezen van talloze archiefbronnen heeft bij mij alleen een beeld doen oprijzen, dat me reden geeft het hierboven weergegeven citaat over de verhouding tussen algemeen en particulier belang serieus te nemen: het ambt van stadsbestuurder was veeleisend maar eervol, en een gewetensvol burger was het aan zijn stand verplicht om een benoeming te accepteren. Het missen van persoonlijke voordelen was geen acceptabel excuus, de gekozene werd geacht zijn persoonlijke belangen ondergeschikt te maken aan het algemeen belang, hetgeen in dit geval wil zeggen: het belang van de stad als geheel. De bewoordingen waarmee de stadssecretarissen Egbert Alting (katholiek) en Johan Julsing (protestant) in voorkomend geval bij het overlijden van burgemeesters of andere hoge functionarissen de overledene karakteriseren, getuigt vaak van grote waardering en respect. Zelfs een uitgesproken tegenstander van de stad, de Ommelander protestant Abel Eppens, kan een enkele keer waardering opbrengen voor een Groninger burgemeester. Een man als Derck Schaffer – toegegeven, hij was een geloofsgenoot van Eppens en had het niet slecht met de Ommelanden voor – wordt door hem ‘zeer vermaard, bij het volk geliefd en ernstig’ genoemd. Eppens roemt zijn genuanceerde opstelling in de kwestie tussen Stad en Lande. ‘Hij was een van de oudsten, voornaamsten en verstandigsten.’¹⁰³

Wanneer er redenen zijn om vraagtekens te zetten bij de veronderstelling dat kortzichtigheid en eigenbelang de motieven zijn geweest voor de Groningse neiging naar onafhankelijkheid, moeten we de mogelijkheid onder ogen zien dat de heren in het raadhuis

oprecht van mening zijn geweest dat zijzelf de enigen waren die gerechtigd en in staat waren het Groningse schip van staat te besturen.

Wat het recht betreft konden ze zich beroepen op het tractaat van 1536. De belofte van Karel V (en later zijn zoon Filips II) dat hij de rechten en vrijheden van Stad en Lande zou respecteren en beschermen liet echter wel verschillende interpretaties toe. In de praktijk leken de professionele juristen van de Brusselse regering onder deze rechten en vrijheden het liefst het reeds bestaande positieve recht te willen verstaan. De landsheer zou deze bestaande wetten en regelingen weliswaar intact laten, maar gerechtigd zijn om dit ‘corpus’ zijnerzijds met nieuwe wetgeving aan te vullen. Op basis van deze interpretatie bleef er voor de centrale regering genoeg te regeren over. De Groningers en Ommelander heren daarentegen stelden zich op het standpunt dat hierdoor het allerbelangrijkste recht onder de tafel werd gewerkt: de vrijheid van Stad en Lande om juist zelf, zonder aanwijzing of inmenging van wie dan ook, wetten en verordeningen vast te stellen en af te kondigen. Van dat basisrecht hing alle wetgeving af.¹⁰⁴

Het spreekt voor zich dat de Groningers zich niet zomaar van deze positie lieten afbrengen. Er zijn in de bewaard gebleven protocollen verschillende plaatsen aan te wijzen, waarin we tussen de regels door kunnen lezen dat de heren van Stad en Lande ervan overtuigd waren dat alleen zijzelf in staat waren dit gewest te besturen. Expliciet heb ik die gedachte aangetroffen in het verslag van een woordenwisseling die op 15 januari 1556 plaatsvond tussen luitenant Maarten van Naarden, de door de centrale regering benoemde voorzitter van de Hoofdmannenkamer, en enkele vertegenwoordigers van Stad en Lande, onder wie burgemeester dr. Johan Sickinge en syndicus dr. Hiëronymus Verrutius. Het onderwerp van het dispuut doet hier niet ter zake, het gaat mij al-

leen om de manier waarop het verliep. ‘Tijdens deze woordenwisseling wonden enkele aanwezigen zich hevig op, want het leek erop dat de luitenant op een slinkse manier probeerde ons aller vrijheid, tradities en goede gewoonten buitenspel te zetten. De luitenant nam daarop zelf het woord, op een grievende en spottende toon, zoals we van hem gewend zijn. Hij vroeg wat voor bewijzen de heren van Stad en Lande dan wel niet hadden voor die oude tradities en goede gewoonten, hij kende ze in ieder geval niet. Daarop diende dr. Sickinge hem op strenge toon van repleik: “Met uw onwetendheid hebben Stad en Lande niets te maken. U bent een vreemdeling die nog maar dertien of veertien jaar geleden hierheen is gekomen. U hebt steeds alle beloften van de keizer en de koning verdraaid naar uw eigen inzichten en daarmee tweedracht gesticht en ergernis gewekt. U wilt vaak niet eens weten wat u voor een goede uitvoering van uw taken juist wel zou moeten weten. Wij, bestuurders van Stad en Lande, die hier geboren zijn en uit families stammen die van generatie op generatie hier gewoond hebben en altijd samen dit gebied hebben bestuurd, wij hebben die kennis van zaken wel en moeten die ook hebben. Wij hebben niets te maken met uw arrogante en eigengereide praatjes.”¹⁰⁵ Wat Sickinge hier naar voren brengt is dus: ‘Wie niet over gedegen kennis beschikt van de plaatselijke verhoudingen en van de manier waarop deze samenleving geworden is tot wat ze nu is, kan Stad en Lande niet besturen. Een vreemdeling die van niets weet, zal als een olifant door de porseleinkast banjeren en de bevolking tegen zich in het harnas jagen. De kans daarop is extra groot omdat veel van die zo belangrijke informatie niet op papier is vastgelegd. Ze behoort tot het “collectieve bewustzijn” van de lokale bevolking en haar leiders. Wij willen gerespecteerd worden en u laat door uw manier van doen en uitspraken zien dat u dat respect niet kunt of wilt opbrengen.’

De gevoelens en overwegingen waarvan deze woorden getuigen komen ook eenentwintigste-eeuwers niet onbekend voor. We zijn dagelijks getuige van centraliserende ontwikkelingen in het openbaar bestuur, de overheidsdienst en het (grote) bedrijfsleven. ‘Hogerhand’ haalt taken en bevoegdheden van lagere niveaus weg en concentreert ze op een hoger niveau in de organisatie. Het doel klinkt steeds uitermate rationeel: het gaat om grotere efficiency, betere sturing en scherpere controle. Of dat doel bereikt wordt is niet zeker. Wel zeker is dat lokale kennis verloren gaat, de afstand tussen ‘boven’ en ‘beneden’ toeneemt, de salarissen ‘boven’ groeien en ‘beneden’ verbittering en vervreemding zich verbreiden. Even bekend komt ons ook het optreden voor van managers, die er, net zoals Maarten van Naarden, prat op gaan niet over vakkennis te beschikken en hun ouderwetse ondergeschikten op de ziel trappen met hun stelling dat inhoudelijke kennis het ‘runnen van de toko’ alleen maar in de weg staat.

1.1.6 Algemeen belang

In dit verband rijst de vraag of de bestuurders van Stad en Lande, en in het bijzonder geleerde mensen zoals dr. Johan Sickinge, dan niet inzagen dat er belangen waren die de Groningse overstegen? Deze vraag is niet eenvoudig te beantwoorden. Toch is het de moeite waard een poging daartoe te doen, omdat hieraan, zoals gezegd, in de historische literatuur weinig tot geen aandacht wordt geschonken. Overigens is dit begrijpelijk: hoe graag historici zich ook bij hun onderzoek laten leiden door vooraf geformuleerde vraagstellingen, uiteindelijk zijn ze voor hun antwoorden allemaal afhankelijk van de bronnen en bepaalt de beschikbaarheid daarvan in belangrijke mate de richting van hun onderzoek. Omdat het vooral de archieven van hogere en centrale overheidsorganen

zijn die zo goed toegankelijk zijn dat ze zich relatief gemakkelijk laten bestuderen, is de blikrichting van vele onderzoekers noodgedwongen *top down*. Die van de schrijver van deze regels is andersom: vanuit de lokale samenleving 'naar boven'.

De eerste opmerking die dan gemaakt moet worden is eenvoudig, maar wel van wezenlijke betekenis: datgene wat doorgaans wordt aangeduid als bovenregionaal 'algemeen belang', speelt, voor zover waarneembaar, geen rol in de belevingswereld van een perifere gemeenschap als de Groningse. In de praktijk viel er voor de overweldigende meerderheid van de Groningers helemaal niet te kiezen tussen een dergelijk algemeen belang enerzijds en lokale of particuliere belangen anderzijds. Als er al sprake is van onderscheid in belangen, dan moet men dat op het lokale niveau zelf zien. Het algemeen belang was dat van de plaatselijke samenleving, de stad Groningen of eventueel Stad en Lande samen. Wanneer Groningers het over de *res publica* of 'de staat' hadden, bedoelden ze doorgaans de stad met haar directe omgeving en de stadsjurisdicties. Het is onhistorisch om hierin zoiets als 'kortzichtigheid' te zien of dit verschijnsel het denigrerende etiket 'particularisme' op te plakken. Voor de middeleeuwse of vroegmoderne Groninger was de stad zijn natuurlijke *habitat*. De stad met haar tradities, rechten en zekerheden was het milieu waarin hij kon leven, de buitenwereld was nauwelijks relevant. Alleen als lid van deze beschermende gemeenschap kon hij zich ook buiten de stadspoorten wagen. Wie buiten de veiligheid van een stedelijk collectief als het Groningse wilde leven, moest òf economisch onafhankelijk zijn òf de protectie van machtige heren genieten.¹⁰⁶ Voor het gros van de Groningers was de stad Groningen niet minder dan hun wereld. Daarin genoten alle stedelingen, van welke staat en positie ze ook waren, de bescherming van de 'stadsvrede', die gedragen werd door de eed die alle burgers elkaar

zwoeren.¹⁰⁷ De stad, de stedelijke gemeenschap en alles wat daarbij hoorde bood de meeste Groningers alles wat ze voor het leven nodig hadden; het was een compleet *universum*. Ze vonden er veiligheid, middelen van bestaan, sociale zekerheid en onderlinge hulp. Ook wanneer ze zich in den vreemde waagden, waren ze van hun stad afhankelijk. Juist dan was hun burgerschap een verzekeringspolis en juridisch vangnet. De geslotenheid en fundamentele homogeniteit van de stadsgemeenschap konden misschien ook wel eens als een knellend keurslijf worden ervaren, maar de overgrote meerderheid van de stedelingen zal daarvan geen last hebben gehad. De meeste stadgers zullen zich op hun gemak hebben gevoeld binnen de beperkte horizon die hun wereld omringde.

Hoe zou, gelet op deze achtergrond, bij deze mensen de gedachte kunnen opkomen dat er – afgezien van het zieleheil – hogere doelen zouden kunnen zijn dan het ongestoorde voortbestaan van de stad; dat er een 'algemeen belang' was dat de belangen van hun stad Groningen, hun *universum*, oversteeg? Hoe zouden ze vertrouwen moeten hebben in de goede bedoelingen van vreemden die niet tot de eigen vertrouwde wereld behoorden, mensen wier ouders en familie men niet kende en die men niet kon controleren of corrigeren omdat ze niet tot de eigen rechtskring behoorden?¹⁰⁸

Vreemdelingen, en zeker ambtenaren van hogere regeringsorganen, riepen wantrouwen op. Dat gold aan het einde van de zestiende eeuw niet alleen voor katholieke Groningers jegens vertegenwoordigers van 'Brussel', maar ook voor gereformeerde Ommelanders jegens de functionarissen, militair of civiel, die namens de centrale organen van de jonge Republiek optraden. Dat wantrouwen was geen psychologische afwijking of een blijk van een gebrekkige ontwikkeling, maar een houding die het gevolg was van dagelijkse concrete ervaringen. Juist doordat de staat zo

zwak was en een effectief overheidsnetwerk ontbrak, stonden functionarissen van welke aard en denominatie ook bloot aan permanente en levensgrote verleidingen van machtsmisbruik en corruptie. Vrijwel niemand kon daaraan weerstand bieden en iedereen wist dat. In de praktijk was iedereen gewoon op zijn eigen voordeel uit, de mooie verhalen over het landsbelang of ‘het gemene best’ dienden alleen maar als rookgordijn waarachter functionarissen vrijelijk hun gang konden gaan.¹⁰⁹

Het lijkt erop dat een systematische stedelijke administratie pas laat op gang gekomen is.¹¹⁰ Pas vanaf het midden van de zestiende eeuw zijn er dagelijkse notities die ons inzicht geven in de gewone gang van zaken en soms ook iets van de beweegredenen van mensen doen vermoeden. Afgezien van de tegenstellingen op levensbeschouwelijk gebied lijken er in de stad Groningen twee partijen te zijn. De eerste bestond uit mensen die strikt wensten vast te houden aan Groningens ‘rechten’ jegens de Ommelanden en voorstander waren van een harde lijn tegen opposenten, inclusief het gebruik van geweld. Daartegenover stonden degenen die meenden dat een confronterend beleid eerder schade zou aanrichten dan voordeel brengen. Zij pleitten voor samenwerking tussen Stad en Lande en het bij de tijd brengen van de oude verbonden van 1473 en 1482.¹¹¹ Deze mensen waren zich bewust van het bestaan van een belangenhiërarchie. Zij begrepen dat de stad Groningen niet kon bestaan zonder een welvarend en tevreden Ommeland, hetgeen impliceerde dat er boven het pure lokale niveau een hogere laag moest zijn waarop de belangen van zowel de Stad als die van de Ommelanden gearticuleerd konden worden en waar Stad en Lande een gezamenlijk beleid konden uitstippelen. De krachtsverhouding tussen beide partijen lijkt aan schommelingen onderhevig te zijn geweest, maar

over het algemeen zijn het de *hardliners* geweest die hun zin hebben kunnen doorzetten. Ze steunden daarbij op de sentimenten van de lagere regionen van de stadsbevolking: de sledemenners en schuitenschuivers, kleine ambachtslieden en neringdoenden voor wie het stapelrecht de kurk was waarop ze dreven. Deze mensen kwamen niet of nauwelijks buiten de poorten en ook hun mentale gezichtsveld reikte niet verder dan de stadswallen, de stadstafel of hooguit de zuidgrens van het Gorecht. In het derde deel van dit hoofdstuk zal ik proberen aannemelijk te maken dat de invloed van ‘het volk’ in het Groningen van vóór de Reductie uitzonderlijk groot is geweest, zeker in vergelijking met andere steden in de Nederlanden. In tal van belangrijke zaken was de magistraat genoodzaakt zich te verzekeren van de steun van ‘de massa’. Het kan niet anders of dit heeft ook de stadsbestuurders met een ruimere blik aanzienlijk in hun bewegingsvrijheid beperkt.

Er waren natuurlijk ook geleerde Groningers, mensen die aan ‘buitenlandse’ universiteiten hadden gestudeerd en kennis hadden gemaakt met andere zeden en culturen. Velen van hen hadden ook belangrijke functies bekleed in particuliere of overheidsdienst en kennis gemaakt met andere manieren van denken en overleg, andere gezagsverhoudingen en vormen van bestuur en organisatie. Zodra zij echter als ambtenaar of bestuurder toetraden tot het Groningse bestuursapparaat waren ook zij verantwoordelijk voor de stedelijke samenleving in haar geheel, konden ook zij zich niet onttrekken aan de eigenaardigheden van de Groningse constellatie – inclusief de buiten-sporige macht van het gewone volk – en waren ook zijzelf en hun gezinnen afhankelijk van Groningens veiligheid en welvaart. Daar komt nog iets wezenlijks bij: als ontwikkelde mensen met buitenlandse ervaringen en kennis van de verhoudingen in de ‘hogere regionen’ kenden zij de motieven en werkwijzen van

adellijke topambtenaren en juridisch geschoolde bureaucraten. Ze wisten hoe groot de kloof was tussen de ambities van dat ambtelijk apparaat en zijn reële mogelijkheden. Ze wisten ook dat de centrale regering geen rekening hield met de subtiliteiten van de lokale verhoudingen en begrepen dat hierdoor wettelijke belangen van vele duizenden mensen in het gedrang konden komen.¹¹² Tenslotte beschikten ze zelf over de juridische wapens waarmee ze aanvallen vanuit Brussel konden pareren. Het waren daardoor juist de geleerde bestuurders en ambtenaren die ervoor gezorgd hebben dat Groningen zijn autonomie zolang heeft kunnen behouden.

Elders in de Nederlanden bestonden tussen de steden hechte betrekkingen die de kiem van de latere Statenvergaderingen vormden. Dit was bijvoorbeeld in Holland en Overijssel het geval.¹¹³ Daar was in de loop der generaties het idee ontstaan van een belangengemeenschap die het lokale niveau oversteeg. Omdat het in de genoemde streken om min of meer gelijkwaardige partners ging, was de situatie daar niet te vergelijken met die in Stad en Lande, waar de stad steeds de dominante factor was. Ook het lidmaatschap van een ooit zo machtig, maar in de zestiende eeuw vooral vanwege zijn oude luister gerespecteerd verbond als de Hanze, lijkt in Groningen nauwelijks geleid te hebben tot het gevoel dat hier 'hogere belangen' in het spel waren. Het enige 'algemene belang' dat er werkelijk toe deed was een gemeenschappelijk aangehangen geloofsovertuiging. In de loop van de zestiende eeuw werd dit een steeds belangrijker factor. De aanhangers van een en dezelfde godsdienst vormden een onzichtbare gemeenschap, ongeacht de plaats waar de individuele belijders zich bevonden. Katholieke en gereformeerde Groningers konden en moesten zich identificeren met hun geloofsgenoten elders. In het bijzonder voor de gereformeerden gold

dat de ene, eeuwige en onaantastbare waarheid die zij ontdekt hadden, beleden moest kunnen worden. De noodzaak om de vrijheid daartoe te verkrijgen en de heilige plicht om vervolgens de wereld overeenkomstig die waarheid in te richten, schiepen een belangengemeenschap die lokale en zelfs nationale grenzen overschreed. Zo kon het gebeuren dat er door de gebeurtenissen in het verre Holland en de andere Nederlandse gewesten voor de Groninger gereformeerden een gevoel van verbondenheid met die gebieden ontstond dat voordien bij gebrek aan gemeenschappelijke belangen nooit had kunnen bestaan. Deze nieuwe gemeenschap was er echter een van gelovigen, niet een van steden of stadsbesturen.¹¹⁴ Zolang de aanhangers van de gereformeerde confessie niet meer dan een kleine minderheid vormden, bestond deze vorm van 'algemeen belang' alleen voor individuele gelovigen en afzonderlijke christelijke gemeenten en speelde ze geen rol in de bepaling van het beleid van de lokale overheden.

Voor een stadsbestuur als dat van Groningen, waar de meerderheid van de bevolking vermoedelijk niet zo erg in godsdienstsaken was geïnteresseerd, bestond dan ook geen enkele reden om zich in te spannen voor het welslagen van de opstand die in het verre zuiden en westen van de Nederlanden aan de gang was. Alleen gereformeerde-gezinde leden van de magistraat zagen het belang ervan, maar zij konden hun katholieke of indifferente collega's niet op sleeptouw nemen. Het kwam de Groningse stadsbestuurders te staan op het verwijt particularisten van de ergste soort te zijn. Aardig is dat het verwijt van collectief egoïsme van alle kanten kwam: Ommelanders, Staatsen en Spaansgezinden waren eensgezind in hun kritiek op Groningen. De uitgeweken gereformeerde Ommelander boer Abel Eppens wist dat de stad niet uit afhankelijkheid aan Filips II diens kant had gekozen, maar gemakkelijk aan grondstoffen voor de

Portret van Willem van Oranje (1533-1584).
Gravure naar een schilderij dat Michiel van Mierevelt
(1567-1641) maakte naar een overigens onbekend portret
door Cornelis de Visscher (1521-1586).
Uit: Jan Wagenaar, *Vaderlandsche historie*, 21 dln
(Amsterdam 1729-1766), dl 7.

stedelijke bakkers en brouwers wilde komen en erop uit was de Ommelanden te onderdrukken.¹¹⁵

Aan de kant van de Nederlandse rebellen beriep men zich graag op Willem van Oranje zelf, die het Groningse particularisme krachtig aan de kaak stelde. Toen een Gronings gezantschap in 1579 naar Antwerpen kwam om steun te werven voor de Groningse

positie in de ruzie met de Ommelanden, verweet de prins van Oranje zijn bezoekers dat de stad Groningen tot dusver geen enkele positieve bijdrage geleverd had aan de opstand. Hij wilde weten of ze nu misschien gekomen waren om te vertellen dat Groningen toch zijn streven naar een ‘religievrede’ steunde, dat het zich wilde aansluiten bij de Unie en ook bereid was bij te dragen aan de financiering van de opstand. Hij vroeg hen op de man af of ze ook geld hadden meegebracht. Toen het antwoord ontkennend luidde en de Groningers zeiden niets te kunnen besluiten zonder de Ommelander heren, werd de prins kwaad en viel uit: ‘Jullie lijken wel een ruziemakend stel. Houdt daarmee op totdat we de vijand het land hebben uitgewerkt.’¹¹⁶

Ook de Spaanse stadhouder Francisco Verdugo wist dat de stad Groningen in 1580 niet voor de koning van Spanje had gekozen uit liefde voor Filips II of het katholicisme. In zijn memoires tekende hij aan dat de Groningers hun ommezwaai alleen gemaakt hadden omdat hun tegenstanders, de Ommelanders, ‘de gunst genoten van de Staten, de prins van Oranje en de graaf van Rennenberg’. Deze laatste werd – aldus Verdugo die dit verhaal van Rennenbergs personeel had gehoord – door de Groningers zo slecht behandeld dat hij ziek werd en stierf. ‘Ze matigen zich een volkomen gezag aan en hebben altijd weinig respect gehad voor de bevelen van Zijne Majesteit en zijn gouverneurs.’ ‘Ofschoon ze keizer Karel V, loffelijker gedachtenis, en de koning, onze heer, trouw hadden gezworen als hun erfheren, wensten ze de koning slechts als hun beschermheer te beschouwen die ze f12.000 per jaar moesten betalen, maar met wie ze verder niets te maken hadden. Ik zeg dit opdat men hun manier van doen begrijpt.’¹¹⁷

1.1.7 Politiek en management

De archiefvorming in de stad Groningen mag dan laat op gang gekomen zijn, zodra we over dagelijkse aantekeningen van de secretarissen beschikken en over de correspondentie die het stadsbestuur voerde, dreigt de onderzoeker ook meteen te verdrinken in een zee van details. Slechts met moeite vallen er patronen te ontdekken in de manier waarop particulieren, functionarissen en gezagsdragers reageerden op de gebeurtenissen die zich in en rond de lokale samenleving voordeden. Ze traden daarbij op uit eigen beweging of ter uitvoering van een hun opgelegde taak. Het woord ‘machtsuitoefening’ is niet het eerste begrip dat daarbij in gedachten komt. Om dit handelen en de daarachter liggende beweegredenen te begrijpen is het van belang aandacht te besteden aan de *management*-aspecten ervan. Wat waren de doelen die men nastreefde, zowel de uiteindelijke als de tussenliggende, hoe was de uitgangspositie van waaruit men vertrok, wat waren de ‘kritische succesfactoren’, de informatie waarover men kon beschikken, de problemen die men kon tegenkomen en de middelen die konden worden ingezet? Een dergelijke manier van kijken kan, wanneer de bronnenoverlevering niet al te grote gaten vertoont, op lokaal niveau tot goede resultaten leiden. Ook op het hogere niveau is deze vorm van onderzoek vruchtbaar gebleken. Het boek dat Geoffrey Parker schreef over het leger van Filips II en de problematiek van de troepenverplaatsingen is hiervan een goed voorbeeld.¹¹⁸

De zestiende eeuw was een tijd van grote veranderingen. Bevolkingsgroei, technische ontwikkelingen in de nijverheid, expansie van de handel, toenemende functionele en sociale differentiatie en mobiliteit, verbeteringen in het geldverkeer en de communicatiemiddelen, toename van de geleerdheid plus de verspreiding (door drukwerken) en de

toepassing daarvan (opkomst van ambtenarenstand), groeiende ambities – en eisen – van de vorsten, het opkomen van de vorstenstaat, ontdekkingen van landen en rijkdommen overzee, religieuze nieuwlichterij, dit alles en nog veel meer zette de wereld op zijn kop en stichtte verwarring. Het schiep situaties die, afhankelijk van het perspectief van de beschouwer, zich voordeden als nieuwe problemen die opgelost moesten worden of als kansen voor ontplooiing.

Ernst Kossmann heeft gewezen op het verband tussen de genoemde ontwikkelingen en de groei van de staatsmacht in dezelfde periode en stelde vast dat hiermee ook een verdelingsprobleem ontstond. Wie moest de nieuw ontstane macht gaan uitoefenen? Vervolgens gebruikte Kossmann deze constatering als opmaat voor een behandeling van het dispuut tussen degenen die een monarchaal absolutisme voorstonden en de aanhangers van enigerlei vorm van volkssoevereiniteit.¹¹⁹ Het bedoelde artikel van Kossmann gaat over politieke theorie en het spreekt daarom vanzelf dat de schrijver de materie ‘van bovenaf’ bekijkt en zijn stof in een juridische en politieke toonaard of *modus* behandelt. Er is echter, zoals aangegeven, ook een meer neutrale *modus* denkbaar om dezelfde feiten te beschrijven. Men zou kunnen spreken van een *managerial mode*. Het is niet alleen mogelijk om deze ‘management-modus’ toe te passen, het lijkt me ook nodig. Een dergelijke vorm van beschrijving correspondeert naar mijn smaak beter dan de juridische of politieke met de manier waarop mensen in de praktijk gebeurtenissen en toestanden benaderen. Niet iedereen immers bekijkt nieuwe feiten vanuit een rechtsgeleerd standpunt of met de ogen van iemand die erop uit is ze te gebruiken voor de uitbreiding van zijn macht.

De toenemende complexiteit van de wereld en de technische ontwikkelingen maakten dat met het toenemen van het aantal taken (*challenges* zo men wil)

er tegelijkertijd ook meer mogelijkheden kwamen om ze aan te pakken. De vraag die zich herhaaldelijk voordeed was: wie doet wat en hoe? Het ligt voor de hand dat degene die het eerst met een probleem werd geconfronteerd daarvoor ook een oplossing bedacht en in de praktijk toepaste, vooropgesteld dat hij daartoe in staat was. Zo is het altijd gegaan en zo heeft ook het takenpakket van een lokaal bestuur als dat van Groningen zich in de loop van de eeuwen spontaan en in wisselwerking met de buitenwereld gevormd. Van een ambitieuze hogere of centrale overheid kan men verwachten dat ze geneigd is nieuwe taken te zien als evenzovele mogelijkheden om haar invloed en zeggenschap uit te breiden. Wanneer ze erin slaagt nieuwe taakvelden aan zich te trekken en zich meester te maken van nieuwe bevoegdheden leidt dit, zeker wanneer het haar ook nog lukt om het daarvoor benodigde apparaat zichzelf te laten financieren, tot een uitbreiding van het overheidsnetwerk dat een betere greep op het vorstendom mogelijk maakt. In de praktijk leidt deze gang van zaken tot concurrentie: meestal komt de centrale overheid pas op een idee wanneer er lokaal al oplossingen zijn gevonden en beleid is gemaakt.

Het onderscheid tussen de politieke en de management-modus is van belang, omdat eenzelfde verschijnsel tot verschillende gevolgen kon leiden, afhankelijk van de modus waarin men ermee omging. Zo zien we dat, bij ontstentenis van een sterk staatsapparaat, nieuwe taken in Groningerland doorgaans op een pragmatische manier werden aangepakt en dat de machts- en rechtsvraag daarbij niet of nauwelijks aan bod kwam. Pogingen van de regering om er achteraf toch de vinger achter te krijgen stuitten dan op verzet. Men kan hierbij denken aan zaken als het toezicht op de verspreiding van onwelgevallige drukwerken, het optreden tegen ketters, de bestrijding van zeeroverij en landloperij, het zetten van bakens

op de kust en het betonnen van scheepvaartroutes, de aanleg van versterkingen. 'Brussel' zag hier taken en wilde ze binnen haar sfeer trekken. Pogingen van de centrale regering om langs deze weg haar greep op het land te versterken werden in voorkomend geval voorzien van een ideologische onderbouwing. In een stad als Groningen was men echter gewend zaken als deze zelf op een pragmatische en niet-ideologische manier op te lossen. In de eerste van de hierboven genoemde gevallen was naar Gronings inzicht de 'openbare orde' in het geding, niet de orthodoxie of een of andere staatsideologie. In de andere ging het de stad niet zozeer om de uitoefening van macht, maar om de nuchtere noodzaak om te doen wat uit nautische, economische of defensieve overwegingen gedaan moest worden. Net zoals in Brussel had ook in Oost-Friesland, waar eveneens een gravenhuis met machtambities heerste, de regering de neiging om praktische zaken van een juridische saus te voorzien. Zo kon de beveiliging van de Eems binnen de sfeer van de vorstenmacht getrokken worden en een rol spelen in de ideologie van het territoriale vorstendom (1558).¹²⁰ En zelfs in Westerlauwers Friesland, waar 'de staat' zich steviger had gevestigd dan in het Groningse, konden juristen de op pragmatische gronden door de Groningers uitgevoerde betoning van de Scholbalg tot een 'zaak' verheffen.¹²¹

De verschillen in benadering (en dus ook: de verschillende mate waarin de centrale regering erin slaagde de traditionele pragmatische denk- en handelwijze van het lokale bestuur uit te schakelen) zijn het rechtstreekse gevolg van het feit dat de greep van 'Brussel' op de Nederlandse lappendeken niet overal even sterk was. In de economie kent men het principe van de *increasing returns*: succesvolle producten doen de vraag ernaar groeien, zodat concurrerende producten uit de markt worden verdrongen. Wanneer dit principe ter sprake komt wordt stevast de bijbel

geciteerd: ‘Want een iegelijk die heeft, dien zal gegeven worden, en hij zal overvloedig hebben; maar van dengene, die niet heeft, van dien zal genomen worden, ook dat hij heeft.’¹²² Onder verwijzing naar dit principe en de daarin werkzame *feedback loops* zou men de veronderstelling kunnen wagen dat, *other things being equal*, de greep van de regering op die gebieden die ze al stevig in haar macht had sterker had moeten worden, terwijl hij in de periferie, waar ze weinig te zeggen had, eerder de neiging moet hebben gehad nog verder te verslappen. Zoals bekend bleven ‘de dingen’ allerminst gelijk: de opstand tegen Filips II heeft de gang van zaken zodanig verstoord, dat de genoemde veronderstelling een slag in de lucht moet blijven.

Wel kan vastgesteld worden dat de centrale regering in Brussel weinig tot geen positieve *feedback* vanuit Groningen kreeg en dat het stadsbestuur zich bewust was van het gevaar daarvan. Burgemeesters en raad wisten dat de belangen van hun stad niet hoog op het prioriteitenlijstje van de Brusselse bureaucraten stonden, maar hadden wel hun steun nodig, al was het alleen maar om Groningens positie in het dispuut met de Ommelander heren overeind te kunnen houden. In de laatste jaren die aan de Reductie vooraf gingen waren ze vooral benauwd voor het ontstaan van een negatief ‘Groningen-beeld’, omdat dit de autoriteiten ten Hove ervan zou kunnen weerhouden zich voor Groningen in te spannen. Ook stadhouder Verdugo heeft zich in een overspannen bui wel eens laten ontvallen dat Groningen helemaal ‘geen hulp waard’.¹²³ Het lijkt geen twijfel dat signalen als deze de Groningse stadsbestuurders hebben gesterkt in hun overtuiging dat ze er, als puntje bij paaltje kwam, toch helemaal alleen voor stonden en dat er geen enkele reden was om op ‘hogerhand’ te vertrouwen. Hiermee zijn we weer terug bij het uitgangspunt: Groningen was en bleef zowel in fysieke als in psychologische zin ver weg en de opmerkelijke

zelfstandigheid van de stad kan daarvan niet los worden gezien.

1.2 GRONINGEN EN ZIJN BUREN: CENTRALITEIT EN DOMINANTIE

In het vorige deel van dit hoofdstuk heb ik Cornelius Kempius aangehaald, die in de jaren tachtig van de zestiende eeuw schreef dat het stadsbestuur van Groningen zich nog altijd nauw verwant voelde met het Duitse Rijk, in weerwil van het feit dat de stad al zo’n halve eeuw deel uitmaakte van de Habsburgse monarchie.¹²⁴ Het citaat diende om te illustreren hoe zwak de band was tussen Groningen en de koninklijke regering in Brussel, en hoe levendig de herinnering aan de tijd dat Groningen met enige reden kon pretenderen een vrije Rijksstad te zijn. Kempius was in 1516 te Dokkum geboren als zoon van een smid, bezocht in Groningen de Sint Maartensschool en studeerde vervolgens rechten in Keulen. Na 1540 keerde hij terug naar Groningen. In de jaren na 1580 tot zijn dood in 1589 was hij een van de meest getrouwe aanhangers van de koningsgezinde overheid in Stad en Lande. Zijn trouw aan het katholicisme en de koning was de reden waarom men graag een beroep op hem deed wanneer opdrachten moesten worden uitgevoerd waarbij doortastendheid van groter belang was dan compassie. Zo trad hij op tegen geestelijken die zich verzetten tegen de rekatholisering, vorderde hij in de Ommelanden belastingen in ten behoeve van het koningsgezinde bewind, zorgde er voor de inkwartiering van koninklijke troepen en confisqueerde goederen van Ommelander edelen en eigenerfden die vanwege hun geloof of anti-Groningse houding het land waren ontvlucht.¹²⁵ Het spreekt voor zich dat de slachtoffers van zijn activiteiten geen goed woord voor hem over hadden en hem als een verrader beschouwden.

DE ORIGINE,
SITV, QVALI
TATE ET QVANTITATE
 FRISIAE, ET REBVS A FRISIIS
 olim præclarè gestis,

LIBRI TRES:

IN QVIBVS MVLTÀ SCITV
 digna, & hæctenus incognita, tum ex patriæ annali-
 bus, partim excusis, partim manudscriptis, tum
 etiam ex probatis exterarum gentium histo-
 rijs vigilantia cura, diligentiq; studio
 curata, proponuntur.

AVTHORE M. CORNELIO KEMPPIO
 Dococmiensi Frisio.

COLONIAE AGRIPPINAE
 Excudebat GOSVINVS CHOLINVS,
 Anno M. D. LXXXVIII.

Titelpagina van Cornelius Kempius' *De origine, situ,....*
 De uit Dokkum afkomstige katholieke jurist Cornelius Kempius was een van de trouwste en ijverigste aanhangers van de koningsgezinde partij in Groningerland. Zijn boekje 'Over de oorsprong, ligging, aard en omvang van Friesland en de roemrijke daden der Friezen uit het verleden' zag in 1588 te Keulen het licht.

Kempius' boek, waaraan ik het genoemde citaat ontleende, verscheen in 1588 te Keulen onder de titel *De origine, situ, qualitate et quantitate Frisiae et rebus a Frisiis olim praeclare gestis* ('Over de oorsprong, de ligging, de aard en omvang van Friesland en de roemrijke daden der Friezen in het verleden')¹²⁶ en bevatte nogal buitensporige lofprijzingen op de stad Groningen en haar koningsgezinde magistraat. Volgens Kempius was Friesland na de tijd van Karel de Grote door gebrek aan een sterk centraal gezag ten onder gegaan in een poel van partijstrijd en chaos, maar de stad Groningen had haar uiterste best gedaan om de leiding op zich te nemen 'ten behoeve van de katholieke godsdienst en het welzijn van de staat'. In de 'opdrachtbrief' die hij, gedateerd op 21 oktober 1586, aan zijn tractaat vooraf deed gaan en waarin hij zijn werk opdroeg aan het stadsbestuur, prees hij Groningen: 'Alle geleerden zijn het erover eens dat de stad Groningen vanwege haar ouderdom boven andere Friese steden moet worden geprezen en omwille van haar eminentie een koninklijke residentie en metropool van heel Friesland dient genoemd te worden. U, heren van het stadsbestuur, zijt de nazaten van de degenen die deze stad vele eeuwen lang hebben geregeerd en in tijd van oorlog en vrede hun best hebben gedaan om vrijheid en eendracht te bewaren en die zich hebben ingespannen om niet alleen het stukje Friesland dat aan de stedelijke zeggenschap ondergeschikt is,¹²⁷ maar geheel Westerlauwers Friesland aan het gezag van deze rijk bloeiende stad te onderwerpen. Destijds beleefde uw Republiek zijn hoogste bloei met al haar rijkdommen en oude instellingen, zodat ze met recht de metropool van heel Friesland werd genoemd, boven alle steden in voorspoed schitterde en groot gezag had bij de Westerlauwerse Friezen, die uw voorvaders met moed en groot gezag onderwierpen. Toen was er geen stad die de vergelijking met Groningen kon doorstaan en

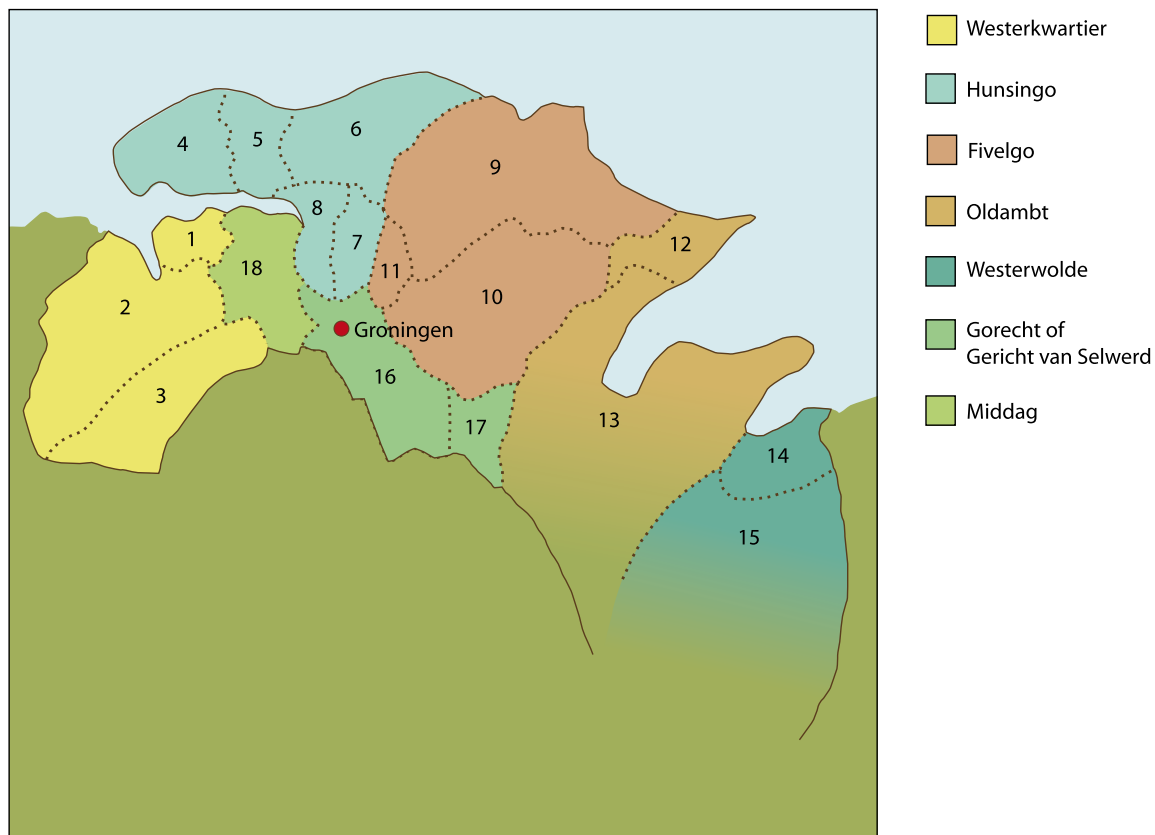
was er niet één die roemrijker of meer gesierd was door haar wetten en oude privileges.' Verderop in zijn tractaat doet Kempius het nog eens dunnetjes over: 'Groningen is de metropool van heel Friesland en Drenthe, want het vormt het middelpunt van het hele Friese gebied en is het rijkst aan allerlei handelswaar. Deze stad is vanouds onafhankelijk geweest, ze was een vrije Rijksstad en had ruime zeggenschap in Westerlauwers Friesland. Het grootste deel van Friesland, Oostergo, was aan Groningen gehoorzaam.'¹²⁸

Ik heb Cornelius Kempius uitgebreid aan het woord gelaten om een indruk te geven van zijn pluimstrijkerij en om een aantal elementen de revue te laten passeren die hier aan de orde moeten komen. Op een van de punten die hij noemt, de onafhankelijkheid van de stad, ben ik hierboven uitvoerig ingegaan. In het hiernavolgende komen Groningens relaties met zijn omgeving aan de beurt.

1.2.1 Een heerloos land

Het afgelegen Groningen was al vroeg 'heerloos'. Maar niet alleen Groningen was ver weg, datzelfde gold niet minder voor de Friese landen ten noorden van de *stert van Drentlant* waarop Groningen lag. Ook Westerlauwers Friesland was een perifeer gebied. In de twaalfde en dertiende eeuw was er geen geregeld grafelijk gezag in deze streken. Daar waar nog wel sprake was van enig landsheerlijk gezag, was dat zwak. Zulk gezag was er vóór die tijd wel geweest, maar over de aard en intensiteit daarvan kan weinig met zekerheid worden gezegd. Genoemd worden de graven van Werl, de Brunonen uit Saksen, de graven van Zutphen en Holland en, uiteraard, de bisschop van Utrecht.¹²⁹

Voor het ontbreken van een sterk landsheerlijk gezag in het noordelijk kustgebied vindt men in de literatuur verschillende verklaringen. De suggestie

De Ommelander landschappen en de stadsjurisdicties met hun onderdelen.

1 Humsterland	8 Ubbega	15 Wedde en Westerwolde
2 Langewold	9 Fivelgo	16 Gorecht of Gericht van Selwerd
3 Vredewold	10 Duurswold	17 Uitbreiding van het Gorecht na de ontsluiting van de venen in de zeventiende eeuw (Hoogezand-Sappemeer)
4 de Marne	11 Vierendeel	18 Middag
5 Halfambt	12 Klei-Oldambt	
6 Oosterambt	13 Wold-Oldambt	
7 Innersdijk	14 Reiderland	

Het ten westen van het Reitdiep gelegen Middag maakte in de middeleeuwen deel uit van het landschap Hunsingo. Later werd het tot het Westerkwartier gerekend.

Kaart getekend door Henk Kampen.

dat deze ‘afwijkende ontwikkeling’ het gevolg is van de omstandigheid dat de machthebbers ver in het binnenland zetelden, wordt door Wilfried Ehbrecht als ‘te simpel’ bestempeld. Hij heeft daarmee ongetwijfeld gelijk. Volgens deze auteur zijn ‘de oorzaken veeleer te zoeken in het sedert de Noormannentijd door de streek zelf bereikte ontwikkelingspeil op sociaal-economisch gebied dan in een min of meer door het Rijk ondersteund machtscomplex van adellijke heersers’. Deze twee situaties, zo lijken we uit Ehbrechts betoog te moeten opmaken, sluiten elkaar uit. Hij legt echter niet uit waarom dat zo was, zodat we toch blijven zitten met de vraag waarom zich in de Friese landen niet zo’n ‘machtscomplex’ kon ontwikkelen, terwijl dat elders in het Rijk de normale situatie was. Aan de factor afstand wijdt hij verder geen aandacht.¹³⁰ Wanneer ik hier opnieuw de aandacht vestig op de afgelegenheid van het kustgebied als richtinggevende factor, dan doe ik dat niet omdat ik het gewicht in twijfel zou trekken van de andere overwegingen die in de literatuur worden aangevoerd. Het gaat echter niet aan om bij alle aandacht voor die andere factoren het inderdaad simpele feit onvermeld te laten dat grote afstanden (en de bijzondere fysisch-geografische eigenschappen van het kustgebied) aspirant-landsheren voor grote praktische problemen stelden, ook al zijn deze moeilijkheden in de bronnen niet zo duidelijk gedocumenteerd.¹³¹

Het ontbreken van sterke landsheren maakte dat de Friese ‘landgemeenten’¹³² hun zaken zelf moesten en konden regelen. Daarbij speelden hoofdelingen en kloosteroversten een belangrijke rol. Wanneer zich problemen voordeden die de grenzen van het eigen gebied overstegen, had men de keuze uit twee opties: men kon proberen de veroorzaker van het probleem met geweld uit te schakelen of een overeenkomst met hem te sluiten. Uit de kronieken die ons over de gebeurtenissen in de dertiende eeuw inlichten, we-

ten we dat beide manieren van ‘probleemoplossing’ in praktijk werden gebracht. In sommige gevallen werden beide methoden ook tegelijk toegepast. Een sprekend, en voor ons onderwerp zeer belangrijk, voorbeeld daarvan is de strijd die de landgemeenten Hunsingo en Fivelgo, bijgestaan door het Oldambt, gezamenlijk hebben ondernomen tegen Groningen en die tot gevolg heeft gehad dat de ridders uit de stad moesten verdwijnen en hun huizen van hun weerbare karakter ontdaan werden (1250-1251).¹³³ De samenwerking tussen Hunsingo en Fivelgo is hierbij opmerkelijk. Deze landgemeenten hadden maar liefst tweeëntwintig jaar lang met elkaar op voet van oorlog geleefd. Ze hadden echter besloten de strijdbijl te begraven om zich met des te meer kans op succes op de gezamenlijke vijand te kunnen storten. Bijzonder is ook dat de Ommelander Friezen op de een of andere manier verbonden zijn geweest met een deel van de Groninger bevolking zelf.¹³⁴ Uit de legpuzzle van losse feiten komt het beeld naar voren van een poging van Groningers en ‘Ommelanders’ om hun gezamenlijke belangen veilig te stellen tegen inbreuken daarop van de ‘Utrechtse’ partij, de prefect en zijn ‘mannen’. Het is de eerste keer dat we deze coalitie in actie zien. Dit patroon zal zich in de twee volgende eeuwen regelmatig herhalen.

Het is in dit verband niet noodzakelijk alle verbonden te bespreken die Groningen op eigen gezag en zonder enige inmenging van de bisschop van Utrecht of zijn vertegenwoordigers met partners in de heerloze streken in zijn omgeving sloot. Van belang is slechts de constatering dat de afwezigheid van effectief overheidsgezag de bevolking van de Friese Ommelanden en de stad Groningen dwong tot en ruimte gaf voor het zelfstandig zoeken naar oplossingen voor de problemen die zich voordeden. De aard van die problemen is in de loop van de jaren aan veranderingen

onderhevig geweest, al zijn er ook constanten in te ontwaren. Aanvankelijk waren het vooral de handel en de kooplieden die beveiligd moesten worden. Het goede functioneren van het handelsverkeer stond aan twee grote gevaren bloot. Waar geen duidelijk overheidsgezag voor orde zorgde, hadden overvallers in principe vrij spel. Dezen vormden een constante bedreiging voor de kooplieden wanneer ze met hun goederen op weg waren van en naar de marktplaats. Bovendien ontbrak een gemeenschappelijk landrecht waaraan alle betrokkenen onderworpen waren. Dit had tot gevolg dat onenigheden gemakkelijk konden uitgroeien tot gewelddadige conflicten. Juist de handel bood daar alle gelegenheid toe, want goederen werden vaak op krediet geleverd. Wanneer opzettelijk bedrog of misverstanden tot conflicten leidden, werden deze 'opgelost' door arrestatie van de betrokkenen of beslaglegging op zijn goederen, hetgeen op haar beurt weer represailles uitlokte. De eerste verbonden die Groningen met zijn omgeving sloot waren erop gericht dit soort praktijken tegen te gaan.

De overigens niet gedocumenteerde alliantie op grond waarvan de Ommelander Friezen in 1250-1251 hun gewapende actie tegen de stad ondernamen, was ongetwijfeld gebaseerd op het gemeenschappelijke belang dat een deel van de Groningers en de Ommelander Friezen hadden bij een ongestoord functioneren van de Groninger markt. Hetzelfde belang klinkt door in de oudste overeenkomst die bewaard gebleven is: het 'vredesverdrag' (*federa ac pacta pacis*) dat de burgers van Groningen in 1258 met Fivelgo sloten.¹³⁵ Soortgelijke overeenkomsten, met ten dele identieke bewoordingen, werden in 1283 en 1287 gesloten met het Klei- en het Wold-Oldambt.¹³⁶ Afsgesproken werd dat handelaren over en weer niet meer vanwege onbetaalde schulden gevangen genomen zouden worden of beroofd. Geschillen zouden voortaan via gerechtelijke weg worden opgelost. Dat-

zelfde is het doel van de afspraken die Groningen in 1317 en 1318 maakte met Westerlauwerse partners als de stadsbesturen in Leeuwarden en Dokkum en het landschap Oostergo.¹³⁷

In deze vroege verdragen is van enig gezag van Groningen buiten het eigen stadsgebied geen sprake. In het verdrag met Fivelgo is de stad zelfs duidelijk de zwakste partij. Gelijkwaardigheid tussen de partners lijkt ook te bestaan wanneer Groningen in 1291 en 1339 een defensief verbond sluit met Drenthe.¹³⁸ Het gaat dan om de bescherming van wederzijdse ingezetenen en onderlinge bijstand tegen vijanden van buitenaf. Tenslotte is ook in waterstaatszaken geen sprake van een dominante positie van de stad. Toen in het jaar 1321 Groningen, Hunsingo en Fivelgo afspraken maakten over het leggen van een sluis in de Hunze deden ze dat als gelijkwaardige partners.¹³⁹

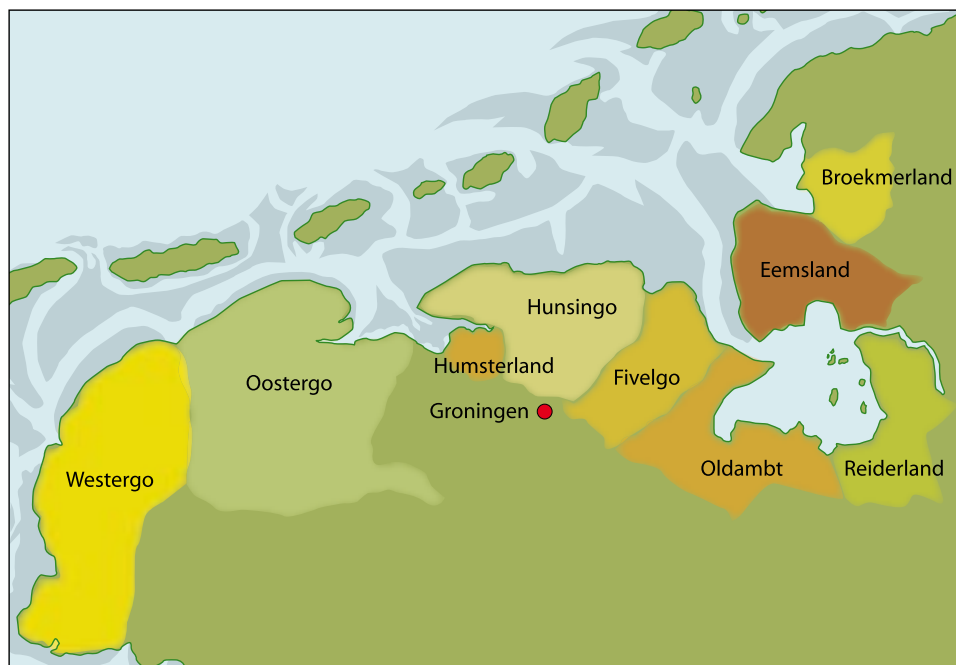
In het tweede kwart van de veertiende eeuw was de stad gebrouilleerd met zowat al haar burenen. Er werd gevochten en over en weer werden verliezen geleden. De vrede werd hersteld door een scheidsrechtelijke uitspraak die op 30 juni 1338 werd gedaan door kloosteroversten, hooggeplaatste geestelijken en leken uit Westerlauwers Friesland, de Friese landen tussen Eems en Lauwers en Drenthe. De akte waarin de uitspraak van de scheidsrechters is vastgelegd, bevat een aantal bijzonderheden die licht werpen op de functie die de stad Groningen toen ten opzichte van de Friese landen vervulde en op de mogelijke aanleiding tot de strijd.¹⁴⁰ Ofschoon de precieze achtergrond van de vijandschap duister blijft, lijkt het erop dat ook conflicten van economische aard een rol hebben gespeeld. Te denken valt aan gesjoemel met maten en gewichten, aan- en verkoop van goederen en het geldverkeer. Dit blijkt uit de bepaling dat de Groningers in het vervolg bij het leveren van goederen aan Friezen en Drenten de maten en gewichten moeten hanteren die dezen ook zelf gebrui-

ken wanneer ze goederen ter markt brengen. Verder zouden de Groningers de regels van de markthandel in acht moeten nemen en geen goederen aan- of verkopen buiten de markt om. Tenslotte moesten ze zich onthouden van list en bedrog bij het hanteren van zilveren en gouden munten. Net zoals een kleine eeuw tevoren lijkt er ook nu weer een gedeelte van de Groninger bevolking te zijn geweest die met dit soort praktijken de woede van de burens had opgewekt. Daarop wijst de bepaling dat opnieuw enkele steenhuisen, zes in getal, van hun weerbare karakter moest worden ontdaan. Mogelijk zijn deze vijandschap en partijvorming vergelijkbaar met de conflicten, die aan het begin van de veertiende eeuw geleid hebben tot de ingreep van bisschop Gwijde van Avesnes en die ik hierboven heb besproken.¹⁴¹ In dat geval zou de regeling van 1338 een nieuwe fase kunnen zijn in de geleidelijke uitschakeling van de bijzondere positie van de prefect, zijn ‘mannen’ en hun opvolgers.¹⁴² Ook in een ander opzicht komt de situatie van 1338 overeen met die in 1251. Opnieuw blijken de Friese landschappen groot belang te hebben bij de stad, een belang dat ze deelden met de hun welgezinde stad-jers zelf. We kunnen dit opmaken uit de bepaling dat de Groningers een stuk van de stenen stadsmuur moesten afbreken. Het ging om een gedeelte van de noordelijke muur, vanaf de Ebbingepoort tot de Boteringepoort. Ook de poortgebouwen zelf moesten worden gesloopt. In plaats daarvan mochten de Groningers een houten muur met dito poorten oprichten. Van deze maatregel heet het in de tekst dat ze genomen werd *ob honorem Frisonum*, ‘ter ere van de Friezen’. Het Latijnse woord *honor* had in de middeleeuwen een scala aan betekenissen, waarvan de klassieke, ‘eer’, er slechts één is. We mogen aannemen dat we ook in dit geval het woord ‘eer’ in een pregnante zin moeten verstaan en dat er gewoonten of rechten van de Friese Ommelanders in het geding waren,

waaraan geen afbreuk kon worden gedaan zonder dat dezen zich in hun eer aangetast moesten voelen. Groningen was vanuit militair en economisch oogpunt voor hen zozeer van belang, dat zij zich gerechtigd moeten hebben gevoeld zekere aanspraken op deze plaats te hebben. Omdat ze de sterk gelegen stad nodig hadden als een bolwerk tegen indringers van buitenaf, hadden ze geen enkel belang bij een totale ontmanteling van de vestingwerken. Tegelijk wilden ze zelf wel ongehinderde toegang tot de stad en haar markt houden. De noordzijde van de stad was voor aanvallers vanuit het zuiden zo goed als onbereikbaar en liep daardoor het minst gevaar door ‘vreemden’ te worden aangevallen. Aan die zijde volstond daarom een min of meer symbolische veste. Eventuele twijfel aan de juistheid van deze interpretatie van deze bepaling verdwijnt wanneer we even verderop lezen dat de Groningers samen met de Friezen op de bres zullen staan voor ‘de vrijheid der Friezen’ en deze zullen beschermen ‘tegen welke heren dan ook’. Al met al kunnen we vaststellen dat de Ommelander Friezen in 1338 voor de tweede keer in de geschiedenis de stad Groningen hebben bedwongen.

Voor zover mij bekend bevat deze uitspraak ook de eerste vermelding van het feit dat het Groninger raadhuis zal dienen als de plaats waar afgevaardigden van de Ommelander landgemeenten en Drenthe, samen met de abten van Aduard en Wittewierum en de burgemeesters van de stad, jaarlijks bijeen zullen komen om besluiten te nemen over muntzaken ‘al naar gelang het nut van de omgelegen landen het vereist’.¹⁴³

Enkele tientallen jaren later leek Groningen de reguliere vergaderplaats te worden voor vertegenwoordigers van alle landschappen uit de noordelijke kuststreken, de zogenaamde Friese Zeelanden. Op 9 september 1361 waren de rechters van Westergo, Oostergo, Humsterland, Hunsingo, Fivelgo, het Oldambt, Reiderland, Eemsland en Brokmerland ter ver-

De Friese landschappen die in 1361 het verbond van de Upstalboom hernieuwden.

Op 9 september 1361 kwamen de rechters van Westergo, Oostergo, Humsterland, Hunsingo, Fivelgo, het Oldambt, Reiderland, Eemsland en Broekmerland ter vergadering bijeen in Groningen, samen met kloosteroversten en andere geestelijken. Ze besloten het legendarische verbond van de Upstalboom te hernieuwen, dat hun voorgangers met elkaar waren aangegaan ter bevordering van de rust in de Friese landen en ter verdediging van de Friese vrijheid. De stad Groningen was voor deze 'Friese Zeelanden' een centrale plaats bij uitstek.

Kaart getekend door Henk Kampen.

gadering bijeen in Groningen, samen met prelaten en andere geestelijken. Zij besloten bij deze gelegenheid de bepalingen te hernieuwen die hun voorgangers ooit hadden opgesteld. Ook de rechters van andere Friese landen die zich hierbij zouden willen aansluiten ten bate van de Friese vrijheid, zouden erdoor gebonden zijn. Het ging om de regels van het legendarische verbond van de 'Upstalboom'. Een van de bepalingen die werden vastgesteld hield in dat de verschillende Friese Zeelanden jaarlijks in de week na Sint Jan de Doper afgevaardigden naar Gronin-

gen zouden sturen om daar over gemeenschappelijke zaken te beraadslagen en niet naar huis terug zouden keren alvorens overeenstemming zou zijn bereikt.¹⁴⁴ Of van de gemaakte afspraken iets terecht is gekomen weten we niet.¹⁴⁵

1.2.2 Een substituut-heer¹⁴⁶

Vanaf het midden van de veertiende eeuw wordt het gebruik van de Friese taal in de Ommelanden geleidelijk verdrongen door dat van een Nederduits dia-

lect. Verondersteld wordt dat dit vooral het gevolg moet zijn geweest van de hegemonie van de stad Groningen.¹⁴⁷ Van een *politiek* overwicht over haar Friese partners is echter in alle tot dusver besproken verbonden en verdragen geen sprake geweest. Wel is duidelijk dat de stad voor heel Drenthe en de Ommelanden een bijzondere positie innam als handelscentrum en, in het bijzonder voor de Ommelander Friezen, ook als militair bolwerk.

Een andere gemeenschappelijke trek van de besproken overeenkomsten is dat ze golden voor gehele gemeenschappen en niet slechts voor gedeelten ervan. We hebben gezien dat het ontbreken van landsheerlijk gezag in de Friese landen ruimte gaf voor het zelfstandig aangaan van allianties. Tegelijkertijd echter had deze situatie tot gevolg dat conflicten ongehinderd konden voortwoekeren en tot onbeheersbare vetes uitgroeien. De onplezierige keerzijde van de 'Friese vrijheid' was dat chaos en rechteloosheid bij tijd en wijle hoogtij vierden. De veertiende eeuw zag het ontstaan van partijenschappen die de Friese landschappen verscheurden. Grote heren ('hoofdelingen') bestreden elkaar en werden bij het uitvechten van hun vetes bijgestaan door legertjes volgelingen. Wie niet op eigen kracht zijn tegenstander de baas kon worden, zocht steun bij machtige burens of grote heren verder weg.

In de tweede helft van de veertiende eeuw was de stad Groningen met haar strijdmacht van gewapende burgers een partner die gewicht in de schaal kon leggen in de Ommelander partijstrijd. De eerste keer dat we de stad in deze rol zien optreden doet zich voor in 1366, wanneer een verdrag van vrede en vriendschap tot stand komt tussen Groningen en enkele heren in Humsterland.¹⁴⁸ Het is dus niet de *bele* landgemeente of *terra* van Humsterland die met Groningen pacteert, maar slechts een aantal van de grote heren daar. De betrokken Humsterlandster heren zagen de stad als een militaire macht die hen tegen hun rivalen

beschermen kon, en verklaarden dat de Groningers gebruik zouden mogen maken van de goederen en versterkte huizen die zijzelf in Humsterland bezaten, zowel wanneer de Groningers die bij hun eigen acties nodig zouden hebben als in de gevallen dat zij, heren in Humsterland, de stedelingen te hulp zouden roepen. Ze beloofden die sterkten ook niet in andere handen te zullen overdragen zonder toestemming van de stadgers. Verder beloofden ze personen die naar Groningen onderweg waren of daarvandaan kwamen zoveel mogelijk te zullen beschermen.

Een opmerkelijke belofte was dat zij eventuele geschillen met inwoners van andere Friese landen ter beslechting aan de burgemeesters van Groningen zouden voorleggen. Die moesten dan de tegenpartij zover zien te krijgen dat zij de aangeboden goeddoening accepteerde of zich zou schikken naar de Humsterlandster eisen. De heren van Humsterland beloofden dat zij zich in dit soort gevallen zouden onderwerpen aan de beslissingen die de burgemeesters zouden nemen.

Tegenover deze beloften stond van de kant van de stad de toezegging dat het Groninger burgerleger ten strijde zou trekken tegen degenen die weigerden zich aan een door de burgemeesters geveld oordeel te onderwerpen. De Groningers zouden dit soort operaties op eigen kosten en risico uitvoeren, maar wanneer er doden of gewonden zouden vallen, moesten de Humsterlandster heren wel het rechtmatige 'weergeld'¹⁴⁹ betalen. Omgekeerd zouden ook de Humsterlandsters op eigen kosten de stad bijstaan.

Uit de bepalingen van deze overeenkomst blijkt dat er geen volledig evenwicht meer is tussen de verdragspartners. Er is wel sprake van bescherming en hulp over en weer en ook het gebruikelijke punt van de beveiliging van het handelsverkeer maakt weer deel uit van de overeenkomst. Maar tegelijkertijd is het duidelijk dat Groningen de sterkste partner is.

Geheel nieuw is de rol die het stadsbestuur krijgt in de beslechting van geschillen tussen Ommelanders onderling. In het eerste deel van dit hoofdstuk hebben we gezien, dat de bisschop van Utrecht zo lichtzinnig was de stad Groningen bescherming toe te zeggen zonder daadwerkelijk controle te kunnen uitoefenen over het externe beleid van de stad. Hierdoor liep hij het risico tegen zijn wil in conflicten verzeild te raken waarmee hij in feite niets te maken had.¹⁵⁰ Het stadsbestuur was op zijn beurt voorzichtiger bij het toezeggen van zijn steun. De rol die het voor zich opeiste bij het beslechten van onderlinge geschillen tussen Ommelander Friezen, moet worden gezien als een instrument om controle uit te oefenen over de handel en wandel van zijn bondgenoten en als garantie dat de stad niet zonder goede reden bij gewapende conflicten zou worden betrokken.

Het is niet bekend of deze overeenkomst in de praktijk gevolgen heeft gehad. Zeker is wel dat we dezelfde of soortgelijke bepalingen tegenkomen in een verdrag dat Groningen in 1378 met het hele landschap Hunsingo, het klooster Aduard en de kerspelen van Middag sloot en waarbij het landschap Fivelgo zich op 11 november 1382 aansloot.¹⁵¹ Het doel van deze verdragen was de beteugeling van de partijstrijd in de Ommelander landschappen, die behalve de vrede ook het vrije verkeer van mensen en goederen bedreigde. Bepalingen over de manier waarop beschuldigingen over en weer moeten worden behandeld vormen daarom een belangrijk onderdeel van de tekst van het verdrag. De stad beloofde haar partners het burgerleger te zullen inzetten tegen degenen die zich niet aan de afspraken wensten te houden. Maar ook deze keer toonde het stadsbestuur zich voorzichtig. In gevallen dat de gewapende Groninger burgers in de Ommelanden zouden interveniëren moesten de Ommelander partners voor de duur van de operaties gijzelaars in de stad stellen. Dit zou de Ommelanders

ervan weerhouden zonder gegronde reden een beroep te doen op de stedelingen en ook voorkomen dat ze tijdens de operaties van koers veranderden.

De overeenkomsten die Groningen later in het jaar 1378 sloot met (opnieuw) het klooster Aduard, Humsterland en Hunsingo zijn te beschouwen als nadere uitwerkingen van de principes die hierboven zijn genoemd.¹⁵² In het bijzonder werd hierin vastgelegd hoe groot de militaire inzet zou zijn wanneer het tot wederzijdse hulp zou komen. De opgegeven aantallen strijders geven ons een idee van de schaal van de gewapende conflicten die in deze tijd speelden. De Groningers beloofden hun Ommelander partners te zullen bijstaan met 100-200 man, terwijl van Ommelander kant minimaal 60 man werd toegezegd, 'half to voete ende half to peerde'. Nieuw is in deze overeenkomst de bepaling dat onderlinge conflicten tussen Ommelanders aan het stadsbestuur van Groningen zullen worden voorgelegd en dat de stedelijke autoriteiten daarin recht zullen doen 'naar landrecht', in dit geval het Hunsingoër recht. Vanuit de Ommelanden werd het bestuur van de stad dus gezien als een instantie aan wie de toepassing van de Friese rechten kon worden toevertrouwd. Overigens is het ook in deze periode dat we voor het eerst de benaming 'Ommelanden' tegenkomen. De term wordt gebruikt in een akte van 26 september 1386, waarin enkele Westerlauwerse landschappen afspraken maken met de stad Groningen 'mitten ghemenen Ummelanden' over de beteugeling van de partijstrijd en beloven mee te zullen doen met een gezamenlijke actie tegen Onno Onsta.¹⁵³

Er zijn uit deze vroege tijd geen blijken bewaard gebleven van de rol die de Groninger stadsbestuurders op grond van deze bepalingen hebben kunnen spelen bij de beslechting van geschillen tussen Ommelander Friezen onderling. De eerste schriftelijke overblijfselen van stedelijke bemoeienis met de Ommelander

rechtspraak zijn een tweetal vonnissen, die gezamenlijk door burgemeesters en raad in Groningen en Ommelander rechters gewezen zijn. Ze dateren van 1379 en 1392.¹⁵⁴ In de loop der jaren nam de samenwerking tussen het stadsbestuur en de Ommelander rechters vaste vorm aan. De vergadering van Groninger stadsbestuurders en rechters ('redgers') uit Fivelgo en Hunsingo werd 'Oosterwarf' genoemd, die van het stadsbestuur samen met rechters ('grietmannen') uit Vredewold, Langewold, Humsterland en Middag heette 'Westerwarf'. We zijn gewend de activiteiten van de warven te zien vanuit een juridische invalshoek. Dat is niet verkeerd, zolang we ons er maar van bewust zijn dat men destijds nog geen onderscheid maakte tussen juridische en bestuurlijke taken. De warheren beslechtten op hun bijeenkomsten in de stad dus niet alleen geschillen, maar traden ook op als wetgevers of bestuurders. In die hoedanigheid stelden ze regels vast die golden voor alle ingezetenen van het betrokken gebied (de zogenaamde 'warfsconstituties'). In de loop van de vijftiende eeuw spitste de competentie van de warven zich toe op de behandeling van Ommelander zaken in hoger beroep, nadat deze in eerste instantie voor een plaatselijke Ommelander rechter hadden gediend.¹⁵⁵

Ook ten behoeve van de geestelijke rechtspraak moest de stad Groningen de 'sterke arm' leveren. De inwoners van de Ommelanden waren in geestelijke zaken verantwoording schuldig aan de bisschop van Münster, die zich hier liet vertegenwoordigen door een officiaal. De geestelijke rechtspraak vond plaats op de 'seend' – het woord is een verbastering van *synode* – , die op gezette tijden en op vaste plaatsen ('seendstoelen') werd gehouden.¹⁵⁶ In de praktijk lukte het echter niet om veroordeelde personen daadwerkelijk tot gehoorzaamheid te brengen. In 1407 kwamen de rechters en het Groninger stadsbestuur overeen dat de stad in voorkomend geval zou helpen

het geestelijk gezag te handhaven. Van de opgelegde boete zou de stad eenderde deel krijgen.¹⁵⁷

Het bewaren en zonodig herstellen van de vrede is de belangrijkste taak van een landsheer. Binnen de muren van een stad was dit de taak van het stadsbestuur.¹⁵⁸ De landsheer dient de condities te scheppen die het zijn onderdanen mogelijk maakt hun gewone leven te leiden. De middelen die hij daartoe heeft zijn de rechtspraak en 'de sterke arm' waarmee hij onwilligen kon bedwingen. In de verdeelde en heerloze wereld van de Friese Ommelanden was de stad Groningen de enige instantie die voor beide kon zorgen. Ze werd uiteindelijk door alle Ommelander landschappen als zodanig erkend. Op grond hiervan kon zich de gedachte ontwikkelen dat het stadsbestuur van Groningen zoets was als een 'substituutlandsheer' voor de Ommelanden en konden burgemeesters en raad een eeuw later zelf spreken over 'de regering' die zij over de Ommelanden uitoefenden. Een echte landsheer zorgt evenwel niet alleen voor de interne vrede. Hij zorgt er ook voor dat vijanden van buitenaf op afstand blijven en geen kans krijgen de rust te verstoren. Ook voor deze taak was de stad Groningen toegerust door haar sterke ligging, haar grachten, muren en torens en haar burgerleger. Het was nog niet nodig geweest om daadwerkelijk aanvallers van buitenaf te weerstaan, maar dat rekening gehouden werd met de mogelijkheid dat dit wel eens nodig zou kunnen zijn, blijkt uit de regeling die in 1338 was getroffen. Bij die gelegenheid werd duidelijk dat de Ommelander Friezen de stad zagen als het bolwerk der Friese vrijheid.

1.2.3 Samen tegen vreemden

Hierboven heb ik erop gewezen dat de rivaliserende hoofdelingen de neiging hadden de hulp in te roepen van een 'grote broer'. De stad Groningen was

in 1366 zelf zo'n grote broer geweest voor enkele Humsterlandster heren. Nu de stad met zowat alle Ommelander landschappen in verbond stond, moesten hoofdelingen die hogerop wilden, proberen steun van buitenaf te krijgen. Een goede kans deed zich voor toen oorlog uitbrak tussen de Hollandse graaf Albrecht van Beieren en de Friezen. De graaf wilde de rechten tot gelding brengen die zijn voorgangers op Friesland hadden verworven. Voor hem hield Friesland niet bij de Lauwers op: ook de Ommelanden, de stad Groningen en het gebied tussen Eems en Jade hoorden erbij.¹⁵⁹ Allerlei hoofdelingen in de Friese landen die niet tevreden waren met de situatie, probeerden goede vrienden te worden met de graaf. Ze droegen hem hun goederen op en kregen die van de graaf in erflaan terug (1398). Door deze handeling werden zij 'leenman' van een echte landsheer en werden zij in plaats van gewone particuliere personen dragers van een stuk overheidsgezag. Ze zullen de Hollandse graaf hebben voorgehouden dat die met hun steun zonder veel moeite de Friese landen zou kunnen onderwerpen. Ook later zien we bij herhaling dat vreemde machthebbers door ambitieuze lokale heren met geflatteerde verhalen verleid worden om in de Friese zaken in te grijpen. De ambities en het gedrag van deze Hollandsgezinde hoofdelingen – in Westerlauwers Friesland noemde men hen 'Vetkopers' – stuitten uiteraard op tegenkanting van de andere hoofdelingen in de Friese landen (de 'Schieringers'), en ook de stad Groningen moest er niets van hebben. Zij schaarden zich gezamenlijk onder de banier van de Friese vrijheid.

Ubbo Emmius schrijft dat hij in het archief van de stad een oorkonde gezien heeft van 22 september 1381. In dit stuk, dat nu niet meer voorhanden is, was een verdrag vastgelegd tussen de stad Groningen enerzijds en Oostergo, Westergo en alle andere Friezen anderzijds.¹⁶⁰ Het doel ervan was de verdediging

van de gemeenschappelijke vrijheid tegen 'vreemde heren' en 'partijzuchtige edellieden'. Mochten de vrijheidlievende Friezen het onderspit delven in de strijd, dan zouden de stedelingen hun poorten voor hen openzetten, zodat ze zich in de stad in veiligheid zouden kunnen brengen. De Hunsingoër en Fivelgoër hoofdelingen die zich niet bij dit verbond zouden willen aansluiten, zouden als oproerlingen beschouwd worden en tot gehoorzaamheid gedwongen. Bij deze oorkonde was een tweede overeenkomst gevoegd van dezelfde dag en dezelfde verdragspartners, waarin bepalingen stonden over de manier waarop partijen elkaar zouden bijstaan, over maatregelen ter bevordering van de rechtszekerheid en het voorkomen van veten, en over vergaderingen van de bondgenoten. Ze zouden jaarlijks op de zondag na Pinksteren in Groningen bijeenkomen om gemeenschappelijke zaken te behandelen en alles te bespreken wat zou kunnen leiden tot het verbreken van de eendracht. Het jaar daarop, op 11 november 1382, hebben dezelfde partners, onder nadrukkelijke vermelding van de Hunsingoërs, Fivelgoërs en andere Ommelanders, dit verdrag nog eens aangevuld en voor zeven jaar bevestigd, waarna het in Groningen van het raadhuis is afgekondigd.¹⁶¹

Korte tijd later – we hebben het eerder gezien – trad met Frederik van Blankenheim in Utrecht een bisschop aan die zich ten doel stelde zijn wereldlijk gezag in het Sticht te herstellen. Ook zijn rechten op de stad Groningen wilde hij tot gelding brengen. De vrijheid van de stedelingen liep dus gevaar.¹⁶² Met zijn aanspraken op Groningen leek de bisschop een concurrent te worden van Albrecht van Beieren. Het lukte de heren echter een conflict te vermijden. Op 19 november 1399 sloten ze een overeenkomst waarin ze de koek verdeelden. De bisschop zou bemiddelen tussen de graaf en zijn weerspannige onderdanen in Westerlauwers Friesland en de graaf zou de bis-

schop de vrije hand laten in de stad Groningen en de Ommelanden.¹⁶³

Het lukte deze ‘zuderse heren’ echter niet Friesland en de Ommelanden te onderwerpen. Wat de oorzaak van deze mislukking was, wordt in de standaardliteratuur niet met zoveel woorden duidelijk gemaakt. De Hollandse pogingen om in het noordelijk kustgebied voet aan de grond te krijgen lijken echter een typisch geval van *overstretch*, waarbij ook de fysieke afgelegenheid van het gebied een belemmerende rol heeft gespeeld. Deze factor moet des te zwaarder hebben geteld omdat de steun die de Vetkopers aan de graaf hadden toegezegd, in de praktijk niet bleek op te wegen tegen de vrijheidswil en eensgezindheid van de Schieringers.¹⁶⁴

Ook de poging van bisschop Frederik van Blankenheim om Groningen door middel van een belegering te bedwingen mislukte (1401). Dit laatste mede doordat de stadlers hulp kregen van hun Ommelander bondgenoten.¹⁶⁵ Het was de eerste keer dat Groningen zijn waarde als ‘plegtanker der Friesche Vrijheid’¹⁶⁶ in de praktijk had kunnen bewijzen.

De pogingen van ‘buitenlandse’ heren om met hulp van autochtone medestanders vat te krijgen op het noordelijke kustgebied mochten dan mislukt zijn, de partijstrijd was hiermee niet geëindigd. Al gauw doken ook weer andere aspirant-veroveraars op, die op hun beurt ook weer partijgangers in de Ommelanden wierven. In het eerste kwartaal van de vijftiende eeuw zien we hoe de Oostfriesse heren Keno to Broke, Focko Ukena en Keno’s zoon Ocko to Broke hun geluk in de omgeving van Groningen beproefden en dat ook de Hollandse graaf zich weer in Friesland meldde. Dat ook van deze pogingen niets terecht kwam, was mede het gevolg van het feit dat de stad Groningen er vanaf 1428 in slaagde het verzet tegen de vreemde

heren effectief te organiseren en ook verder de leiding nam in de Ommelander zaken. Dit lukte niet meteen. Het eerst had de stad succes met Humsterland, Vredewold, Langewold en Middag (het Westerkwartier). Op 4 augustus 1428 sloten burgemeesters en raad en ‘gemeente’ van Groningen met de hoofdelingen en ‘meenten’ van de genoemde landschappen een verbond voor tien jaren, dat tot doel had de onderlinge samenwerking te bevorderen en vijanden van buitenaf te weerstaan, en waaraan andere landschappen zich zouden kunnen aansluiten.¹⁶⁷

De tekst van dit verdrag is veel uitgebreider dan die van de eerdere overeenkomsten en bevat bijzonderheden die het vermelden waard zijn. Om te voorkomen dat dit verhaal al te zeer uitdijt beperk ik me tot de meest saillante details en de elementen waaraan men kan zien dat met dit verbond een nieuwe fase in de samenwerking tussen de stad en haar omgeving is aangebroken. Dat de verdediging van de eigen gewoonten en vrijheid tegen buitenlandse machthebbers een van de hoogste prioriteiten was, bewijst het feit dat dit punt als een van de eerste wordt vermeld. De verdragspartners beloofden elkaar te zullen bijstaan om alle ‘Dudesche’ en ‘Zudersche’ heren¹⁶⁸ buiten te houden, zich niet in afzonderlijke gewapende conflicten te zullen storten en ook geen buitenlandse heren te hulp te zullen roepen. Ter bestrijding van de gezamenlijk te maken kosten zou een gemeenschappelijke kas worden ingesteld. Om deze te vullen zou geen belasting worden geheven, maar alle boeten die zouden worden opgelegd wegens overtreding van de overeengekomen rechtsregels zouden in de kas worden gestort. Men moet zich deze kas voorstellen als een kist met evenzoveel sloten als er verdragspartners waren. De kist kon alleen geopend worden wanneer alle partners hiervoor met hun eigen sleutel aantraden. Niet bepaald is waar de kist kwam te staan, maar het ligt voor de hand te denken dat dit Groningen was.

Over het algemeen ademt de verdragstekst een sfeer van gelijkwaardigheid van de partners, maar voor wat het militaire element betreft bedong het stadsbestuur toch weer de nodige garantie. Ook in dit verbond wordt afgesproken dat de Ommelander partners in het geval van gewapende conflicten gijzelaars zullen stellen en dat het stadsbestuur die vervolgens te Groningen in ‘een nette herberg’ zal onderbrengen.

Ook ten aanzien van de rechtspleging werd een nieuwe stap gezet: men sprak af dat Ommelanders die hun recht niet bij plaatselijke rechters konden halen, een beroep zouden kunnen doen op de landswarf in de stad. Viermaal per jaar zouden dergelijke gezamenlijke zittingen van Ommelander rechters en Groninger magistraten worden gehouden. Om praktische redenen – Groningerland was in de wintertijd zo goed als onbegaanbaar – zouden de warven alleen in het zomerhalfjaar, van Midvasten tot Sint Maarten in de Winter (11 november), plaatsvinden. Voor zover mij bekend komen we hier voor het eerst in een verdragstekst de ‘hoofdmannen’ tegen die namens de stad op deze warven zouden optreden en samen met de Ommelander rechters de agenda voor deze bijeenkomsten zouden opstellen. Uit andere bronnen weten we dat deze functionarissen – het waren meest oud-raadsheren of oud-burgemeesters van de stad – al eerder samen met het stadsbestuur en de Ommelander rechters oordelen velden in Ommelander zaken.¹⁶⁹ Later gingen de hoofdmannen een afzonderlijk college vormen: de ‘Hoofdmannenkamer’. Dit lichaam hield het hele jaar door zitting en sprak dus ook recht buiten de warven om. Het beperkte zich tot beroepszaken van min of meer routinematige aard, zoals kleine geldvorderingen. Daarnaast behandelde het kwesties tussen stedelingen en Ommelanders en ook wel puur Ommelander zaken, wanneer de betrokken partijen zich aan zijn competentie onderwierpen. De bevoegdheden van de Hoofdmannen-

kamer namen in de loop van de jaren geleidelijk toe naar aard en omvang.¹⁷⁰

Het verdrag van 1428 is een groot succes geweest. Op 5 september 1434 traden Fivelgo en een deel van Hunsingo (het Halfambt) toe, en in 1436 volgden de andere ‘ambten’ van Hunsingo (de Marne op 16 augustus en Oosterambt op 12 november).¹⁷¹

Het verbond van 1428 met de landschappen van het Westerkwartier was in feite een uitbreiding van een twaalf jaar eerder – in 1416 – gesloten overeenkomst, waarin behalve de Oosterlauwerse landschappen Humsterland, Langewold en Vredewold (het Westerkwartier), ook het Westerlauwerse Achtkarspelen met de stad afspraken had gemaakt ter verzekering van vrede en vrijheid.¹⁷² Deze voor een periode van tien jaar gesloten overeenkomst was in haar soort de eerste die Groningen met een Westerlauwerse partner aanging. Na afloop van de overeengekomen tien jaar (in 1426 dus) werd ze hernieuwd. Het bijzondere van deze hernieuwing was dat Hunsingo en Fivelgo van deze gelegenheid gebruik maakten om toe te treden en dat afgesproken werd gemeenschappelijke warven te Aduard te houden.¹⁷³ Iets dergelijks was ook in 1425 gebeurd, toen de stad, het Westerkwartier en het Westerlauwerse Opsterland een soortgelijk verbond sloten, met de mogelijkheid om gezamenlijke warven te houden in het Drentse Roden.¹⁷⁴ Het ging in de overeenkomsten van 1416, 1425 en 1426 echter om de regeling van interne kwesties en de rechtshandhaving, niet over een defensief verbond tegen externe vijanden, zoals dat van 1428, 1434 en 1436.

In de loop van de volgende decennia volgden nog vele andere overeenkomsten tussen de stad Groningen en Westerlauwerse partners, waarbij het ging om de interne en onderlinge vrede, de rechtszekerheid en het houden van gezamenlijke warven.¹⁷⁵ In de jaren zestig ging ook in de relatie met de Westerlauwerse

partners het element van de defensie tegen vreemde heren meespelen. In 1461 en 1467 maakte Groningen met Opsterland en Kollumerland afspraken over het gezamenlijk oprichten en bemannen van versterkingen in die gebieden. De leiding zou in handen zijn van een door Groningen aangestelde officier ('kastelein').¹⁷⁶ Deze verbintenissen kunnen niet los worden gezien van de ambities van hertog Filips de Goede van Bourgondië, die sinds 1433 ook de graafschappen Holland en Zeeland bestuurde. Als graaf van Holland wilde ook hij de oude Hollandse rechten op Friesland tot gelding brengen en hij zette dan ook concrete stappen in die richting. Een snelle Bourgondische machtsontplooiing in de hele Nederlanden leek aanstaande, toen 's hertogen bastaardzoon David in 1456 bisschop van Utrecht werd en daardoor ook in het bezit kwam van de wereldlijke macht over het Nedersticht, Overijssel, Drenthe en Groningen. Filips kwam echter niet verder dan de verovering van Overijssel. Zijn zoon Karel de Stoute zette deze lijn voort. Uit het rapport van de eerder genoemde spion die in deze tijd rondkeek in het noordelijk kustgebied,¹⁷⁷ moet het aan het Bourgondische hof duidelijk zijn geworden dat het niet zo eenvoudig zou zijn dit gebied te onderwerpen. De elkaar bestrijdende hoofdelingen zorgden daar voor een chaotische toestand. Er waren in de Ommelanden weliswaar enkele edellieden die op de hand van de hertog waren,¹⁷⁸ maar de stad Groningen moest niets van hem hebben. Het zou verder, aldus de spion, moeilijk zijn die stad te veroveren. 'Groningen is een stad die met één flank gelegen is op harde bodem. De stedelingen hebben van hun stad een sterke vesting gemaakt en zijn nog dagelijks bezig met de versterking ervan, want ze "gruwen" van de hertog'.¹⁷⁹

Dat de Groningers in deze jaren inderdaad bezig waren met de versterking van hun stad weten we ook uit de kronieken. In 'de kroniek van Johan van Lem-

go'¹⁸⁰ lezen we dat men in 1469 begonnen is met de versterking van de zuidzijde van de stad en dat dit gebeurde uit angst voor de Bourgondische hertog. Van hem werd verteld dat hij Groningen zou willen aanvallen. Bij het graven van de gracht kregen de Groninger burgers hulp van vele honderden inwoners van het Oldambt, het Gorecht en de Westerkwartierster 'ambten' Langewold, Vredewold en Humsterland.

Portret van Karel de Stoute (1433-1477).

Gravure door J.F.C. Reckleben. Uit: J.P. Arend, *Algemeene geschiedenis des Vaderlands*, 14 dln (Amsterdam 1840-1879). Groninger Archieven, THAG 4244.

Deze gravers werden niet betaald, maar kregen tijdens de werkzaamheden gratis kost en inwoning bij de burgerij.¹⁸¹ De geldende overeenkomsten tussen de stad en het Westerkwartier bevatten geen bepalingen op grond waarvan de inwoners van dat gebied verplicht waren om hier de helpende hand te bieden. Ze deden dit op verzoek van het stadsbestuur en – naar alle waarschijnlijkheid – omdat zij zich bewust waren van de betekenis die Groningen als bolwerk ook van hun eigen vrijheid had.¹⁸²

Tot dusver had de stad haar verbonden gesloten met afzonderlijke Ommelander landschappen of onderdelen daarvan. De dreiging die van Karel de Stoute uitging zorgde ervoor dat al deze partners (met uitzondering van Vredewold) elkaar in 1473 in één groot samenwerkingsverband vonden: de stad Groningen, Hunsingo (Halfambt, Marne, Middag en Oosterambt), Fivelgo (Westerambt, Oosterambt en Duurswold) en Westerkwartier (Humsterland en Langewold).¹⁸³ Overigens is het niet zo, dat de Ommelander landschappen optraden als één partij. Omdat de genoemde partners als zelfstandige rechtspersonen optreden¹⁸⁴ is het alleen voor het gemak dat men over dit verdrag spreekt als over een verbond tussen Stad en Ommelanden. Het verbond werd op 6 augustus 1473 voor een periode van tien jaar gesloten en vervolgens op 23 december 1482 voor de duur van nog eens veertig jaar verlengd.¹⁸⁵ Uiteindelijk zou het bijna honderd jaar lang de basis vormen van de samenwerking tussen Groningen en Ommelanden.¹⁸⁶ De tekst ervan is voor een belangrijk deel gelijklopend aan het hierboven besproken verdrag dat Groningen in 1428 met Vredewold had gesloten en waarbij zich later ook het klooster Aduard en de landschappen Fivelgo en Hunsingo hadden aangesloten. Begrijpelijkerwijs nam ook deze keer de verdediging tegen ‘Duitse en Zuiderse heren’ weer een

prominente plaats in. De verdragspartners beloofden elkaar naar vermogen te zullen helpen om dergelijke heren ‘buiten onze landen en stad te houden’, net als ‘alle anderen van buiten, die onze landen of stad of mensen ten onrechte willen beschadigen en afbreuk willen doen aan onze vrijheid’.

Het is niet nodig om opnieuw alle bepalingen – negentien in getal – te behandelen. Enkele ervan zijn hierboven al aangeduid: maatregelen ter verbetering van de rechtszekerheid, het houden van warven en het beroep daarop, spelregels bij gezamenlijk militair optreden, inclusief opnieuw het stellen van gijzelaars in de stad, en het buiten dit verdrag om binnenhalen van buitenlandse bondgenoten. Van wezenlijk belang is echter een drietal punten die qua inhoud afwijken van de andere en die als het ware achter de tekst van 1428 zijn geplakt.

Het zijn bepalingen die tot doel hebben de positie van de Groninger handelaren en bierbrouwers veilig te stellen en op die manier ook de positie van de stad Groningen als economisch centrum van het noordelijke kustgebied te verzekeren. Het gaat om een verbod op de uitvoer van inlands geteeld graan, een verbod op het tappen en verkopen in de Ommelanden van bier dat niet in Groningen gebrouwen is, met uitzondering van kleine hoeveelheden voor eigen gebruik, en, tenslotte, het verbod om in de Ommelanden bier te brouwen anders dan voor eigen gebruik. Vaak worden deze bepalingen in verband gebracht met het Groninger stapelrecht. Het zijn protectionistische maatregelen ten behoeve van de Groninger gilden en het brouwersgilde in het bijzonder. Deze corporaties oefenden grote invloed uit op het beleid van het stadsbestuur.¹⁸⁷ Over de achtergrond en betekenis van deze economische bepalingen in een verdrag dat verder hoofdzakelijk van militaire en juridische aard is, kan verschillend worden gedacht. In de zestiende eeuw zouden deze artikelen evenzo-

vele stenen des aanstoots worden in de relatie tussen de stad en de Ommelander heren. Deze omstandigheid heeft ertoe bijgedragen dat we de opneming van deze artikelen zijn gaan zien als een eenzijdig door de stad Groningen aan de arme Ommelanders opgelegde dwangmaatregel.¹⁸⁸ Het is echter de vraag of dat beeld correct is. Niemand is thans in staat om een verantwoorde inschatting te maken van wat de Ommelander landschappen in 1473 ‘inleverden’ toen ze ermee accoord gingen dat deze bepalingen in het ‘Grote Verbond’ van 1473 werden opgenomen. Het kan inderdaad zijn dat een oppermachtig stadsbestuur deze regels eenvoudig heeft gedictieerd en dat de Ommelanders maar hadden te slikken. Het zou echter onjuist zijn de mogelijkheid uit te sluiten dat de Ommelanders het als een gering offer beschouwden dat ze graag brachten om de sterke stad aan zich te binden en daardoor hun eigen veiligheid te verzekeren.

Hoezeer de opdringende Bourgondische macht in deze tijd het politieke denken beheerste, blijkt wel uit de omstandigheid dat in hetzelfde jaar 1473, waarschijnlijk kort na het tot stand komen van het verbond dat hierboven is behandeld, ook een poging is gedaan steun te zoeken bij Oost-Friesland. Er is een ontwerp bewaard gebleven van een verdragstekst waarin Groningen en Ommelander landschappen ter ene zijde en gravin Theda van Oost-Friesland samen met enkele hoofdelingen en de ‘meente’ van Oost-Friesland ter andere zijde afspraken maakten om het opdringende Bourgondië het hoofd te bieden. Als de hertog van Bourgondië en Brabant, graaf van Holland, Zeeland, Henegouwen enzovoorts of iemand anders namens hem partijen zou willen overvallen, zouden de partners elkaar bijstaan met 1000 man. Partijen beloofden ook niet buiten elkaar om met de hertog een vergelijk te zullen treffen.¹⁸⁹

Karel de Stoute streefde niet alleen naar uitbreiding van zijn landen, maar wilde ook onafhankelijk worden van de Franse kroon – als hertog van Bourgondië was hij leenman van de koning van Frankrijk. Eigenlijk wilde hij ook het Duitse keizerschap verwerven voor zijn huis. Tijdens de onderhandelingen die Karel in de herfst van 1473 met keizer Frederik III te Trier voerde, was de laatste bereid om ’s hertogen landen – voor zover deze althans tot het Duitse Rijk behoorden – tot een koninkrijk te verheffen onder de naam van Bourgondië of Friesland. Karel zou dit koninkrijk dan wel moeten besturen als leenman van de keizer. De hertog weigerde een dergelijk koningschap te aanvaarden. Hij wenste alleen genoeg te nemen met volledige onafhankelijkheid, of tenminste uitzicht te krijgen op de Duitse keizerskroon.¹⁹⁰ Nadat Karel de Stoute het aanbod van de keizer had afgewezen, kon deze laatste weer vrij over Friesland beschikken. Zo kwam het dat het gezantschap van Stad en Lande, dat begin 1474 in Andernach zijn opwachting maakte bij het keizerlijke hof, te maken kreeg met een hun welwillend gestemde keizer. Op 19 januari 1474 bevestigde Frederik III dat de Friese landen tussen Eems en Lauwers rechtstreeks onder het Duitse Rijk ressorteerden en verleende hij zijn goedkeuring aan het verbond dat de Ommelanden met de stad Groningen tegen alle buitenlandse heren hadden gesloten.¹⁹¹

Zoals bekend dreef de donderwolk van de Bourgondische dreiging over. Karel de Stoute slaagde er wel in Gelre te veroveren, maar daarna kreeg hij het zo druk met andere zaken dat hij geen aandacht meer kon besteden aan het verre Oversticht en het noordelijk kustgebied.¹⁹² Toen de hertog vervolgens in 1477 voor Nancy sneuvelde konden Groningers en Ommelanders opgelucht adem halen. Gebleken was dat Stad en Lande zelfs buiten het bereik van een mach-

tig heer als de Bourgondische hertog hadden weten te blijven. De Friese vrijheid was voorlopig gered en Groningen kon zich met recht het bolwerk der Friezen noemen. De stad was door toedoen van de Ommelander landschappen zelf en ook door haar eigen beleid uitgegroeid tot het enige militaire, juridische en economische centrum van betekenis in een wijde omtrek.

1.2.4 Stapelrecht

Hierboven is enkele malen melding gemaakt van het Groninger stapelrecht. Dit ‘recht’ is eeuwenlang de vorm geweest waarin Groningens economische dominantie over zijn omgeving zich vertoonde. In het vervolg zullen we zien dat het de verhoudingen met de Ommelanden zwaar zou gaan belasten. Het was een van de belangrijkste redenen voor de breuk, die in 1575 een einde maakte aan de samenwerking tussen Stad en Ommelanden op basis van het ‘grote verbond’ van 1482. Omdat er veel onduidelijkheid en misverstanden bestaan over de herkomst en de inhoud van het stapelrecht is het noodzakelijk hieraan enige aandacht te besteden.¹⁹³

We hebben gezien dat de laatste bepalingen van het verbond van 1473 (en 1482) erop gericht waren de positie van de stad Groningen als economisch centrum te versterken. Men beschouwt ze daarom als een uitbreiding van het Groninger stapelrecht, zoals we dat kennen uit het zogenaamde ‘Oldermansboek’. Dit Oldermansboek is een verzameling regels die de interne verhoudingen onder de Groninger kooplieden regelde en waarvan een deel uit de dertiende eeuw stamt. Het boek ontleent zijn naam aan de titel die de voorzitter van het latere ‘Gildrecht’ droeg. Dit college was wellicht een overblijfsel van het genootschap, waarin oudtijds alle Groninger kooplieden (de ‘ghemene coepman’) verenigd zijn geweest.¹⁹⁴ Het

fungeerde als gildebestuur en sprak recht in kwesties tussen kooplieden onderling en tussen handelaren en schippers die voor het vervoer van handelsgoederen zorgden. Daarnaast stelde het regels vast voor de lakenhandel, zorgde voor een zekere bescherming van zijn leden op handelsreizen en handhaafde de Groninger stapel.

Om handel te mogen drijven in de Ommelanden moest een koopman zich bij het Gildrecht laten inschrijven.¹⁹⁵ Deze regel kan niet los worden gezien van de monopoliepositie van de Groninger markt voor wat betreft de handel in Ommelander producten, die op haar beurt weer een direct gevolg was van de ligging van de stad op het noordelijk uiteinde van de Hondsrug. Wie vanuit het zuiden naar de Friese Ommelanden wilde moest, of hij wilde of niet, langs Groningen.¹⁹⁶ In eerste aanleg – dat wil zeggen zolang de Ommelanden van de landzijde nagenoeg alleen via Groningen toegankelijk waren geweest – had de genoemde bepaling vooral het karakter van een onderlinge afspraak gehad. Alle handel in Ommelander producten liep via de Groninger markt, degenen die zich hiermee bezig hielden, moesten allen lid zijn van de club en het was de leden ervan verboden om vreemdelingen te helpen wanneer die toch in de Ommelanden aan koophandel probeerden te doen.¹⁹⁷ De bedoeling van deze regel is duidelijk: door lid te worden van het Groninger koopmansgenootschap onderwierp men zich aan de voor alle leden geldende regels, hetgeen de kans op valse concurrentie vermindert.¹⁹⁸ Doordat alleen ingezetenen van Groningen het lidmaatschap van het Gildrecht konden verwerven, betekende de regel dat Groningen niet alleen de centrale marktplaats voor Ommelander producten was en bleef, maar ook de zetel van allen die met die gebieden handel drevren. Handelaren die van elders kwamen en ‘Friese’ producten wilden opkopen, moesten dat op de Groninger markt doen, omdat

– zoals het ‘Oldermansboek’ het formuleerde – de gezamenlijke kooplieden ‘de stapel of hoogste markt van alle goederen in Friesland te Groningen gelegd’ hadden.¹⁹⁹

De stapelregel heeft dus een dubbele strekking: ze is in eerste instantie een *onderlinge* afspraak van de Groninger kooplieden om alle handel in Ommelander waren uitsluitend via de markt te Groningen te laten lopen, maar verbiedt tegelijk ook vreemdelingen om buiten Groningen om handel te drijven in Ommelander producten. Het ging de Groninger kooplieden niet om het verhinderen van de uitvoer over zee van Ommelander producten door Ommelanders zelf. Zover reikte hun invloed niet, gesteld al dat ze ambities in die richting zouden hebben gehad. De leden van het Groninger koopmansgilde spraken alleen af dat ze zelf geen gebruik zouden maken van andere handelsroutes buiten Groningen om en dat ze ook vreemdelingen zouden beletten dat te doen. Gelet op de uitgestrekte moerassen die de Friese kustgebieden van de ‘harde’ Drentse bodem aan weerzijden van de Hondsrug scheidde, bestonden er ook nauwelijks alternatieve routes. Toch noemt het Oldermansboek er twee, niet toevallig in de nabijheid van de stad. Ten westen van de Hondsrug was het onder gunstige omstandigheden mogelijk om vanuit de buurt van Roden via moerassen, poelen en kleine stroompjes – het moerasland in de buurt van Leek – naar Vredewold, Langewold, Humsterland of Middag te komen. Aan de oostzijde van de Hondsrug kon men vanaf de vaste bodem bij Zuidlaren met schuiten over de rivier de Hunze naar het noorden varen, of via ‘de Knijpe’ de landweg over Kropswolde bereiken en daarlangs naar Fivelgo komen.²⁰⁰

De oudst bekende tekst waarin de Groninger stapel wordt omschreven gaat er dus van uit dat alleen *Groninger* kooplieden handel mochten drijven in Ommelander producten en bepaalde dat deze han-

del alleen via de Groninger markt diende te lopen. De hierboven beschreven bepalingen in de ‘grote verbonden’ van 1473 en 1482 daarentegen bonden niet de Groningers, maar de Ommelanders en waren gericht tegen economische activiteiten in de Ommelanden. Ik ben geneigd om deze artikelen niet te beschouwen als een aanvulling op de oudste stapelregel, maar als een uitbreiding van andere gewoonten die al sinds mensenheugenis in acht genomen werden, maar nooit zijn opgeschreven.²⁰¹ Uit de conflicten die in de zestiende eeuw de verhouding tussen de Stad en de Ommelanden bedierven, weten we dat de Ommelanders zich vooral tekort gedaan voelden door de verplichting hun waren alleen in Groningen ter markt te brengen. Het ging toen dus niet zozeer over het verbod voor *vreemdelingen* om ‘Friese waren’ te verhandelen buiten Groningen om, maar om het feit dat de *Ommelanders zelf* niet meer met hun producten mochten doen wat ze wilden. Dat dit geen zestiende-eeuwse nieuwigheid was – zoals gesuggereerd wordt door een man als Johan Rengers van Ten Post – , maar een inderdaad al lang bestaande gewoonte, blijkt uit het al eerder geciteerde spionageverslag dat Willem Salomons halverwege de jaren zestig van de vijftiende eeuw voor de hertog van Bourgondië maakte. We lezen daarin dat de Groningers aan de Ommelanders – de spion betitelde de laatsten alvast als onderdanen van de hertog – de verplichting hadden opgelegd al hun koren, beesten, boter en kaas in Groningen ter markt te brengen. Ze hadden ook bepaald dat de Ommelanders alleen het bier mochten drinken dat ze uit de stad haalden.²⁰²

Zoals gezegd vinden we deze regels nergens in enig verdrag vastgelegd. Dat betekent evenwel niet dat ze niet bestonden.²⁰³ Hierboven hebben we gezien dat het halverwege de dertiende eeuw juist de functie van Groningen als marktplaats was, die de landschappen Hunsingo, Fivelgo en Menterne ertoe bracht om de

stad in te nemen en de prefect en zijn helpers een toontje lager te doen zingen. Misbruiken en verstoring van de vrije handel behoorden ook in 1338 tot de motieven die de Ommelanders de strijd hadden laten aanbinden tegen fraudeurs in de stad. Dit alles wijst erop dat Groningen in die tijd een zeer grote betekenis had voor de Ommelander bevolking. We mogen ook nog wel een stap verder gaan en veronderstellen dat de Ommelanders in hoge mate afhankelijk waren van de Groninger markt en gewoon waren om hun producten – of althans de grote massa daarvan – daar af te zetten. Dat er daarnaast wellicht ook nog wat via andere wegen, zoals over zee, geëxporteerd werd, doet in dit verband weinig ter zake. Het spreekt voor zich dat de oude gewoonte om producten in Groningen ter markt te brengen alleen kon ontstaan en in zwang blijven in die Ommelander landschappen, waarvan de bevolking de Groninger markt gemakkelijk kon bereiken. We mogen dus aannemen dat de inwoners van het oostelijk deel van Fivelgo en ook die van het Oldambt zich niet of nauwelijks in Groningen vertoonden. Zij waren op de Eems geïntereerd. Voor het Oldambt gold bovendien dat het door ontoegankelijke veengebieden geheel van Groningen geïsoleerd lag.

In de verdragen die de stad Groningen met Ommelander landschappen sloot, werden vanaf het eerste begin afspraken gemaakt die de algemene strekking hadden het handelsverkeer en het functioneren van de Groninger markt te bevorderen. Ofschoon in deze akten het woord ‘stapel’ of ‘stapelrecht’ niet voorkomt, meen ik dat deze teksten verstaan moeten worden tegen de achtergrond van de hierboven beschreven gewoonte.²⁰⁴ In de oudste verdragen waren bepalingen opgenomen die moesten voorkomen dat ruzies tussen handelaren zouden leiden tot onbeheersbare vetes. Later beloofden de – Ommelander – verdragspartners actief te zullen optreden om reizende kooplieden tegen overvallers te beschermen.

De eerste uitdrukkelijke vermelding van de Groninger stapel in een overeenkomst met Ommelander partners vinden we pas in een akte van 9 augustus 1434, waarbij de Fivelgoër hoofdelingen Hayo en Bolo Ripperda zich met de stad Groningen verzoenden.²⁰⁵ De beide Ripperda's beloofden bij deze gelegenheid onder meer dat ze de Groningers zouden helpen bij het handhaven van ‘de stapel van allerlei koopwaren die te Groningen is gelegd’ en hen daarbij niet zouden hinderen.²⁰⁶ Het is zinvol wat nader in te gaan op de achtergrond van de vijandschap tussen de Ripperda's en de stad Groningen, omdat dit ook enig nieuw licht werpt op de ontwikkeling van het stapelrecht.

De oorspronkelijke stapelregel was vooral een intern-Groningse regel geweest, zij het dat de Groninger kooplieden ook hadden afgesproken vreemde concurrenten uit de Ommelanden te zullen weren. Dit weerspiegelde de destijds heersende situatie, waarin de Groninger handelaren de enigen waren die in Ommelander producten handelden en slechts een enkele vreemdeling het wel eens waagde om hetzelfde buiten Groningen om te doen. De ontwikkeling van de handel stond echter niet stil: er kwamen andere transportmiddelen en handelsroutes en ook vreemde kooplieden zullen in grotere getale belangstelling hebben gekregen voor het noordelijk kustgebied. Om Groningen de exclusieve marktplaats voor Ommelander producten te laten blijven was het niet langer voldoende om de eigen handelaren aan hun verplichtingen te houden. Het werd zaak actief op te treden tegen vreemdelingen die buiten de Groninger markt om handel dreven in de Ommelanden. De stedelingen konden dit doen op grond van de centrale positie die hun stad innam en haar groeiende macht. De oudste schriftelijke blijken van het weren van vreemde kooplieden uit de Ommelanden dateren uit de jaren 1416, 1434, 1435 en 1436.²⁰⁷ Deze stukken

hebben in de zestiende eeuw gediend om de ouderdom van het stapelrecht aan te tonen.

Dit nieuwe, actieve en meer *naar buiten* gerichte stapelbeleid werd een twistappel, toen in het begin van de vijftiende eeuw een nieuwe handelsroute tot stand kwam. Het gebruik daarvan kon in de praktijk zowel ten voordele als ten nadele van Groningen uitpakken. Met deze nieuwe route doel ik op het Damsterdiep, dat bij Delfzijl, tegenover Farmsum en in het rechtsgebied van de Ripperda's, in de Eems uitmondde. Als gevolg van allerlei ingrepen in de rivieren bij de stad konden de zogenaamde stadshamrikken hun overtollige water niet meer op het Reitdiep lozen. Het gevolg daarvan was dat de landeigenaren in die gebieden zich genoodzaakt zagen aansluiting te zoeken bij het Scharmer zijlvest, dat op de Eems uitwaterde. Men groef daarom een nieuwe watergang tussen het stadsgebied enerzijds en de Delf anderzijds, die vanaf Ten Post oostwaarts kronkelde en via de Delf-zijl in de Eems uitmondde (1424).²⁰⁸ Hierdoor ontstond ook een nieuwe vaarroute – het Damsterdiep – en kwam tegelijkertijd ook het gebied van Eems en Dollard voor het eerst binnen de directe invloedssfeer van de stad Groningen en haar markt te liggen.²⁰⁹ Voor de Groningers was er in principe geen verschil tussen sluikhandel via routes aan weerszijden van de Hondsrug en handel via Delfzijl. Het stadsbestuur meende dat de bepaling van het Oldermansboek ook in het geval van het Damsterdiep en Delfzijl analoog kon worden toegepast.

De Groningers stuitten hierbij wel op een paar problemen. In de eerste plaats waren daar de hoofdelingen van Farmsum, de Ripperda's, wier medewerking bij de handhaving van het stapelrecht natuurlijk niet zou kunnen worden gemist. Bovendien was er ook nog het feit dat hier in het oostelijk deel van Fivelgo een geheel andere situatie heerste dan in de buurt van de stad zelf. Voor dit deel van de Ommel-

landen was Groningen allerminst een natuurlijk economisch centrum. Integendeel, de natuurlijke omstandigheden hadden de inwoners van dit gebied aan de Eems altijd naar het oosten doen kijken. De bevolking van het Fivelgoër Oosterambt en het Oldambt hadden altijd handel kunnen drijven met vreemde kooplieden die vanuit Westfalen, uit Emden of van overzee vrije toegang tot deze gebieden hadden gehad en ook zichzelf hadden zelf actief de export bedreven. Nu met de Groningers via het Damsterdiep ook hun stapelgewoonten op het toneel verschenen, moesten deze door de Fivelgoërs beschouwd worden als ongefundeerde pretenties. De hoofdelingen en lokale bevolking hadden de keus tussen een vorm van samenwerking met de Groningers en verzet. Op grond van hetgeen we uit latere jaren weten, lijkt het erop dat in ieder geval de hoofdelingen op de Ripperdaborg te Farmsum zich sterk genoeg geacht hebben om Groningen te durven weerstaan. In ieder geval kwam het in het begin van de jaren dertig van de vijftiende eeuw tot een treffen tussen de stad Groningen en de hoofdelingen Hayo en Bolo Ripperda. Het conflict kostte het leven aan een vooraanstaand Groninger burger, Willem Wicheringe, en de Ripperda's werden daarvoor verantwoordelijk gehouden.²¹⁰ Kort daarna moesten dezen toch buigen voor de Groningers. Bij de akte van verzoening (9 augustus 1434) werd onder meer bepaald, dat partijen elkaar in het vervolg zouden steunen, dat de Ripperdaborg te Farmsum door Groningen als een militair steunpunt mocht worden gebruikt en dat de hoofdelingen zouden helpen bij het handhaven van het Groninger stapelrecht.²¹¹ We mogen aannemen dat sindsdien ook vanuit dit deel van de Ommelanden landbouwproducten in Groningen ter markt werden gebracht.²¹²

Of er in de vijftiende eeuw veel tegenstand tegen de Groninger stapeldwang is geweest valt niet te zeggen, maar erg waarschijnlijk is het niet. Hier-

boven is gewezen op de oudste getuigenissen van het Groninger stapelrecht.²¹³ Het gaat hierbij zonder uitzondering om gevallen waarin *vreemde* kooplieden de stapelregels hadden overtreden. Zo er in deze tijd al dwangmaatregelen tegen Ommelanders zijn genomen, dan is daarvan in elk geval geen spoor meer terug te vinden. Ik vermoed echter dat er in de vijftiende eeuw vanuit de Ommelander landschappen niet of nauwelijks serieus verzet is geweest tegen de monopoliepositie die Groningen vanouds had als natuurlijke stapelplaats voor Ommelander producten. Dat deze ongeschreven gewoonte op den duur toch tot openlijke conflicten kon leiden, ligt voor de hand. Ongetwijfeld zullen ook in de vijftiende eeuw stemmen opgegaan zijn die op het vreemde en ‘oneerlijke’ van deze situatie hebben gewezen. Het feit dat de Bourgondische spion melding maakte van de stapeldwang, doet vermoeden dat hij in contact is gekomen met – ontevreden – zegslieden die hem hierop hebben gewezen. Zeker is ook dat men met de uitbreiding van het stapelbeleid tot in oostelijk Fivelgo een gevaarlijke richting had ingeslagen. In later tijd zou Appingedam zich bij herhaling verzetten tegen de Groninger pretenties. Nog veel erger werd dit toen de Groningers, steunend op hun militaire overwicht en van mening dat hun economische politiek ook los van gunstige natuurlijke omstandigheden kon worden geïmplementeerd, zich in de Westerlauwerse partijstrijd stortten en ook daar hun stapelrecht wilden opleggen. In een van de volgende paragrafen zal ik op dat avontuur ingaan. Hier kan alvast een versje geciteerd worden waaruit men kan proeven dat de Groningse stapeldwang in het zo ver van de stad gelegen Westerlauwers Friesland als een ongerijmde dwingelandij werd beschouwd:

‘Oeck most men ghen gueden (=goederen) vercoppen
Men most eerst nae Groninghen daermede lopen.’²¹⁴

In de paragraaf over de Habsburgse periode zal ik nader ingaan op de betekenis die het stapelrecht als factor in Groningens dominantie over zijn omgeving heeft gespeeld.²¹⁵

1.2.5 De stadsjurisdicties en Westerwolde

In het voorgaande heb ik de relaties besproken tussen de stad Groningen en de Ommelander landschappen Hunsingo, Fivelgo en Westerkwartier. Zoals we gezien hebben waren dit zelfstandige ‘landgemeenten’ die hun eigen gewoonten hadden en zichzelf bestuurden. De leiders ervan hebben in de loop van de jaren verdragen gesloten met de stad Groningen omdat ze, naar we mogen veronderstellen, aannamen dat hiermee de belangen van hun ‘gemeenten’ het beste gediend waren. Binnen de grenzen van de huidige provincie Groningen vinden we nog drie andere landschappen waarmee de stad andersoortige betrekkingen onderhield. Het gaat hier om de ‘stadsjurisdicties’ Gorecht, ook wel Gericht van Selwerd genoemd, Oldambt en Westerwolde. Met het woord ‘stadsjurisdicties’ wordt tot uitdrukking gebracht dat de stad Groningen de overheidsrechten over deze gebieden uitoefende: het stadsbestuur zorgde voor de rechtspraak, benoemde de ambtenaren die voor het dagelijks bestuur zorgden en stelde de regels vast waaraan de bevolking zich moest houden. Ondanks deze overeenkomstige status zijn deze gebieden van een sterk uiteenlopende aard en hebben ze elk ook lange tijd een afzonderlijke geschiedenis gehad.

Het Gorecht of Gericht van Selwerd

Het Gorecht is, net zoals de nederzetting Groningen zelf, oorspronkelijk een deel van Drenthe geweest, lag hoog op het noordelijke puntje van de Hondsrug en omvatte ook stroken laagland ter weerszijden

daarvan. Er woonde een Saksische bevolking. Als onderdeel van Drenthe behoorde het gebied zowel in kerkelijke als in wereldlijke zin tot het Sticht Utrecht. Over de manier waarop Groningen de overheidsrechten over het Gorecht heeft verworven, gaat de studie 'Groningens eerste parel'.²¹⁶ Daarom kan ik mij hier beperken tot de opmerking dat het stadsbestuur er in 1392 voor het eerst in slaagde de rechtsmacht over dit gebied in handen te krijgen. Dit duurde echter niet lang. In 1405 moest het zijn zeggenschap al weer opgeven omdat bisschop Frederik van Blankenheim de Utrechtse rechten wilde herstellen. Ruim een halve eeuw later bracht geldgebrek de toenmalige bisschop David van Bourgondië ertoe de overheidsrechten over het Gorecht aan Groningen te verpachten. Sindsdien beheerde de stad dit gebied als haar eigen heerlijkheid, zij het dat haar zeggenschap ten tijde van Edzard van Oost-Friesland en Karel van Gelre gering of zelfs nihil was (1506-1536). Het bezit van de overheidsrechten op dit gebied zou de stad in het begin van de zeventiende eeuw een uiterst gunstige uitgangspositie bezorgen bij de organisatie van de exploitatie van de venen in de buurt van het Sappemeer en, vervolgens, de inrichting van de veenkolonieën die daar ontstonden.²¹⁷

Het Oldambt

Het Oldambt hoorde aanvankelijk tot de 'Friese Zee-landen' en was net zo 'heerloos' als de andere Friese landschappen. Door de inbraak van de Dollard viel het in twee geheel van elkaar gescheiden delen uiteen die pas later, naarmate het verdrongen land geleidelijk door indijkingen werd teruggewonnen, weer aan elkaar groeiden. Het noordelijke deel ervan lag aan de oever van de Eems en telde niet meer dan vijf kerkdorpen: Groot en Klein Termunten, Woldendorp, Borgsweer en Wagenborgen. Dit gebied, dat in

het noorden en westen aan Fivelgo grenst, bestond grotendeels uit vruchtbaar kleiland, maar was permanent blootgesteld aan overstromingsgevaar. De oudst bekende benaming ervan is 'Menterne', later werd de streek meestal Klei-Oldambt genoemd en soms ook 'het Kleine Oldambt'.

Het zuidelijke deel van het Oldambt was groter en ook anders van karakter. Het telde aanvankelijk acht kerspelen, waarvan de meeste namen erop wijzen dat we hier te maken hebben met een veengebied: Fisterwolde, Oostwold, Midwolda, Noordbroek, Zuidbroek, Meeden, Eexta en Scheemda. Men noemde dit gebied 'Menterwolde', later sprak men meestal over het Wold-Oldambt. Toen werden er ook drie dorpen toe gerekend die eerder tot het oude landschap Reiderland hadden behoord, dat grotendeels in de Dollard was verdwenen: Beerta, Winschoten en Westerlee.

De oudste relatie tussen Groningen en dit gebied dateert van het einde van de dertiende eeuw. Toen sloot Groningen verdragen met de gemeenten van Menterne en Menterwolde ter beveiliging van het handelsverkeer.²¹⁸ Naar de aard van deze handel en ook naar de route die de kooplieden hierbij gebruikten kunnen we slechts gissen. Dat geldt ook voor de gebeurtenissen van de daarop volgende eeuw. We weten dat het Oldambt een van de Friese landschappen was die in 1361 te Groningen de regels van de 'Upstalboom' hernieuwden.²¹⁹ Het lijkt erop dat de Groningers pas rond 1400 grote belangstelling kregen voor het Oldambt. De inwoners van dat gebied riepen toen de hulp in van de andere Friese landen en de stad tegen hun eigen hoofdelingen.²²⁰ Na de mislukte pogingen van Albrecht van Beieren en Frederik van Blankenheim om ook Groningen en de Ommelanden te veroveren,²²¹ namen de Groningers de burchten in van de hoofdelingen die de Hollandse partij hadden gesteund. Daartoe behoorden ook de

borgen van Eelt Gockinga te Zuidbroek (Wold-Oldambt) en Menno Houwerda te Termunten (Klei-Oldambt).²²²

Iets dergelijks gebeurde enkele tientallen jaren later opnieuw. In de eerste decennia van de vijftiende eeuw werden de Friese landen door partijstrijd geteisterd. Tegenover elkaar stonden een coalitie waarvan de stad Groningen en de Ommelanden deel uitmaakten, en een groep hoofdelingen in de streken rond de Dollard, die werden gesteund door Bourgondië en de bisschop van Münster.²²³ De achtergrond van deze partijkeuze lijkt duidelijk: al eerder hebben we gezien dat Groningen en de Ommelander landschappen zich in deze tijd schrap zetten tegen de Hollandse (Bourgondische) heren en hun medestanders.²²⁴

Ofschoon de hoofdelingen aan de Eems meenden te kunnen rekenen op de hulp van de stad Hamburg – deze had in 1431 van het Oostfriese Emden een soort voorpost gemaakt – moesten zij na 1434 toch buigen voor de stad Groningen. Hierboven hebben we gezien dat de Ripperda's in het Oostfivelgoër Farmsum zich in 1434 met Groningen verzoenden en hun borg als steunpunt aan de stad ter beschikking moesten stellen. Toen de hoofdelingen van Farmsum hun verzet tegen Groningen hadden opgegeven durfden ook de kerspelen in de buurt de kant van de stad te kiezen. Zo kwam het in het jaar 1435 tot een serie overeenkomsten tussen Groningen en afzonderlijke kerspelen in oostelijk Fivelgo, waarna ook een aantal Oldambtster dorpen en het Reiderwolder Winschoten volgden.²²⁵ Ook de Ripperda's zelf sloten zich hierbij aan.²²⁶ Uit het verdrag tussen de stad en de Oldambtster kerspelen, blijkt dat de betrokken partijen rekening hielden met de mogelijkheid dat er een verbond gesloten zou kunnen worden tussen het Oldambt als geheel en de stad Groningen. Dat een dergelijk verdrag niet tot stand kwam, was het gevolg van de weigering van de groot-

ste hoofdelingen van het Oldambt, Eylco Houwerda in Termunten (Klei-Oldambt), en Eppo Gockinga in Zuidbroek (Wold-Oldambt) om zich gewonnen te geven.

Enkele jaren later, in 1438, slaagden de Groningers er echter in Houwerda's borg in Termunten te veroveren. In een voorlopige overeenkomst werd bepaald dat 'Eylco ter Munten' zijn huis met bijbehorende rechten en 200 grazen land aan de stad Groningen in pand zou afstaan.²²⁷ Burgemeesters en raad van Groningen namen de borg in Termunten ook daadwerkelijk in gebruik en droegen het beheer ervan op aan Lodewijk ('Loech') Horneken. Horneken kreeg bij die gelegenheid ook het gebruik van 100 grazen land, alsmede de dijken en de rechten die daarop vielen in Reiderland en het Oldambt (1444).²²⁸ Loech Horneken kan hiermee beschouwd worden als de eerste 'ambtman' of drost van het Oldambt.

Rond dezelfde tijd moeten de Groningers ook Eppo Gockinga op de knieën hebben gekregen. Ze maakten zich meester van zijn borg te Zuidbroek en de sterke toren die hij in Bellingwolde bezat.²²⁹ Dat Eppo Gockinga een machtig man was, blijkt wel uit het feit dat hij in 1429 samen met andere dijkrechters van Reiderland een bevel kon laten uitgaan aan de inwoners van het Gorecht om mee te helpen bij het herstel van de Reiderdijken. Dit gebeurde in de periode dat de stad Groningen geen zeggenschap had over het Gorecht. Zij had de overheidsrechten over dat gebied in 1405 weer aan de bisschop van Utrecht moeten teruggeven.²³⁰

Of het Groninger stadsbestuur zich op grond van deze gebeurtenissen en de in verband daarmee gesloten overeenkomsten gerechtigd achtte de Oldambten te besturen, is niet duidelijk. Gelet op de formulering die gebruikt is in de akte waarbij Lodewijk Horneken werd aangesteld tot kastelein en ambtman in

Termunten lijkt het me niet waarschijnlijk. Overheidsrechten (en -plichten) waren in deze tijd nog nauw verbonden met landbezit, zodat we mogen aannemen dat Horneken slechts op grond van het aantal grazen land dat hij beheerde, een aandeel had in de 'heerlijkheid' van het Klei-Oldambt. Het is dan ook de vraag of de stad van meet af aan eenzijdig regelingen aan de Oldambtsters heeft opgelegd.

Net zoals het geval was met de Ommelander landschappen werd ook voor de Oldambtsters beroep van plaatselijke rechters op Groningen mogelijk. Daarvan is voor het eerst sprake nadat Eppo Gockinga in 1444 was overleden en de stad zijn rechten had overgenomen. Wellicht is de vorm daarvan gelijk geweest aan die welke voor de Ommelanders gold en hadden in de 'Oldambtster warf' plaatselijke rechters samen met hun stedelijke collega's zitting.²³¹

Zeker is in elk geval dat het Oldambt ook in 1454 nog als een zelfstandig landschap kon optreden. Op 20 mei van dat jaar maakten de stad Groningen en de Ommelanden enerzijds en het Oldambt anderzijds afspraken over de dijken tussen Finsterwolde en het klooster Palmar, dat even ten zuiden van Reide was gelegen en omstreeks die tijd door de oprukkende Dollard is verzwoegen.²³² In de tekst worden zelfs nog de 'hoofdelingen, rechters en mene meente van het Oldambt' als verdragspartner genoemd, net zoals men zou verwachten bij een 'gewoon' Ommelander landschap. We hebben boven echter gezien dat het Oldambt niet meer van de partij was toen in 1473 de stad en de Ommelanden samen een defensief verbond sloten tegen buitenlandse heren en meteen ook de grondslag legden voor verdere samenwerking op rechterlijk en bestuurlijk gebied.²³³ Het lijkt niet al te gewaagd te veronderstellen dat het stadsbestuur in de loop van de tweede helft van de vijftiende eeuw geleidelijk de touwtjes volledig in handen heeft genomen. Hoe het proces precies in zijn werk is gegaan, is ech-

ter niet duidelijk. Een zekere behoefte aan rechtvaardiging voor het eigen optreden kan men proeven in het feit dat in het jaar 1487 enkele oude inwoners op verzoek van 'kastelein' Evert Horneken ten overstaan van notaris en getuigen verklaringen aflegden over de toestand in de 'heerlijkheid Termunten' zoals die vóór het ingrijpen van de Groningers was geweest. De getuigen deden verslag van de vele gewelddaden die er waren voorgevallen en de rechteloosheid die er had geheerst. 'Ten slotte riep men de heren van Groningen te hulp die nu het land in rust en vrede regeren en God moge geven dat ze daarmee nog lang mogen doorgaan.'²³⁴

Een eeuw later waren de inwoners van het Oldambt niet zo blij meer met de heren van Groningen. Op dezelfde dag dat de graaf van Rennenberg en de Groningse katholieken de zijde van de koning van Spanje kozen (3 maart 1580) tekenden afgevaardigden van het Oldambt de Unie van Utrecht. Even later (20 april) volgde het Gorecht dit voorbeeld.²³⁵

Westerwolde

Westerwolde was een uiterst geïsoleerd gelegen streepje land temidden van uitgestrekte venen en moerassen. Kerkelijk hoorde het landje onder het bisdom Osnabrück, maar in het jaar 1316 had het – vrijwillig – de bisschop van Münster als beschermer aangenomen.²³⁶ Van veel Münsterse invloed in het gebied was echter geen sprake. In feite heerste hier het hoofdelingengeslacht Addinga. Met Egge Addinga sloot Groningen in 1443 een verbond op grond waarvan de stad gebruik mocht maken van Egges huis te Wedde als militair steunpunt. Verder bevatte de overeenkomst de gebruikelijke afspraken over de beveiliging en vrijheid van de koophandel, de vervolging van misdadigers en de onderling te verle-

nen bescherming en bijstand.²³⁷ Deze overeenkomst past in de expansieve *Ostpolitik* die de stad in deze jaren voerde en die, zoals we gezien hebben, begonnen was met de verovering van de Ripperdaborg te Farmsum (1434) en voortgezet met het verwerven van de Houwerdaborg te Termunten en de versterkingen van Eppo Gockinga in Zuidbroek en Bellingwolde (1438).

Het ging de stad hierbij niet in eerste instantie om de gebieden zelf, maar om de beveiliging van handelsroutes. Van belang was vooral de handelsweg tussen Groningen en Münsterland, of liever andersom: vanuit Westfalen naar Groningen toe. In het bijzonder de inwoners van Westfalen hadden veel last van het Emders stapelrecht. Wanneer zij met hun koopwaar – hout en rogge – de Eems afvoeren, mochten zij met hun waren niet voorbij Emden varen en konden dus niet in Groningen komen, ook al zouden ze daar een hogere prijs voor hun handel kunnen krijgen dan in Emden. Het was daarom zaak een mogelijkheid te vinden om Emden te omzeilen. Dit was mogelijk wanneer men de pas over de Bourtange geschikt zou kunnen maken om met wagens het grote veencomplex over te steken. Daarmee zou een verbinding tot stand gebracht worden tussen de Eems en de Westerwoldse A, via welke rivier men in de Dollard kon komen. Van daar af kon men via het Oldambt en Duurswold de stad Groningen bereiken. In 1457 hebben Groningen en Münster een plan voor zo'n verbindingsweg gemaakt, maar tot uitvoering kwam het niet.²³⁸ Overigens wilde Groningen ook in dit geval weer voorkomen dat van deze weg misbruik gemaakt zou kunnen worden en dat kooplieden die via deze weg naar Groningerland zouden komen buiten de Groninger markt om zaken zouden gaan doen. Een van de artikelen van de ontwerp-overeenkomst luidde dan ook: 'Wie via de weg vanuit Münsterland naar Groningerland komt, mag tussen Eems en Lau-

wers alleen in Groningen kopen en verkopen.'²³⁹

Tien jaren eerder hadden burgemeesters en raad van Groningen een verdrag gesloten met de ingezetenen van Westerwolde, dat op vele punten letterlijk overeenkomt met de verbonden die de stad met Ommelander landschappen sloot. Ook hier is sprake van verdediging van de vrijheid en 'alle Duitse en andere heren' die buiten 'desen lande ende stadt' moeten worden gehouden, over het stellen van gijzelaars in de stad bij militaire acties, en over de mogelijkheid om van vonnissen van de plaatselijke rechter in beroep te gaan op de raad te Groningen.²⁴⁰ Gedurende de volgende decennia deden zich herhaaldelijk problemen voor tussen de Addinga's en de bevolking van Westerwolde. Groningen stond hierbij aan de kant van de ingezetenen, niet in de laatste plaats omdat de stedelingen en Hayo Addinga het ook niet eens waren over de Reiderlander dorpen Blijham en Bellingwolde. Groningen wilde dit overblijfsel van het verdronken Reiderland bij het Oldambt trekken, maar Addinga vond dat het bij zijn eigen gebied hoorde. Uiteindelijk wisten de Groningers in 1478 Hayo Addinga's huis te Wedde in te nemen. Ze verwoestten het en ontnamen de burchtheer zijn overheidsrechten. Ze bouwden aan de Pekel bij Winschoten een nieuw steunpunt, de Pekelborg.²⁴¹ De kastelein of kasteelheer die het stadsbestuur hier aanstelde moest van hier uit het Wold-Oldambt en Hayo's rechten in Westerwolde beheren.

Hiermee was de 'stadstaat Groningen' zo goed als af: de stad was 'heer' over het Gorecht en de Oldambten, had verstrekkende en langdurige verbonden gesloten met de heerloze Ommelanden en had de facto de macht in Westerwolde. De tijd was rijp voor een formalisering van de situatie. Een serieuze poging daartoe deed het stadsbestuur in 1479 door een ontwerp te maken voor een oorkonde waarbij de keizer zelf 'de goede stad Groningen, burgemeesters

en raad en de gemene meente van de stad' zou beleenen met de Ommelanden en Westerwolde met alles wat daarbij hoort. Maar al spoedig werd het de heren in het raadhuis duidelijk dat de kosten van zo'n beleving wel wat erg hoog waren.²⁴² Ze besloten daarom door te gaan op de manier waarop ze tot dusver altijd hadden geopereerd: via de weg van verbonden. Voor wat Westerwolde betreft betekende dit dat de stad moest proberen tot een overeenkomst te komen met de bisschop van Münster, de enige landsheer met wie ze daar te maken had. Dat lukte in 1482, toen Groningen de overheidsrechten over Westerwolde voor 2000 gulden van de bisschop in pand nam voor een periode van vijftig jaar en beloofde geen militaire versterkingen in Westerwolde te zullen oprichten.²⁴³

Overigens stortte het Groningse kaartenhuis in nog voordat de afgesproken periode voorbij was: in 1498 raakte de stad in het nauw en moest alle rechten op Westerwolde weer aan de bisschop overdragen.²⁴⁴ Ze moest ook afstand doen van haar aanspraken op Bellingwolde en Blijham.

1.2.6 Drenthe en Westerlauwers Friesland

Binnen de muren van de stad Groningen bevonden zich twee soorten stadgers: burgers en ingezetenen. Buiten de muren, in de stadsvrijheid rondom de stad, woonden de 'buitenpoorters'. De inwoners van de landschappen tussen Eems en Lauwers en van Drenthe golden als 'binnenlandschen'. Stedelingen, bewoners van de stadstafel, de Ommelanden en de stadsjurisdicties, en ook de Drenthen werden allen gezien als 'landgenoten'. Echte buitenlanders of 'overmarksen' waren degenen die van 'buten der Eemese ende der Lauwerse ende Drenthe' kwamen.²⁴⁵ Ofschoon het Groninger stadsbestuur met Drenthe niet zulke verbonden heeft gesloten als met de Ommelander

landschappen, golden de inwoners van Drenthe dus als 'eigen volk'. Verwonderlijk is dat niet. Groningen en Drenthe hebben oudtijds een eenheid gevormd, vele stedelingen waren afkomstig uit Drenthe, hadden er hun familie wonen en beschikten er over landerijen, renten en andere inkomsten. Verspreid over heel Drenthe lagen landerijen die eigendom waren van geestelijke instellingen zoals het Olde Convent en het Klerkenhuis in de stad.²⁴⁶ Het surplus van de Drentse productie werd via Groningen afgezet. Dat gold in het bijzonder voor rogge en turf. Uit Drentse bronnen blijkt dat Groningen de plaats was waar de Drenten hun zaken deden. Weliswaar was ook de markt van Steenwijk voor hen van belang, maar dat gold toch vooral voor de inwoners van het uiterste zuidwestelijk deel van het landschap.²⁴⁷ Uit niets blijkt dat de inwoners van de Drentse dorpen op een of andere manier gedwongen moesten worden hun producten in Groningen ter markt te brengen. Het ging blijkbaar om een gewoonte die geheel en al voldeed aan de behoeften van zowel Drenten als stadgers.

In de tekst waarmee Cornelius Kempius in 1586 zijn boek over Friesland aan de Groninger stadsbestuurders opdroeg, preees hij de heren van Groningen in het bijzonder vanwege de inspanningen die hun voorgangers in het verleden hadden gedaan om geheel Westerlauwers Friesland te onderwerpen. Hij wees er daarbij op dat de stad toen groot gezag genoot onder de Westerlauwerse Friezen.²⁴⁸ Ofschoon Kempius' belangstelling voor het Westerlauwerse Friesland hem als geboren Dokkumer niet misstaat, moet een nuchtere beschouwer van de gebeurtenissen toch tot de conclusie komen dat Groningens avonturen aan gene zijde van de Lauwers allesbehalve glorieus zijn afgelopen. Gesterkt door zijn successen in de omgeving van de stad meende het stadsbestuur dat

het in de tweede helft van de vijftiende eeuw dezelfde methoden ook in Oostergo en Westergo kon toepassen. Wat Kempius als ‘roemrijke inspanningen’ prees, lijkt eerder voort te komen uit een overschatting van de eigen mogelijkheden en een fatale onderschatting van de weerstanden waarmee men in Friesland te maken zou krijgen. Het gevolg was dat de Groningers daar in dezelfde valkuil zijn gestapt als de grote heren die eerder geprobeerd hebben daar orde op zaken te stellen.

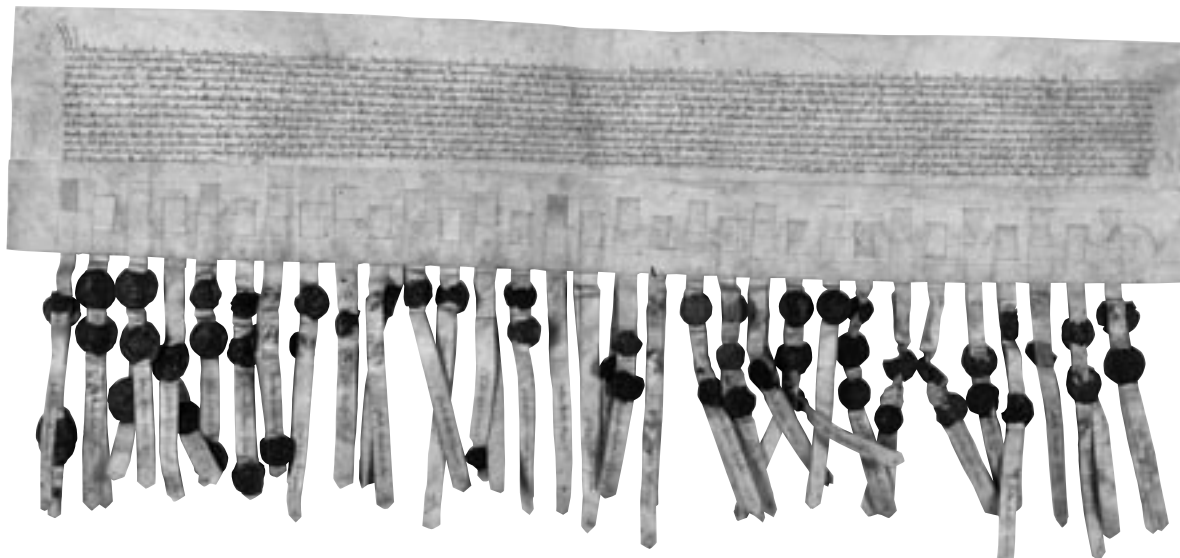
Net zoals de Ommelanden waren de Westerlauwerse landschappen ‘heerloos’. Hier was geen inheemse dynastie die zich met steun van de keizer had kunnen opwerken en ook de bisschop van Utrecht was niet in staat zijn wereldlijk gezag hier te vestigen. Westergo had soms wel de graaf van Holland erkend, maar Oostergo had in de praktijk sinds de twaalfde eeuw niets meer met het grafelijk gezag te maken.²⁴⁹

De stad Groningen was al vroeg betrekkingen aangegaan met Westerlauwerse partners. De verdragen die de stad met Leeuwarden (1317) en Dokkum en Oostergo (1318) sloot, behoren tot de oudste van hun soort.²⁵⁰ Uit de eeuw die dan volgt hebben we maar een enkel blijk van betrekkingen tussen de stad en Westerlauwerse partners. In 1355 kwam een verbond tot stand tussen Stellingwerf en Schoterwerf enerzijds en Groningen anderzijds. Daarbij beloofden de Friezen niet te zullen toestaan dat vreemde heren, in het bijzonder degenen die uit het zuiden komen, de stad Groningen enige schade of onrecht zouden aandoen. Voor het overige stonden ze vrije handel toe en deden ze ook ten aanzien van de rechtszekerheid beloften die vergelijkbaar zijn met de bepalingen uit de eerder gesloten overeenkomsten.²⁵¹ Ruim dertig jaar later – op 26 september 1386 – sloten de Westerlauwerse landschappen Stellingwerf, Schoterwerf en ‘Bornevrede’ een vredesverdrag met de stad Groningen en de ‘gezamenlijke Ommelanden’.²⁵² Hierbij

beloofden partijen gijzelaars te stellen in Groningen. Omdat Onno Onsta en zijn partijgangers de vrede hadden afgewezen, spraken de verdragspartners met elkaar af dat ze binnen een jaar een gezamenlijke expeditie zouden ondernemen om de onwilligen te dwingen tot betaling van de boete waarin zij waren vervallen. Ze zouden uitrukken wanneer ze daartoe door de stad Groningen werden opgeroepen.

Pas vanaf het jaar 1416 zien we dat het – toen Vetkoperse – Groningen zijn partijgenoten aan gene zijde van de Lauwers steunde (verdragen met Achtkarspelen, Opsterland en Smallingerland).²⁵³ Na de zogenaamde ‘Groninger vrede’ van 1422²⁵⁴ volgde een periode waarin de stad, vaak samen met Ommelander landschappen, verdragen sloot met partners in verschillende delen van Westerlauwers Friesland, waarbij het vooral om de rechtshandhaving ging en het houden van gemeenschappelijke warven. Hierboven hebben we al gezien dat in 1425 besloten was om samen met Opsterland warven te houden in het Drentse Roden.²⁵⁵ In 1444 werden met Smallingerland afspraken gemaakt over het organiseren van warven in Sebaldeburen.²⁵⁶ Ook met Achtkarspelen, Oostbroeksterland, dorpen uit Smallingerland en Tietjerksteradeel werden overeenkomsten gesloten. Maar de belangrijkste stap die in deze periode werd gezet, was het verbond tussen de stad Groningen en Oostergo van 25 april 1444. Afgesproken werd dat er jaarlijks twee warven zouden gehouden worden, een in de stad Groningen en een op een andere geschikte plaats. Beide verdragspartijen zouden zich inspannen om ook de Westergoërs zover te krijgen dat ze zich aan de hierbij afgesproken procedures zouden onderwerpen.²⁵⁷

Dit alles kon niet voorkomen dat onderlinge veten de Westerlauwerse landschappen bleven teisteren. We hebben hierboven al gezien dat het volgens de Bourgondische spion Willem Salomons in Westerlauwers

De 'Groninger vrede' van 1422.

Akte van verzoening tussen Ocko ten Broek, Sibet van Rustringen, de stad Groningen en de landschappen Hunsingo, Fivelgo, Langewold, Vredewold, en Humsterland met de eilanden en ommelanden beoosten de Lauwers enerzijds, en Oostergo en Westergo met de eilanden en ommelanden ten westen van de Lauwers anderzijds, ter beëindiging van de partijstrijd tussen Schieringers en Vetkopers. Het stuk bevat bovendien bepalingen ter verzekering van de onderlinge vrede en veilig handelsverkeer en regels voor wederzijdse gewapende bijstand. 1 februari 1422.

Groninger Archieven, stadsarchief Groningen, rvr 134.

Friesland een ordeloze bende was.²⁵⁸ Er was niets wat de tirannie van de hoofdelingen aan banden kon leggen. Ze waren zelfs de baas in de Friese steden. Aan die wantoestand kon alleen een einde komen wanneer het hele gebied zich aan een sterke autoriteit zou onderwerpen. Twee kandidaten, aldus de spion, kwamen daarvoor in aanmerking: de stad Groningen en de hertog van Bourgondië.²⁵⁹ Inderdaad zochten sommigen in de oostelijke grensgebieden van Friesland zelf steun bij de stad Groningen, die in eigen omgeving met zoveel succes orde had gebracht in de heerloze Ommelanden. Door in te gaan op derge-

lijke verzoeken raakte het stadsbestuur steeds nauwer betrokken bij de partijstrijd ten westen van de Lauwers. Tegelijkertijd kreeg Groningens inmenging in de Friese zaken een extra-dimensie vanwege de reële mogelijkheid dat de hertog van Bourgondië pogingen zou kunnen doen om Friesland te onderwerpen. In de nieuwe overeenkomsten tussen de stad en haar Friese partners ging het daarom ook nadrukkelijk om de verdediging van 'het vrije Friesland' tegen vijanden 'van buiten'. In 1461 sloot de stad een aanvullende overeenkomst met Opsterland, waarin werd bepaald dat de Hoofdmannen te Groningen voor dat

gebied een grietman zouden aanstellen en rechters in de verschillende kerspelen. Van hun vonnissen zou men in beroep kunnen gaan op de Hoofdmannenkamer in Groningen. De militaire betekenis van deze overeenkomst spreekt uit de bepaling dat de stad behulpzaam zou zijn bij het oprichten en bemannen van sterkten in Opsterland.²⁶⁰ Een soortgelijk verdrag werd in 1467 gesloten met Kollumerland.²⁶¹

Hierboven hebben we gezien dat Karel de Stoute eind 1473 het idee afwees om zijn Bourgondische landen, met inbegrip van het nog te pacificeren Friesland, te laten opgaan in een koninkrijk binnen het Duitse Rijk en dat hij, na het veroveren van Gelre, zijn aandacht aan andere zaken moest wijden.²⁶² Toen de hertog enkele jaren daarna sneuvelde tijdens zijn poging Lotharingen te veroveren,²⁶³ bedacht men in de top van het Rijk dat er toch een oplossing gevonden moest worden voor de wanorde in Friesland. Nu er geen krachtige Bourgondische pretendent meer was, leek de stad Groningen een goede kandidaat voor de heerschappij over Friesland. Deze zette ondertussen zelf ook al een stap in die richting en wel door het sluiten van een verdrag met Oostergo en Westergo samen (1477). De looptijd ervan bedroeg tien jaar. Deze overeenkomst was overigens niet meer dan een poging om de vrede veilig te stellen en was bedoeld als een hernieuwing van de ‘Groninger vrede’ van 1422, die een eind had gemaakt aan de partijstrijd tussen Vetkopers en Schieringers. Afsproken werd dat men twee keer per jaar, afwisselend in Groningen en in Leeuwarden, met elkaar zou overleggen om geschillen in der minne op te lossen. De stad Groningen beloofde van haar kant, dat ze ondertussen geen pogingen zou doen om behalve Kollumerland, waarmee ze al in verbond stond, ook andere delen van Friesland ‘tot hoeren verbonde ofte jurisdictie’ te laten toetreden.²⁶⁴ ‘Och, waren de Groningers hier-

mee maar tevreden geweest’, verzucht een kroniekschrijver. ‘Na 1439 kende de stad Groningen vrede en had “liefflick ende vredelick” alle Ommelander landschappen van Kollumerland tot aan de Eems “onder sick”. Er was geen vorst of heer die er aanspraak op maakte en de Groningers waren de enige heren over dat gebied.’²⁶⁵

In 1479 kwam een keizerlijk gezantschap naar Groningen om te onderzoeken of de stad inderdaad met de heerschappij over Friesland zou kunnen worden belast.²⁶⁶ Tijdens de onderhandelingen werd het de Groningers duidelijk dat ze, om het gezag over Westeralouwers Friesland te kunnen krijgen, jaarlijks een bedrag van 10.000 goudgulden aan de keizerlijke schatkist zouden moeten betalen. Maar voor dat enorme bedrag zouden ze in de praktijk helemaal niets terugkrijgen. Om daadwerkelijk het bestuur over Friesland te kunnen inrichten en uitvoeren zou Groningen de Friese landschappen eerst goedschiks of kwaadschiks moeten onderwerpen. Dat was een verre van aantrekkelijk vooruitzicht en het stadsbestuur besloot dan ook geen gebruik te maken van de geboden mogelijkheid.

Nadat de in het verdrag van 1477 afgesproken periode van tien jaar was verstreken liet Groningen zich opnieuw verleiden tot inmenging in de Friese partijstrijd. Het stadsbestuur deed dit op het dringende verzoek van – vooral – de grote kloosters in het noorden van Oostergo. De heren hadden echter de nodige aarzelingen moeten overwinnen alvorens ‘ja’ te zeggen tegen de Vetkoperse Oostergoërs. Velen in de stad waren gekant tegen inmenging in de Friese zaken. Zij waren van mening dat de ongebreidelde partijstrijd Friesland tot een wespennest maakte waarin men zich beter niet kon steken. Wie dat toch deed zou het tumult daar alleen maar doen toenemen en dat zou weer de aandacht van machtige heren trekken. Dat nu was precies het omgekeerde van wat

altijd in het voordeel van Groningen was geweest. Juist de omstandigheid dat Groningen en zijn omgeving buiten of op het randje van de reikwijdte en belangstellingsfeer der grote heren had gelegen had Groningen in staat gesteld zijn vrijheid te behouden en uit te groeien tot het onbetwiste centrum van het land tussen Eems en Lauwers. In economische zin was de stad zelfs de enige plaats van betekenis tussen het wad en de Reest, de grensrivier tussen Drenthe en Overijssel.

Na rijp beraad – het duurde acht maanden alvorens men tot een beslissing kwam – besloten burgemeesters en raad toch tot interventie over te gaan. Zo kwam op 17 september 1491 een verdrag tot stand tussen de stad Groningen enerzijds en Dokkum met een aantal Vetkoperse kloosters, hoofdelingen en dorpen in Oostergo anderzijds.²⁶⁷ De Groningers benoemden hun medeburger Sibrand Ulferts tot hun ‘kastelein’ en bevelhebber te Dokkum.²⁶⁸ Vele andere Vetkoperse kloosters, geestelijken, hoofdelingen en steden in Oostergo, Westergo en Zevenwouden slo ten zich hierbij aan, waaronder ook Leeuwarden. In al deze overeenkomsten – met uitzondering van die met Zevenwouden – waren bepalingen opgenomen over de mogelijkheid om van plaatselijke gerechten in hoger beroep te gaan op warven die in Groningen zouden worden gehouden. In de overeenkomst met Leeuwarden werd bepaald dat de stad Groningen het recht zou krijgen te Leeuwarden een ‘kastelein’ aan te stellen (10 oktober 1492).²⁶⁹ De hoofdelingen Worp Uninga, Rinck Burmania en Peter Kamminga stonden de verdragspartners toe gebruik te maken van hun versterkte huizen in Leeuwarden als daaraan behoefte zou zijn.²⁷⁰ Ofschoon het aantal overeenkomsten van deze soort groot is – er zijn ongeveer 150 akten bewaard gebleven – is het van belang zich te realiseren dat het bij deze Groningsgezinde Friezen steeds om leden van één partij ging, de Vetkoperse.

De tegenpartij, die der Schieringers, wierp zich nu op als verdedigster der Friese vrijheid en zette zich schrap tegen het *Sassche Grins* (het ‘Saksische Groningen’) en zijn *Pax Groningana*.²⁷¹

Beide partijen zochten vervolgens steun bij machtige heren: Groningen bij keizer Maximiliaan en de in het nauw gebrachte Schieringers bij hertog Albrecht van Saksen, de stadhouder van Holland. Zo gebeurde precies datgene waarvoor oud-burgemeester Johan Thema en andere tegenstanders van Groningens Friesland-politiek hadden gewaarschuwd. De interventie in Friesland had slapende honden wakker gemaakt en nu zou men ‘met keiser, coeninghen, hartoegeen end graven to doene hebben’.²⁷² Omgekeerd was dat natuurlijk ook zo: wie zich van buitenaf met Friesland wilde bemoeien, zou Groningen op zijn weg vinden, want ‘an Groningen hanget geheel Frieslant’.²⁷³ Er volgde een woeste strijd die enkele jaren duurde en in hoofdzaak in Friesland werd uitgevochten. In 1498 werd het pleit beslecht: Groningen zag zich gedwongen afstand te doen van zijn ‘rechten’ op Oostergo en Westergo en moest de inwoners van die landen ontslaan van de beloften die ze de stad op grond van de gesloten verbonden hadden gedaan.²⁷⁴ Kort daarna bekleedde keizer Maximiliaan hertog Albrecht van Saksen met het gezag over Friesland.²⁷⁵

1.2.7 De zestiende eeuw

Strijd om de macht

Groningen kreeg niet alleen het lid op de neus in Westerlauwers Friesland, het moest ook vrezen voor zijn positie in de Ommelanden en zelfs zijn eigen zelfstandigheid liep gevaar. De Saksische hertog meende dat de waardigheid van *gubernator* en *potestaat* die hij van de keizer had gekregen ook de heerschappij

inhiel over de Ommelanden, de stad Groningen en zich zelfs uitstreckte tot de Friese landen ten oosten van de Eems.²⁷⁶

Nu een sterke man als Albrecht van Saksen op het toneel was verschenen en Groningens macht ten westen van de Lauwers was ingestort, zagen enkele grote Ommelander heren hun kans schoon. Zij droegen hun privé-bezittingen op aan de hertog om ze als leengoederen terug te krijgen en op die manier een officiële plaats in de landsheerlijke hiërarchie te verwerven. De Groningers konden een dergelijke schending van het ‘grote verbond’ niet over hun kant laten gaan en ondernamen strafexpedities waarbij de borgen van de ontrouwe hoofdelingen in vlammen opgingen. Weliswaar sloot de stad – te Aduard – in de zomer van 1500 een tractaat met hertog Albrecht van Saksen dat bedoeld was om de vijandelijkheden te doen stoppen, maar in de praktijk maakte het geen verschil. De strijd in de Ommelanden ging gewoon door. Desondanks is het van belang enige aandacht aan de tekst van de getroffen overeenkomst te schenken, omdat ze laat zien welke kijk de Groningers op de Ommelanden hadden en wat het stapelrecht precies inhield. Bovendien werpt de tekst licht op de vraag in hoeverre de anti-Gronings gezinde hoofdelingen de belangen van de Ommelander bevolking vertegenwoordigden.²⁷⁷

In de eerste plaats verklaarde Groningen de Ommelanden ontslagen van alle verplichtingen die deze op grond van de verbonden en anderszins aan de stad hadden. De verdragspartijen waren en bleven het oneens over de vraag wie gerechtigd was het bewind te voeren in de Friese landen tussen Eems en Lauwers, de hertog of de stad. De kwestie zou daarom worden voorgelegd aan het Rijkskamergerecht. Zolang een definitieve uitspraak op zich liet wachten, zou een tijdelijke bewindvoerder optreden. Deze, Georg van Thurn, zou het gebied uit naam van het Rijk besturen

en daarbij de bestaande rechten en privileges van eenieder respecteren. Groningen behield het stapelrecht ‘dat het al sinds mensenheugenis in zijn bezit had’, maar de Ommelander hoofdelingen zouden vrij zijn hun eigen producten te gebruiken en te verkopen. Dezelfde vrijstelling zou gelden voor Appingedam en het Oldambt. Tenslotte zouden de stedelingen hun eigendommen in de Ommelanden mogen behouden en ook vrijelijk hun inkomsten daaruit mogen trekken.

Uit de vrijstelling van het stapelrecht die van Saksische zijde voor de Ommelander hoofdelingen bedongen werd, spreekt de behoefte van de hertog om de Ommelander heren aan zich te binden. Voor de vrijstelling van Appingedam en het Oldambt hebben andere overwegingen gegolden. Eerder hebben we gezien dat het oostelijk deel van Fivelgo, waartoe Appingedam behoorde, en ook het Oldambt pas later²⁷⁸ binnen de invloedssfeer van de Groninger markt zijn getrokken, zodat de woorden ‘sinds mensenheugenis’ voor die streken in ieder geval minder van toepassing waren dan voor de Ommelanden in engere zin. Zo kan deze vrijstelling zelfs worden beschouwd als een bevestiging *e contrario* van het bestaan van oude, ongeschreven stapelregels waaraan de Ommelanden gewoon waren zich te houden.

Zoals we eerder zagen rustte de dominante positie van de stad op drie pijlers: (1) de deelname van het stadsbestuur aan bestuur en rechtspraak in de Ommelanden door middel van de warven, (2) de jurisdictie van de Hoofdmannenkamer als beroepsinstantie voor vonnissen van Ommelander rechters en als rechtbank in zaken tussen stedelingen en Ommelanders, en (3) het stapelrecht annex brouwprivilege. Over de interpretatie van het tractaat van 21 augustus 1500 ontstond binnen de kortste tijd alweer verschil van inzicht, zodat de strijd gewoon doorging, niet alleen tussen de stad en de hertog van Saksen (Albrecht was

inmiddels overleden en opgevolgd door zijn zoon Georg), maar ook tussen Groningen en zijn Ommelander tegenstrevers. Het lukte Georg van Saksen niet om zijn wil met geweld aan de stad op te leggen. Aan de andere kant waren burgemeesters en raad er nu wel van doordrongen dat de 'heerloze tijden' definitief voorbij waren. Het was gedaan met de *splendid isolation* die Stad en Ommelanden zolang in staat had gesteld hun zaken zelf te regelen en die in het bijzonder ook Groningen de gelegenheid had gegeven alle concurrentie in de wijde omtrek in de kiem te smoren. Landsheren waren op het toneel verschenen en zouden niet meer gaan.

Het stadsbestuur besloot er het beste van te maken en zich te onderwerpen aan de minst afschrikwekkende pretendent. Dat was niet Georg van Saksen, die men als een vreemdeling zag, maar Edzard Cirksena, graaf in Oost-Friesland, die zo'n beetje een landsman was. Zonder de Ommelander hoofdelingen in de zaak te betrekken, en ook buiten de keizer en de bisschop van Utrecht om, besloot de stad graaf Edzard als heer te erkennen en ging met hem een overeenkomst aan die ook consequenties moest hebben voor de gang van zaken in de Ommelanden.²⁷⁹ In de akte waarbij de stad zich aan Edzard onderwierp, stond ze aan de graaf ook 'alle de regeringe der Ommelanden' af (24 april 1506).²⁸⁰ De graaf van zijn kant beloofde de bezittingen en rechten van de stad en haar inwoners in de Ommelanden te zullen respecteren, maar was niet genegen het stapelrecht zonder meer te bestendigen. Bepaald werd dat inlands graan niet alleen via de Groninger markt, maar ook via Appingedam mocht worden geëxporteerd. Over de stapel van vette waren zou nog nader overleg volgen. De graaf was erop uit een regeling te treffen die zowel het stedelijk als het algemeen belang zou dienen.²⁸¹

Graaf Edzard maakte ook een einde aan de Hoofd-

Portret van graaf Edzard van Oost-Friesland (1462-1528).

Gravure door J.W. Kaiser. Uit: J.P. Arend, *Algemeene geschiedenis des Vaderlands*, 14 dln (Amsterdam 1840-1879).

Groninger Archieven, THAG 4157.

mannenkamer zoals die in de loop van de generaties gestalte had gekregen. Hijzelf zou als landsheer enige personen uit de Groninger raadsfamilies kiezen die in de stad de financiële kwesties zouden behandelen die vroeger tot de competentie van de Hoofdmannenkamer hadden behoord.²⁸² Voor andere Ommelander zaken zou – maar dat stond niet in het tractaat van

Portret van hertog Karel van Gelre (1467-1538).

De hertog van Gelre was tussen 1514 en 1536 heer van Groningen.

Gravure door J.W. Kaiser. Uit: J.P. Arend, *Algemeene geschiedenis des Vaderlands*, 14 dln (Amsterdam 1840-1879).

Groninger Archieven, THAG 4245.

24 april 1506 – te Winsum een hofgerecht worden opgericht. Dit zou dienen ter vervanging van de gemeenschappelijke warven.²⁸³ Al met al betekenden deze bepalingen een aanzienlijke aantasting van de machtspositie die de stad in de loop van de jaren had opgebouwd.

Indien de politieke ontwikkelingen graaf Edzard de kans en vooral de tijd hadden gegund om de inrichting van zijn land op deze fundamenteën verder gestalte te geven, zou dat misschien hebben bijgedragen tot een ‘normalisering’ van de verhoudingen in Stad en Lande en zou dit geweest mogelijk ook wat meer gelijkvormig zijn geworden aan andere vorstendommen. In het eerste deel van dit hoofdstuk hebben we echter al gezien dat Groningen, door de omstandigheden gedwongen, enkele jaren later de Oostfriese graaf alweer inruilde tegen een landsheer waarvan de stad een krachtadiger bescherming verwachtte, Karel van Gelre.²⁸⁴ In het tractaat dat de onderhandelaars van de stad in 1515 met de Gelderse marschalk Willem van Ooy sloten – het werd pas drie jaar later door hertog Karel van Gelre geratificeerd –, wist de stad niet alleen de verliezen goed te maken die ze door toedoen van Edzard had moeten lijden, maar kreeg ze in zekere zin zelfs meer dan ze ooit had gehad.²⁸⁵ Ze droeg weliswaar ‘de overheid en regering over de Ommelanden tussen Eems en Lauwers’, alsmede haar rechten op Oostergo, Westergo en de Oldambten²⁸⁶ over aan Karel van Gelre, maar ze wist te bedingen dat zijzelf en haar economische basis, de Ommelanden, niet van elkaar gescheiden zouden worden. Partijen waren het erover eens dat de stad Groningen en de Ommelanden niet onder verschillende landsheren zouden mogen komen.²⁸⁷ Mocht de hertog ooit op het idee komen zijn rechten op Stad en Ommelanden aan een ander over te dragen, dan zou hij dat alleen mogen doen met goedkeuring van het stadsbestuur!²⁸⁸ Het opgeven van de ‘overheid’ over de Ommelanden was voor het stadsbestuur ongetwijfeld een bittere pil – de stad was enkele tientallen jaren bijna zelf landsheer geweest! –, maar gezien de politieke ontwikkelingen was het duidelijk dat de kansen op het tot stand brengen van een echte stadstaat voor Groningen verkeken waren. Daarvoor

was de vorstenstaat te dicht in de buurt gekomen. Uiteindelijk ging het de Groningers natuurlijk ook niet om de status van 'overheid'. Hun eigenlijke doel was het voortbestaan en de welvaart van hun stad. Ze waren zich er terdege van bewust dat zij daarvoor van de Ommelanden afhankelijk waren. De gedachte dat Stad en Lande één economische eenheid vormen en daarom ook in staatkundige zin bij elkaar horen zou gedurende de hele zestiende eeuw een centrale positie innemen in de stedelijke politiek en van Ommelander zijde met groeiende verbeterheid bestreden worden.

In het tractaat werd verder afgesproken dat hertog Karel uit Stad en Lande een jaarlijkse belasting zou mogen heffen. Het stadsbestuur en de Staten van de Ommelanden, te weten prelaten, hoofdelingen en eigenerfden, zouden de hertog op dit punt van advies dienen en behulpzaam zijn bij de inning ervan. De stad zou het bestuurscentrum zijn voor het gehele gewest, dus ook voor de Ommelanden. De leiding zou in handen komen van een college waarin één hertogelijke raadsheer zitting zou nemen naast vier andere, door het stadsbestuur aan te wijzen personen. Dit college zou, net zoals de Hoofdmannenkamer gewoon was te doen, ook buiten de gemeenschappelijke warven om naar landrecht rechtspreken.²⁸⁹ Verder kregen de Ooster- en Westerwarf hun vroegere competenties terug en de door graaf Edzard aangebrachte beperkingen van het Groninger stapelrecht werden ongedaan gemaakt.

Op papier lijken bepalingen als deze stelliger dan ze in werkelijkheid konden zijn. Het tractaat tussen Groningen en Karel van Gelre ging voor een belangrijk deel over de Ommelanden, maar de Ommelanders zelf waren bij het sluiten ervan niet betrokken geweest. Machtspolitieke motieven hadden de Gelderse hertog ertoe gebracht om met Groningen te pacteren. Om deze sterke stad in handen te krijgen

was hij bereid geweest alles toe zeggen wat burgemeesters en raad vroegen, ook al was de juridische basis daarvoor wankel, en ook al schoot zijn eigen macht misschien tekort.²⁹⁰ Op het moment dat het verdrag gesloten werd, had de hertog van Gelre weinig tot niets te zeggen over de Ommelanden. Het stuk was daarom meer een actieprogramma dan dat het een stand van zaken fixeerde. Ook de bepaling dat Groningen en de Ommelanden niet van elkaar zouden mogen worden gescheiden, liep op de zaken vooruit. In 1518 vormden Stad en Lande geen eenheid die uit elkaar zou kunnen vallen.

Wel maakte Groningen dankbaar gebruik van de autoriteit van de Gelderse hertog en werd op die manier in zekere zin zelf een instrument in handen van de hertog. De Ommelanders zagen dat andersom: in hun optiek werd Karel van Gelre door de stad als machtsmiddel tegen hen ingezet. Een voorval dat voedsel gaf aan deze zienswijze, deed zich voor in 1520. Toen bepaalde een viertal hooggeplaatste Groningers dat in en door de Ommelander kloosters enkel handel mocht worden gedreven in goederen die voor eigen gebruik bestemd waren en dat daar ook geen ambachten mochten worden uitgeoefend, tenzij de productie daarvan bedoeld was om de eigen behoeften te dekken. De stedelingen die deze bepaling uitvaardigden, waren Willem Frederiks en Evert Jarges, pastoors van de Sint Maartenskerk, en Lulof Coenders en Roelof Huynghe, beiden 'hoofdmannen van hertog Karel van Gelre'. Volgens de tekst van de akte die hiervan werd opgemaakt, hadden de prelaten en hoofdelingen van de Ommelander kloosters geklaagd over het optreden van de Groninger gilden die, met een beroep op het stedelijk stapelrecht, de economische activiteit van de kloosters aan banden wilden leggen.²⁹¹ De geestelijken hadden zich tot de Gelderse stadhouder gewend, maar omdat die 'geen tijd had' had hij de beslissing aan burgemeesters en

raad van Groningen opgedragen (!). Dezen hadden, in een wel erg doorzichtige poging om objectief te lijken, de klagers aangeraden om het probleem voor te leggen aan de genoemde scheidsrechters, twee geestelijken en twee hoofdmannen die krachtens hun functies wel een ‘bovenstedelijke’ status hadden, maar tegelijkertijd ook dragers van de stadspolitiek waren. Deze uitspraak en de bevelschriften die de hertog van Gelre later aan de Groninger olderman liet uitgaan om de naleving ervan af te dwingen, zouden later door de Groningers herhaaldelijk worden gebruikt om de legitimiteit van hun stapelrechtclaims aan te tonen.²⁹²

Met steun van de Gelderse hertog slaagden de Groningers erin de positie van de stad ten opzichte van de Ommelanden vrijwel geheel te herstellen. In 1521 was het zover dat men in Arnhem en Groningen de tijd rijp achtte voor de ‘abten, prelaten, hoofdelingen, eigenerfden en gemene onderdanen’ van de Ommelanden om zich aan Karel van Gelre te onderwerpen. De hertog stuurde enkele raadsheren naar Groningen die de hulde van de Ommelanders in ontvangst moesten nemen. Dezen werden op het raadhuis bijeengeroepen, maar daar bleek dat ze weinig vertrouwen in de Gelderse hertog hadden. Ze twijfelden eraan of de hertog machtig genoeg zou zijn om hen te beschermen tegen andere grote heren. De Gelderse raadsheren en ook het Groninger stadsbestuur zetten de Ommelanders echter zozeer onder druk, dat dezen zich uiteindelijk toch gewonnen gaven. Zo hebben ze allen afzonderlijk hun eed gedaan: de prelaten apart, de hoofdelingen voor zich en ook de eigenerfden zwoeren apart. Ze legden de eed af onder de voorwaarde dat ze van hun eed ontslagen zouden zijn wanneer de hertog goedschiks of kwaadschiks zijn positie in Stad en Lande zou moeten opgeven. Omdat niet alle Ommelanders in persoon bij de huldiging aanwezig waren geweest, trokken enkele

leden van het Groningse patriciaat het land in om de betrokken heren hun eed af te nemen. Ludeke Horneken liet de inwoners van Vredewold, Langewold, Humsterland en Middag daarvoor bijeenkomen in Zuidhorn, waarna hij naar Winsum ging om de Hunsingoërs en Fivelgoërs hun eed te laten afleggen. Roelof Huynghe en Claes Schaffer trokken met hetzelfde doel naar het Oldambt.²⁹³ Uit dit laatste kunnen we opmaken dat de Groningers in 1520 nog bereid waren het Oldambt te beschouwen als een gelijkberechtigd deel van de Ommelanden – ze hadden de zeggenschap over dat landschap in 1515 en 1518 opgegeven. Dit is opmerkelijk, want korte tijd later huldigde het stadsbestuur de mening dat het zelf de baas over dat gebied was gebleven.²⁹⁴

De manier waarop deze huldiging tot stand kwam wijst erop dat de Gelderse regering hiertoe weliswaar het initiatief heeft genomen,²⁹⁵ maar dat het Groninger stadsbestuur, gedomineerd door degenen die op de loonlijst van de Gelderse hertog stonden, hierbij een belangrijke rol heeft gespeeld. In normale gevallen werd van een huldiging een akte opgemaakt waarbij de nieuwe onderdanen hun heer erkennen, waarna de heer zijn onderdanen een ‘reversbrief’ geeft, waarin hij de gemaakte afspraken bevestigt. In dit geval is er geen huldigungsakte van de Ommelanders bewaard gebleven en het sterke vermoeden bestaat dat er ook nooit zo’n akte is opgemaakt. Wat er wel is, is een verklaring van 25 mei 1521 van *burgemeesters en raad van Groningen* dat de Ommelanders hertog Karel van Gelre als hun landsheer hebben gehuldigd en hem trouw hebben gezworen.²⁹⁶ Een maand later ratificeerde de Gelderse hertog de afspraken die op 25 mei met de Ommelanders waren gemaakt. Hij stelde daarbij wel de voorwaarde dat de Ommelanders heren hem ook zelf nog een akte zouden geven waarin zij hem als heer erkenden en de artikelen aannamen die ook in het tractaat tussen Groningen en

hemzelf waren vastgelegd.²⁹⁷ Een dergelijke akte is door de Ommelanders echter nooit afgegeven.²⁹⁸

Ten aanzien van de huldiging van Karel van Gelre door de Ommelanders moet nog worden opgemerkt dat de hertog in zijn verklaring van 20 juni 1521 uitdrukkelijk de handhaving toezegde van de Ommelander ‘privileges, vrij- en heerlijkheden en oude gewoonten en tradities’, zoals die bedoeld waren in het verbond dat in het verleden tussen de stad Groningen en de Ommelanden was gesloten. Het gaat hier – de lezer zal zich het herinneren – om het ‘grote verbond’ dat Stad en Ommelanden in 1482 hadden gesloten voor een periode van veertig jaar en dat de basis van hun onderlinge samenwerking was. De looptijd van het verbond zou in 1522 eindigen en het ligt voor de hand dat dit vooruitzicht mede een rol heeft gespeeld bij de opzet om de hertog van Gelre in 1521 ook door de Ommelanders als hun heer te laten huldigen. Niet voor niets ook werd een verwijzing naar dat grote verbond opgenomen in de oorkonde van 20 juni 1521: op deze manier werd de continuïteit in de relaties tussen Stad en Lande hersteld, die door de ontwrichtende gebeurtenissen van de voorbije dertig jaar in gevaar was gekomen. Hiermee had het stadsbestuur zijn belangrijkste doelen bereikt: Stad en Lande vielen samen onder één heer die het grote verbond van 1473/1482 als grondslag voor de onderlinge samenwerking erkende, zich bereid verklaard had Groningen en de Ommelanden bij elkaar te houden en zijn onderdanen ook al bij voorbaat van hun eed van trouw ontslagen had wanneer hij zijn positie als beschermheer niet zou kunnen waarmaken. Wanneer je als stad zoiets kunt regelen, hoef je zelf geen landsheer meer te zijn.

Op papier leken de getroffen regelingen mooier dan ze in werkelijkheid waren. Precies zoals de Ommelanders hadden gevreesd, kon Karel van Gelre geen veilig-

heid en stabiliteit bieden. In Westerlauwers Friesland moest de hertog geleidelijk wijken voor de druk van de Bourgondiërs die de Saksen daar hadden afgelost (1523). De Bourgondische veldheer Jurgen Schenck van Toutenburg drong zelfs op tot in Groningerland en bracht de grote anti-Gronings gezinde Ommelander heren ertoe om ‘Karel van Bourgondië’ (de Habsburger Karel V), als heer te huldigen.²⁹⁹ Ofschoon de eenheid tussen Stad en Lande dus na twee jaar alweer verbroken was, bleven de Ommelanden kerspelsgewijs aan de Gelderse hertog de belasting betalen die hem beloofd was. Het is voor ons doel niet van belang de chaotische gebeurtenissen uit de periode 1523 tot 1536 te volgen. Karel van Gelre bleek een kostbaar heer die Stad en Lande geen waar voor hun geld kon bieden. De hertog voerde oorlog op vele fronten, de bevolking moest de zware kosten ervan dragen en liep in toenemende mate het risico ook zelf slachtoffer te worden van de oorlogshandelingen. In ieder geval leed de nering van de stedelingen onder de voortdurende oorlogen, hetgeen leidde tot oproer binnen de stad.³⁰⁰ Het feit dat de hertog in 1530 zich ook het gezag over Westerwolde aanmatigde – het landje dat Groningen in 1498 aan zijn rechtmatige heer, de bisschop van Münster, had moeten teruggeven – , was weliswaar van geringe betekenis, maar zal in Groningen zeker niet als een vriendschappelijke daad zijn opgevat.³⁰¹ Veel erger werd het toen strijdbenden er in 1536 toe overgingen om het stadje Appingedam met vestingwerken te versterken en de hertog van Gelre daartegen niets ondernam. Appingedam gold voor de Groninger gilden als een concurrent die de monopoliepositie van de Groninger markt in gevaar bracht. Een in 1501 ondernomen poging om het stadje eens en voor al uit te schakelen was, tot grote schande van de Groningers, op een catastrofe uitgelopen.³⁰² Groningen had het in 1506 zelfs moeten aanzien dat graaf Edzard de Damsters had toegestaan inlands koren te verhande-

len. Nu, in 1536, dreigde Appingedam zelfs een uitvalsbasis te worden voor vijandelijke acties tegen Stad en Ommelanden. Toen Karel van Gelre daarbovenop ook nog een burcht in de stad Groningen eiste was de maat voor het stadsbestuur vol. Samen met een aantal grote Ommelander heren besloot het zich tot Jurgen Schenck van Toutenburg te wenden, Karel V's stadhouder in Friesland.

Opnieuw: onder Habsburg

Naast de weerzin tegen Karel van Gelre en de wanorde die mede door zijn toedoen in het noordelijk kustgebied heerste, zullen ook andere motieven een rol hebben gespeeld bij de beslissing van Groningers en Ommelanders om naar de Bourgondisch-Habsburgse kant over te stappen. Op het eerste gezicht lijkt het alsof stedelingen en plattelanders eensgezind handelden: samen kozen ze voor één nieuwe heer, Karel V. Eenzelfde beslissing hoeft echter niet de uitkomst te zijn van identieke motieven en overwegingen. Gelet op de tegenstellingen die in de eerste decennia van de zestiende eeuw voor de dag gekomen waren, is het niet ondenkbaar dat de Ommelander heren van mening zijn geweest dat een grote heer als Karel V met zijn geleerde regering in Brussel wel raad zou weten met de machtsaanspraken van de stad Groningen. Elders, zoals in Utrecht, had Karel V laten zien dat hij korte metten kon maken met onwillige magistraten die aan de leiband van het gewone volk liepen.³⁰³ Aan de andere kant hadden ook de Groningers reden om optimistisch te zijn. Brussel was ver weg, Groningen was militair gezien moeilijk te bedwingen, zodat ook een boze landsheer er slechts met moeite vat op zou kunnen krijgen, en juist vanwege die militaire betekenis zou de Nederlandse regering zich wel tien keer bedenken, alvorens ze de bevolking van zo'n belangrijk steunpunt tegen zich in het harnas zou jagen.

Voorals Groningen mocht tevreden zijn met het resultaat van de onderhandelingen die op 8 juni 1536 leidden tot een overeenkomst. Een week later, op 15 juni 1536 werd het tractaat tussen Karel V en Stad en Lande officieel geratificeerd. Op alle punten had de stad haar zin gekregen. Stad en Lande hadden samen één machtige heer als beschermer, alle privileges en statuten zouden gehandhaafd blijven, de stadsjurisdicties Oldambt en Gericht van Selwerd bleven – of liever: keerden weer terug – onder de hoede van de stad, de nieuwe landsheer beloofde dat er alleen versterkingen in de Ommelanden gebouwd zouden worden wanneer de 'regeerders' van Stad en Lande daarmee instemden en hij zou de bestaande vestingen, Delfzijl en Appingedam, afbreken. Het verdrag meldde niets over het grote verbond tussen Stad en Lande waarvan de veertigjarige verdragstermijn in 1522 was afgelopen, maar de bevestiging die Karel van Gelre daarvan in 1521 had gegeven en de bepaling van de nieuwe landsheer dat hij Stad en Lande in het genot zou laten van hun rechten en gewoonten, leek voldoende waarborg dat Groningen en Ommelanden op dezelfde voet voort zouden kunnen als de stadsbestuurders graag zouden willen.

Het Tractaat van 1536 is vooral een conservatief stuk. Alles zou bij het oude blijven. Afgezien van de toezegging door Stad en Lande van een 'schoon lusthuis' voor de landsheer en een jaarlijks bedrag van f12.000 ter dekking van de kosten die de keizer zou moeten maken voor de bescherming van Groningen en Ommelanden, was het enige toekomstgerichte punt de in het vooruitzicht gestelde sloop van alle vestingen buiten die van de stad Groningen zelf. Maar ook dat betekende eigenlijk weer een terugkeer naar de oude toestand. In feite deden de verdragspartners met dit tractaat net alsof er in de wereld niets was veranderd en dat ook verder alles bij het oude zou blijven.

Voor het stadsbestuur was de oude toestand die van de monopoliepositie welke de stad in de loop van de vijftiende eeuw had bereikt: ze was het economische, militaire, juridische, bestuurlijke, geestelijke en culturele centrum voor de wijde omtrek.³⁰⁴ Dat oude, in wezen middeleeuwse, model was de norm, en wat daaraan niet beantwoordde, moest verdwijnen of worden aangepast. Het is dan ook minder juist om, zoals soms wordt gedaan, te spreken over de ‘politieke en economische doelstellingen’ van het stadsbestuur.³⁰⁵ Een dergelijke woordkeus suggereert naar mijn smaak een ‘activisme’ dat niet past bij de voorstellingswereld van zestiende-eeuwers. Ze is teveel gedacht vanuit de huidige praktijk, waarin bestuurders en managers zich missies, doelen en *targets* stellen waarnaar zij hun beleid inrichten en zelfs ingrijpende veranderingen willen bewerkstelligen op het terrein van economie, cultuur, politiek en milieu. Toegegeven, wat kroniekschrijvers als Abel Eppens en Johan Rengers van Ten Post ervoeren en op verongelijkte toon beschreven – met in hun kielzog zowat alle onderzoekers van de Groninger geschiedenis – , lijkt op een doelbewuste politiek van het Groninger stadsbestuur, gericht op het uitbreiden van de macht van de stad. Meer nog, voor hen was dit ook zo. Vanuit het gezichtspunt van de stad lag het echter anders. Het ging de heren op het Groninger raadhuis in feite niet om uitbreiding van Groningens macht, maar om de handhaving van de bestaande situatie. Daarop meende men recht te hebben, niet alleen op grond van de traditie en de onderlinge verbonden, maar ook op grond van de beloften van de succesieve landsheren. Handhaving van de oude rechten impliceerde in de praktijk de actieve bestrijding van alles wat nieuw was en als een inbreuk op de bestaande orde kon worden gezien.

Het tractaat van 1536 gaf het stadsbestuur de ruimte en ook de middelen om deze lijn in praktijk

te brengen. Met ‘ruimte’ wordt bedoeld dat de Brusselse regering in 1536 impliciet beloofde zich niet met de interne zaken van Stad en Lande te zullen bemoeien. Het tractaat bevat – afgezien van de passage over het Oldambt en het Gorecht – geen enkele bepaling inzake de staatkundige inrichting van Stad en Lande en er ontbreekt zelfs een artikel dat de landsheer de mogelijkheid gaf om in de toekomst op dit terrein iets te ondernemen. Stad en Lande waren dus voor wat betreft de inrichting van het gewest en de oplossing van onderlinge problemen op zichzelf aangewezen. Het gevaar dat het principe van niet-inmenging van regeringswege, samen met het ontbreken van een machtsevenwicht tussen de stad en het platteland, wel eens tot onbeheersbare conflicten zou kunnen leiden, werd niet onderkend of niet belangrijk gevonden.

Dat het maken van nadere afspraken over de onderlinge verhouding tussen Stad en Lande nodig was bleek al spoedig na het sluiten van de overeenkomst met Karel V. De aanleiding was de vraag van de keizerlijke regering te Brussel of Stad en Lande niet genegen waren om extra-bijdragen te betalen ter bestrijding van de kosten van ’s keizers oorlogen. Beide partners konden het niet eens worden over de manier waarop de extra-belasting moest worden opgebracht en lieten de beslissing over aan stadhouder Jurgen Schenck van Toutenburg.³⁰⁶ Enkele jaren later rees weer onenigheid over de verdeling van de financiële lasten. Deze keer besloten de heren van Stad en Lande de problematiek bij de wortel aan te pakken en werd een poging ondernomen om te komen tot een algehele herziening en actualisering van de onderlinge relaties.

De noodzaak daartoe was evident. Over de manier waarop gemeenschappelijke lasten opgebracht moesten worden, waren nooit goede afspraken ge-

maakt. Zelfs over de taken van de Hoofdmannenkamer – nu als ‘des keizers kamer’ officieel tot gewestelijk rechts- en bestuursorgaan verheven – lag eigenlijk niets vast. Wat het stapelrecht betreft had het tractaat van 1536 ook alle ruimte gelaten voor interpretaties. In de tijd van hun ontstaan was de inhoud van de stapelgewoonten vanzelfsprekend geweest en ook in 1482 had men niet de moeite genomen hierover duidelijkheid te scheppen. Nu, in het begin van de zestiende eeuw, was die duidelijkheid dringend gewenst. Zolang over de inhoud van de stapelbepalingen niet door alle betrokken partijen overeenstemming was bereikt of deze niet van hogerhand was vastgesteld, had het stadsbestuur – onder druk van de gilden en steunend op de onaantastbaarheid van zijn macht – alle vrijheid om de grenzen ervan zelf op te zoeken, met alle nare consequenties van dien.

De heren van Stad en Lande gingen bij hun onderhandelingen over de onderlinge relaties uit van de bepalingen van het grote verbond van 1482.³⁰⁷ Ofschoon serieuze pogingen werden gedaan en ook concepten voor een nieuwe verdragstekst werden opgesteld, liepen de besprekingen op niets uit. Belangrijkste struikelblokken bleven de precieze formulering van het stapelrecht en de manier waarop de jaartax moest worden opgebracht. De Ommelander heren wilden dat de stad ook belasting aan de keizer zou betalen, maar daarvan wilden de stadsbestuurders niets weten. Zij stelden zich op het standpunt dat de lasten van de stedelingen al zwaar genoeg waren. Die moesten de kosten van bouw en onderhoud van de vestingwerken dragen en ook al het andere betalen wat voor een adequate verdediging nodig was. Deze inspanningen – zo was de stedelijke redenering – kwam niet alleen aan de stad ten goede, Groningen en Ommelanden waren één *corpus* en de stad was het bolwerk van de Friese vrijheid. Ze beschermde de Ommelanders net zo goed als de burgers zelf tegen

inbreuken van buitenaf. Van hun kant verklaarden de Groningse onderhandelaars onder meer grote moeite te hebben met de manier waarop de grote Ommelander jonkers en de kloosters probeerden hun eigen economische belangen veilig te stellen ten koste van hun mede-Ommelanders.³⁰⁸

Het mislukken van de onderhandelingen over de herziening van het verbond van 1482 heeft verstrekkende gevolgen gehad. Het verhinderde dat de Staten van Stad en Lande zich konden ontwikkelen tot een forum, waarop gemeenschappelijke belangen konden worden geïdentificeerd en een gemeenschappelijk beleid kon worden vastgesteld. Het omgekeerde was zelfs het geval: de mislukking reduceerde de Statenvergadering tot een bijeenkomst waarin de vertegenwoordigde geledingen eigenlijk zelden verder kwamen dan het min of meer ritueel te berde brengen van hun eigen standpunten.³⁰⁹ Hoe verschillend die standpunten ten aanzien van verschillende zaken ook mochten zijn, de achterliggende gedachte was bij alle partijen en facties steeds dezelfde: iedereen vond dat niet hijzelf, maar de anderen moesten betalen. Van solidariteit en gemeenschappelijkheid was geen sprake. Niet alleen Stad en Lande stonden tegenover elkaar. Al naar gelang de aard van de punten die ter discussie stonden, tekenden zich onder de Ommelanders verschillende groeperingen af: daar waren de grote hoofdelingen – ze noemden zich nu jonkers – , die er op uit waren een ridderschap te vormen en onder elkaar rivaliseerden om de hoogste status, en er waren eigenerfden en volmachten, die zich door de jonkers buitengesloten voelden. Tegelijkertijd waren er hoofdelingen die om wat voor reden ook vóór samenwerking met de stad waren, en andere die daarvan beslist niets moesten hebben. Ook in een cruciale zaak als de strijd tegen het water was solidariteit vaak ver te zoeken. Zelfs in acute noodsituaties vielen de Ommelanden in geografische delen uiteen die slechts

in de buidel wilden tasten om hun eigen problemen opgelost te krijgen. In de loop van de zestiende eeuw zou alles nog veel gecompliceerder worden, doordat de opkomst van verschillende religieuze stromingen en secten tot verdere versplintering leidde.³¹⁰

Zoals we zagen hield handhaving van de oude toestand ook in dat de Hoofdmannenkamer bleef bestaan. Dit orgaan bestond uit vier oud-burgemeesters die na hun tweejarige zittingsperiode opnieuw burgemeester konden worden. Ofschoon de hoofdmannen bij het aanvaarden van hun functie een aparte eed op de landsheer zwoeren, waren en bleven zij burgers van de stad. De Hoofdmannenkamer werd daarom gezien als een verlengstuk van het stadsbestuur. Hertog Karel van Gelre had zijn stadhouder het voorzitterschap van de kamer laten bekleden. Naar analogie daarvan zou Karel V nu het recht hebben om een voorzitter voor de Hoofdmannenkamer aan te wijzen. Veel haast maakte de regering daar niet mee. Eerst de hierboven genoemde delegatie, bestaande uit de heren Schenck van Toutenburg en Molembais, wees de regering in oktober 1537 op deze mogelijkheid.³¹¹ Volgens hen zou het zaak zijn een geschikte persoon uit te kiezen die in staat zou zijn 'de rechten van de keizer te bewaken'. De eerste door de keizer benoemde voorzitter van de Hoofdmannenkamer, de Overijsselse edelman Gerard Mulert, trad in 1538 aan.³¹² Hij voerde de titel 'Luitenant', omdat hij zijn functie vervulde namens en als plaatsvervanger van de stadhouder. Zoals eerder gemeld trad de Hoofdmannenkamer op als appèlrechtbank voor Ommelanders, was ze competent in zaken tussen Stadgers en Ommelanders en allerlei andere kwesties die haar werden voorgelegd. Tegelijkertijd trad ze op als hoogste bestuursorgaan voor de Ommelanden en als schakel tussen de regering te Brussel en de Ommelanden. Op grond van haar juridische functie zou zij in de

tweede helft van de zestiende eeuw ook de instantie worden die op verzoek van de Olderman, de waakhond van het stedelijke stapelrecht, Ommelanders voor het Gildrecht kon dagen die verdacht werden van overtreding van de stapelregels.³¹³

We hebben al gezien dat het stadsbestuur in 1520 de opkomende nijverheid in de Ommelander kloosters probeerde tegen te gaan. Maar niet alleen in de kloosters, ook in de kerspelen verspreid over het platteland nam de economische bedrijvigheid toe. Dat was geen regionaal verschijnsel, maar maakte deel uit van een opleving die men in heel Europa kan waarnemen. In samenhang met de economische opbloei en de technische ontwikkeling kwamen nieuwe productiemethoden op, producenten vonden nieuwe afzetmogelijkheden, ondernemers moesten het meer hebben van hun eigen kwaliteiten dan van hun lidmaatschap van handelsgenootschappen en er ontstonden netwerken van economische relaties waarop lokale besturen en zelfs vorstelijke regeringen geen vat meer hadden. Vrede, veiligheid en vrijheid waren nog net zo belangrijke voorwaarden voor handel en economische ontwikkeling als in de middeleeuwen, maar stadsbesturen konden daarvoor nu geen garanties meer afgeven. Integendeel. De vrijheid *voor* concurrentie, zonder welke de 'nieuwe economie' zich niet kon ontplooiën, moest botsen met de vrijheid *van* concurrentie die voor de gildebroeders binnen de muren van de middeleeuwse stad had gegolden.³¹⁴

Aanvankelijk leek het in Groningerland met deze botsing wel mee te vallen. Zolang er sprake was van economische groei en iedereen een graantje van de welvaart meepikte, leek het de Groningers niet zoveel te kunnen schelen dat zich in de Ommelander kerspelen allerlei vormen van bedrijvigheid begonnen te vertonen. Het was natuurlijk ook in de stad wel bekend dat overal in de Ommelanden kleinschalige

nijverheid opkwam³¹⁵ en dat de inwoners van afgelegen plaatsen als Warffum, Uithuizen en Watum hun producten zelf verscheepten via de ‘rieten’ die vanuit hun dorpen via het wad toegang gaven tot de zee. Optreden tegen deze vorm van ontduiking van het stapelrecht was lastig en kostbaar, leverde weinig op en zou alleen de verhoudingen maar onder druk zetten. Het enige ernstige conflict dat zich in de eerste jaren na de aansluiting bij de Habsburgse Nederlanden voordeed was dat met Appingedam. De Groningse Olderman trad daar op tegen vreemde kooplieden en bij de Delfzijl werd het vaarwater ’s nachts met behulp van sluitbomen afgesloten. Stadsambtenaren zagen er daar op toe dat alleen goederen werden uitgevoerd die in Groningen ter stapel waren geweest. Toen de Damsters hiertegen protesteerden bij de regering in Brussel, kregen zij weliswaar een genuanceerd antwoord, maar moesten ze horen dat het Groninger stapelrecht voor de regering een vaststaand gegeven was, terwijl zijzelf van mening waren dat het niet meer was dan een ongefundeerde Groningse pretentie (1541).³¹⁶

In hun stapelrechtconflict met de stad hadden de Damsters nauwelijks steun ondervonden van de Ommelander hoofdelingen en prelaten. Het stapelrecht begon pas tot serieuze spanningen tussen de stad en de Ommelander heren te leiden toen in de jaren vijftig van de zestiende eeuw ook de stedelingen last kregen van de teruggang die al eerder op het platteland had ingezet. Als gevolg van verschillende onvoorziene tegenslagen zakte de agrarische productie in en liep de werkgelegenheid in de landbouw terug. Wie niet wilde wegtrekken, moest daarom naar andere manieren zoeken om zich in leven te houden. Sommigen begonnen een bedrijfje als handwerksman, anderen zochten hun heil in de handel, waarbij ze klandizie onder hun vrienden zochten.³¹⁷ Op deze ontwikkeling had de stad geen passend antwoord.

In het moderne management is het een waarheid als een koe: marktleiders en monopolisten ontwikkelen een grote innerlijke weerstand tegen vernieuwing en hebben daarom de grootst mogelijke moeite zich aan te passen aan veranderende omstandigheden.³¹⁸ Halverwege de zestiende eeuw had men echter nog geen flauw idee van management-theorieën en greep men dus terug op wat men kende: de gewoonte, het recht en brute macht. Dus probeerde Groningen het tij te keren door een striktere toepassing van het aloude stapelrecht, onder gelijktijdige uitbreiding ervan. Op 27 april 1559 besloot het stadsbestuur in zijn brede samenstelling – in dit geval aangevuld met de ‘oldermannen van de gilden’ van wie het initiatief zal zijn uitgegaan – dat de Olderman van het Gildrecht streng moest optreden tegen de Ommelanders en vreemden die handelsgoederen in de Ommelanden hadden ingevoerd of daaruit uitgevoerd buiten de Groninger stapel om. Men besloot ook de kosten ter uitvoering van dit besluit gezamenlijk te zullen dragen, de Olderman bij zijn taak te zullen helpen en ook eventuele onplezierige consequenties van dit besluit samen te zullen aanvaarden.³¹⁹

Over de gevolgen van dit fatale besluit is veel geschreven. Ofschoon de kwaliteit en de toonzetting van de betreffende publicaties soms veel te wensen over laten, gekleurd als zij zijn door de haat die de stad Groningen in de loop der eeuwen heeft opgewekt, kan ik in dit verband niet verder op dit veelomvattende thema ingaan. Ik laat het hier bij de mededeling dat dit besluit tot ernstige conflicten leidde en dat deze op hun beurt tot gevolg hadden dat er verschillende processen zijn gevoerd waarin de stadhouder en ook de Brusselse regering zich mengden. Er kwamen regeringscommissarissen naar Groningen om de zaak ter plaatse te onderzoeken en zelfs de geduchte hertog van Alva kreeg te maken met de Groningse stapel-

problematiek. Ondanks alle geleerdheid en autoriteit die zij bij verschillende gelegenheden inzette, kon de regering niet voorkomen dat de problematiek steeds omvangrijker en ingewikkelder werd en ook steeds meer onttaardde in regelrechte wederzijdse vijandschap en haat.

Het uitblijven van een effectieve ingreep van regeringswege was natuurlijk niet alleen te wijten aan het feit dat ze daarvoor geen juridische basis had.³²⁰ Wanneer men de noodzaak daartoe had gezien en er ook de middelen voor had gehad, zou men zich door een dergelijke formaliteit niet hebben laten weerhouden. In werkelijkheid had men in Brussel niet of nauwelijks last van het onderlinge gekrakeel in het verre noorden, laat staan dat men zich gedwongen zag iets daartegen te ondernemen. Bovendien waren er andere zorgen die de regering van Filips II kwelden: het 'wonderjaar' 1566 had met zijn 'smeekschift der edelen' en de 'beeldenstorm' laten zien hoe gevaarlijk de nieuwe religie was, nu ook allerlei ander ongenoegen zich langs die weg begon te manifesteren. Vergeleken met deze dreiging en de kort daarna uitgebroken burgeroorlog was het gedoe in het noorden niet meer dan een irrelevante burenruzie. Deze liep op 17 januari 1575 uit op een regelrechte breuk: op die datum besloten de 'Friese Ommelanden tussen Eems en Lauwers' het 'grote verbond' van 1482 met de stad Groningen op te zeggen, hetgeen het stadsbestuur, geheel in stijl, ook weer formeel als een 'nultiteit' afwees.³²¹ Een nieuw dieptepunt werd bereikt toen het stadsbestuur op Allerheiligen 1577 de meest anti-Gronings gezinde Ommelander heren gevangen nam en langdurig in bewaring hield.³²²

Ook in Groningerland had de godsdienstkwestie inmiddels geleid tot een verdere scheiding der geesten. De grootste Ommelander heren kozen partij voor de opstand, sommigen omdat ze gereformeerd waren, maar voor de meesten zal vooral het argument

gegolden hebben dat zij teleurgesteld waren in de steun die zij van de Brusselse regering hadden gevonden in hun strijd tegen de stad. Hoezeer ook de Ommelander abten tegen Groningen gekant waren, onder hen waren er ook die vasthielden aan de oude religie en anderen die in ieder geval wilden voorkomen dat hun kloosters zouden worden gesecculariseerd, hetgeen onvermijdelijk zou gebeuren wanneer de opstand slaagde. Hierdoor raakten zij verwijderd van de hoofdelingen die alleen maar anti-Gronings waren of behalve dat ook nog protestants-gezind. In religieus opzicht was ook de stad zelf verdeeld, zodat een zo goed als onontwarbare kluwen van elkaar bestrijdende groeperingen was ontstaan. De ongeïnteresseerde houding die Willem van Oranje zelf tegenover deze interne ruzies van Stad en Ommelanders aannam³²³ was begrijpelijk – hij had genoeg andere zorgen – maar tegelijk ominus. Ook later zou de interesse van de Staten-Generaal voor Stad en Ommelanden in hoofdzaak beperkt blijven tot de bijdrage die het gewest zou kunnen betalen ter dekking van de gezamenlijke kosten.

In 1580 schiep de graaf van Rennenberg samen met het katholieke deel van het Groninger stadsbestuur duidelijkheid. De gereformeerde stedelingen moesten uitwijken of zich stil houden, en de anti-Gronings gezinde hoofdelingen ontvluchtten de Ommelanden. Groningen was weer het absolute centrum van het gewest, dat vanuit de stad werd bestuurd door een lichaam dat zich 'Verordenten van Stad en Lande' noemde. Daarin werkte het stadsbestuur samen met een aantal Ommelander hoofdelingen en prelaten die trouw wilden blijven aan de koning van Spanje. Ook de Hoofdmannenkamer kon weer ongehinderd haar mandaten op naam van de koning van Spanje uitvaardigen.

Ofschoon ook sommige eigenerfde boeren uit de

Ommelanden waren uitgeweken, was het overgrote deel van de Ommelander bevolking gewoon gebleven waar ze was. Eigenlijk waren alleen diegenen vertrokken die openlijk aan de zijde van de grote hoofdelingen oppositie tegen de stad hadden gepleegd, of die bang waren voor de gewetensnood waarin zij zouden raken wanneer men hen zou dwingen opnieuw deel te nemen aan de ‘paapse afgoderij’. De meesten echter bleven en probeerden er het beste van te maken. Ze bleven hun producten in Groningen ter markt brengen en hun contributies voor het onderhoud van de koninklijke troepen betalen totdat hun dit fysiek onmogelijk werd gemaakt door het opdringende Staatse leger.

Aanvankelijk leek Groningen met zijn keuze voor de koning op het goede paard te hebben gewed. De opstandelingen moesten een belegering van de stad opgeven onder druk van ’s konings leger en Groningen kreeg kort daarna een officiële bevestiging van zijn stapelrecht en brouwprivilege, ondertekend en gezegeld door Filips II zelf. Er waren nog twee punten die Groningen graag gerealiseerd had gezien. Het is echter niet duidelijk of ze ook werkelijk aan de koning zijn voorgelegd. Zeker is alleen dat men op het raadhuis heeft gespeeld met de gedachte dat de koning eigenlijk ook gevraagd moest worden om de jurisdictie over Delfzijl, zodat ze volledige controle over die haven had kunnen uitoefenen.³²⁴ Het andere punt was Drenthe. Wat zou het mooi geweest zijn wanneer de koning Groningen had willen belenen met Drenthe met alles wat erbij hoorde, zodat dat gebied dezelfde status zou krijgen als het Gorecht en het Oldambt! Als dat teveel gevraagd zou zijn, was men op het raadhuis ook wel tevreden geweest wanneer de koning Drenthe onder het stapelrecht had gebracht.³²⁵ Zoals gezegd: we weten niet of deze punten serieus besproken zijn, maar ze zijn illustratief voor de triomfantelijke sfeer die in het begin van de

jaren tachtig te Groningen heerste.

Overigens zou een belening van Groningen met Drenthe in de praktijk niet veel meer zijn geweest dan een ‘cieraet’ en ereteken voor de stad. Het gebied was ook zonder zo’n formele band in vrijwel alle opzichten geheel op Groningen aangewezen. Dat in 1593 zelfs de Drentse landdag in Groningen werd gehouden zegt misschien niet zoveel: in de laatste jaren voor de verovering van Groningen was Drenthe blootgesteld aan plundering, moord en doodslag door zowel Staatse als koninklijke troepen. Degenen die konden hadden een goed heenkomen gezocht binnen de veilige muren van de stad. Ook onder normalere omstandigheden waren Groningen en Drenthe van elkaar afhankelijk. Daarop is hierboven al gewezen.³²⁶ Eerder, toen de Drentse plattelandsbevolking onder de zware oorlogslasten zuchtte, betaalden de Groninger eigenaren van de Drentse landerijen de schatting voor hun meiers, ze bekostigden de wederopbouw van hun opstallen wanneer die bij plunderingen in vlammen waren opgegaan en leverden ook het zaaigoed om de boeren in staat te stellen de productie te hervatten.³²⁷ Groningen en Drenthe waren afhankelijk van elkaar. De stad was aangewezen op de Drentse rogge en de Drenten konden zich niet handhaven zonder steun vanuit Groningen. Het is daarom geen wonder dat Drentse boeren tot het allerlaatst geprobeerd hebben hun producten in Groningen ter markt te brengen, daarmee de meest hardvochtige bedreigingen van Staatse zijde trotserend. Hetzelfde geldt overigens voor de Ommelander plattelandsbevolking. Hoe gerechtvaardigd de jammerklachten over de knellende stapeldwang ook geweest mogen zijn, vele gewone inwoners van de ‘Friese Ommelanden’ hebben zich afhankelijk geweten van de Groninger markt en hun Groninger handelspartners. Toen de stad in het jaar 1590 in korte tijd een groot geldbedrag moest opbrengen om de soldij van de

koninklijke troepen te betalen, bleek het onmogelijk de benodigde som bijeen te krijgen. Er was geen geld meer in de stad omdat de burgers al hun geld hadden gestoken in voorschotten aan de arme boeren in de Ommelanden.³²⁸ Niet alleen betaalden Groninger burgers hun Ommelander leveranciers voor producten die pas na de volgende oogst geleverd konden worden,³²⁹ het kwam ook voor dat ze afzagen van de hun toekomstige landhuur of dat ze de jaartaxen betaalden die hun meiers werden opgelegd.

In de vijftiende eeuw had druk van buitenaf – de dreiging van Karel de Stoute – stadgers en Ommelanders elkaar in de armen gedreven en hen tot samenwerking gedwongen. Een sterk Groningen was de enige garantie voor het behoud van de ‘Friese vrijheid’ en de stad kon die rol slechts vervullen wanneer ze over een gezonde economische basis beschikte. In die tijd betekende dit dat haar markt verzekerd moest zijn van de aanvoer van producten uit de Ommelanden. In de jaren 1580-1594 was er opnieuw sprake van dreiging van buitenaf, maar anders dan een eeuw tevoren was er nu geen eensgezindheid meer. De belangrijkste Ommelander leiders stonden aan de kant van de Staten-Generaal en keken met ongeduld uit naar de dag dat deze hen zouden verlossen van de ‘meer dan Turkse tirannie’ die de stad over haar omgeving uitoefende. Degenen die nu de bescherming van Groningen zochten, waren vooral de arme en weerloze plattelanders die, ongeacht hun gezindheid, overal en altijd het kind van de rekening zijn wanneer de oorlog woedt. In het begin van 1580 vluchtten honderden katholieke Friezen naar Groningen, later waren het herhaaldelijk Ommelanders en Drenten die voor kortere of langere tijd binnen de stadspoorten schuilden tegen het geweld en de honger ‘buiten’.³³⁰

Op de sterke positie van Groningen is al eerder gewezen. In de jaren veertig en vijftig waren de

vestingwerken gemoderniseerd en ook daarna waren herhaaldelijk grotere en kleinere verbeteringen aangebracht.³³¹ Tot het jaar 1592 beschikten de koninklijke troepen behalve over Groningen nog over twee andere belangrijke steunpunten in het noorden: Steenwijk en Coevorden. In strategisch opzicht waren zij echter verwaarloosbaar in vergelijking met Groningen. Zolang Groningen ook maar één veilige aan- en afvoerroute had kon een voldoende sterk leger vandaaruit een gebied van zo’n 5000 vierkante kilometer beheersen, een achtste deel van het oppervlak van het huidige Nederland.³³² Het was ook zeker niet ten onrechte dat het stadsbestuur er in 1593 op wees dat de stad Groningen in haar eentje 8000-9000 man van het Staatse leger in het noorden vasthield. ‘Wanneer Groningen in handen van de rebellen viel zouden dezen geen oorlog meer hoeven te voeren ten noorden van de Rijn en zouden zij deze hele legermacht kunnen inzetten tegen posities van de koning in Brabant en Vlaanderen.’ Met andere woorden: zelfs de regeringszetel Brussel zou dan in de gevarenzone komen te liggen! Vanuit Groningen keek men ook de andere kant uit: Het verloren gaan van Groningen impliceerde niet alleen het verlies van ‘alles tussen hier en de Maas’, maar ook gevaar voor Westfaalse steden als Münster en Osnabrück en zelfs andere steden in het Duitse Rijk.³³³

1.2.8 Metropolis totius Frisiae – Metropool van heel Friesland

Het is vooral de mislukking van de Groninger politiek in Westerlauwers Friesland die de vijanden van de stad aanleiding heeft gegeven tot bijtende spot.³³⁴ Men maakte zich vrolijk over de arrogante Groningers die hun hand hadden overspeeld en gedacht hadden dat ze, ook al waren ze maar gewone burgers, zich op één lijn konden stellen met grote heren als bisschoppen,

graven en hertogen. Toen in de loop van de zestiende eeuw vooral aan Ommelander zijde de verbittering toenam, werd dat debacle graag in herinnering gebracht vanwege de ‘etnische’ component die erin besloten lag. Hoe onverzoenlijker Stad en Ommelanden tegenover elkaar kwamen te staan, hoe meer de Ommelander heren zichzelf als ‘Friezen’ zagen en hun tegenstanders als onnozele Drenten. Daarbij werden ze niet gehinderd door de omstandigheid dat sommigen van hen ook zelf afstamden van Drentse geslachten. Het ging hun dan ook niet zozeer om ‘echte’, dan wel om politieke etniciteit. Hierbij paste ook de cultus van de Ommelanden als ‘het kleine Friesland tussen Eems en Lauwers’ met zijn edele vrijheidslievende boerenbevolking, dat verdrukt werd door de Saksische stad waarin handelaren en andere verachtelijke lieden de dienst uitmaakten.³³⁵

Waren Drenthe en de Drenten al erg in de ogen van de echte of ingebeelde Friezen, Westfalen en de Westfalingen waren dat nog veel meer. Westfalen was een toonbeeld van achterlijkheid waar regelrechte slavernij heerste. Volgens sommige Friezen was Groningen een stad van ‘Westfaalse gecken’ en Abel Eppens deelt mee dat Drenten en Westfalingen er zelfs aan de touwtjes trokken.³³⁶ Uit deze tijd dateert een ‘geuzenlied’ waarin de Groningse stapeldwang in één adem wordt genoemd met de spreekwoordelijke onvrijheid van de Westfaalse bevolking. Van de Groningers heet het:

‘Dus wilden zij Landen en Luiden bedwingen
dat niemant koopen noch verkoopen en most,
zy mostent binnen Grongen eerst bringen
ende gevent hem dan soet haer gelust,
en werden so tot eegen slaven gemaectt,
gelyck of sy weren in Westvalen geraectt.
Hoe solde men sulcke dingen prysen,
daer moest doch eenen krych uth rijsen.’³³⁷

Er zou een mooie studie te schrijven zijn over het ‘Groningen-beeld’ dat zich in de loop van de zestienste eeuw heeft gevormd en dat ook via de drukpers wijde verspreiding heeft gekregen. Dat de Groninger stadsbestuurders bezorgd waren over het imago van hun stad blijkt uit een voorval uit 1586, dat ik bij wijze van voorbeeld aanstip. In het postscriptum van een brief die zij 2 mei 1586 aan hun syndicus Johan de Gouda schreven – deze bevond zich toen in Brabant –, meldden ze hun gezant dat er een boek in voorbereiding was waarin lelijke dingen over Groningen stonden.³³⁸ ‘Een zekere Pontus Heuterus Delfius heeft een boek geschreven waarin hij laster over Groningen uitstort, “den stapel ende anders belangende”. Deze informatie is hem ingefluisterd door tegenstanders van de koning en door onze “erfvianden” [sc. de Ommelander heren]. Het boek zou op dit moment bij Plantijn in Antwerpen gedrukt worden. Probeer de regering zover te krijgen dat ze het verschijnen ervan verhindert of de auteur straft.’

Het gaat hier om een boek van de Delftse historicus Pontus Heuterus (1535-1602),³³⁹ dat pas veel later, in 1598, het licht zag. Het bevat opmerkingen die de Groningers inderdaad uiterst onwelkom zullen zijn geweest: ‘Ik heb eerst horen zeggen en daarna ook met eigen ogen gezien,’ aldus Heuterus, ‘dat de Groningers zich jegens Groningerland rechten aanmatigen waarmee niets in enig ander Nederlands gewest vergeleken kan worden. Het is de opperste heerschappij en hoogste overheid, van de soort die vorsten gewoonlijk opleggen aan een in de oorlog overwonnen en onderworpen volk.’³⁴⁰ Daarop volgt dan nog Heuterus’ kijk op het stapelrecht.³⁴¹

Het past niet in het kader van deze studie om aan dit onderwerp veel aandacht te wijden, maar enkele regels wil ik toch besteden aan het begrip ‘metropool van Friesland’, dat op verschillende manieren kan

worden geduid, verschillende – waaronder diametraal tegengestelde – reacties oproept en daarom heel mooi de dominante, maar tegelijkertijd omstreden positie van Groningen in zijn omgeving symboliseert. We hebben eerder gezien dat ook de koningsgezinde jurist Cornelius Kempius deze term gebruikte.³⁴² Zijn tegenstanders zullen dit woordgebruik ongetwijfeld hebben aangemerkt als een laag-bij-de-grondse uiting van vleierij aan het adres van het stadsbestuur. Voor jonker Johan Rengers van Ten Post, die men kan beschouwen als de meest uitgesproken theoreticus van de Ommelander politiek, was de term *metropolis Frisiae* om tweeërlei reden onaanvaardbaar: Groningen was helemaal geen metropool en met Friesland had de stad al helemaal niets te maken.

Moest een man als Johan Rengers de titel ‘metropool van Friesland’ voor het Drentse Groningen als een diepe belediging voor de Friese Ommelanden opvatten, Groningens Drentse identiteit was ook niet onomstreden. De geleerde hoofdpastoor van de Sint Maartenskerk, Willem Frederiks (Wilhelmus Frederici), wellicht de belangrijkste Groninger politicus in de woelige jaren rond 1500, heeft ook nagedacht over de vraag of Groningen nu een Drentse of een Friese stad was. Blijkens de ‘gouden akte’ van koning Hendrik III uit 1040 lag Groningen in Drenthe.³⁴⁹ Dat was ook het standpunt geweest van de eveneens geleerde mr. Ludolfus van Veen, deken van Utrecht, met wie gezanten van de stad Groningen, waaronder ook pastoor Frederiks, op 22 oktober 1498 te Vollehove een onderhoud hadden gehad. De deken had toen gezegd dat ‘Groningen niets met Friesland gemeen’ had, omdat het ‘binnen de grenzen van Drenthe’ lag.³⁵⁰ Frederiks was het daar niet mee eens. Uit alle tractaten en archiefstukken die hij bestudeerd had was hem gebleken dat de Friezen Groningen als een Friese stad zagen en dat Groningen zichzelf ook voor

Portret van jonker Johan Rengers van Ten Post (1542-1626).

Steendruk, opgenomen in het derde deel van de uitgave van zijn werken.

Johan Rengers van Ten Post was een van de leiders van het Ommelander verzet tegen de stad Groningen. Hij was zeker de belangrijkste theoreticus van de Ommelander politiek.

JOHAN RENGERS VAN TEN POST (1542-1626)

Johan Rengers van Ten Post was een kleinzoon van de gelijknamige hoofdeling van Scharmer die eind vijftiende eeuw hard in botsing kwam met het stadsbestuur. 'Opa' Rengers was in 1473-1474 als gezant van Stad en Lande naar de keizer gereisd en had de gelegenheid aangegrepen om keizerlijke voorrechten voor zichzelf te verwerven.³⁴³ Hiermee had hij zich de woede van het stadsbestuur op de hals gehaald. Zijn gelijknamige kleinzoon had, zoals vele andere jongens van goede komaf, in de stad de lessen gevolgd van de beroemde Regnerus Praedinius. Daarna was Johan Rengers jr. voor verdere studie naar Leuven gegaan. Vervolgens verbleef hij enige tijd bij zijn oom Minne van Holdinga, die in het Beierse Landsberg aan de Lech de functie van stads- en landrechter bekleedde. Naar zijn vaderland teruggekeerd vestigde hij zich op zijn vaders borg Tuwanga bij Ten Post. Vanwege zijn uitgebreide bezittingen kon hij zich hoofdeling te Ten Post, Garrelsweer, 't Zandt en Leermens noemen. Hij was een van de meest vooraanstaande Ommelander jonkers. Later, na de coup van Rennenberg, moest hij uitwijken. In zijn ballingsoord Uphusen bij Emden begon hij met het schrijven van een kroniek, die hij later in Bremen afmaakte.

Na de Reductie keerde hij terug naar Groningerland. In een tractaat dat hij toen schreef ging hij nog eens de hoofdlijnen langs van de staatkundige geschiedenis van de Ommelanden met het doel aan te tonen dat dit gebied niets, maar dan ook helemaal niets met de stad Groningen te maken had.³⁴⁴ In dit verband zag hij zich ook gedwongen een opmerkelijke interpretatie ten beste te geven van de benaming van dit gebied, de 'Ommelanden'. Deze term, aldus Rengers, betekent niet dat deze landen 'om de stad Groningen' zouden liggen. De stad speelt geen enkele rol. Het woordje 'om' slaat op het feit dat de 'Friese zeelanden' 'om de zee' liggen. Preciezer gezegd: aan de buitenzijde liggen ze 'om de Eems' en 'om de zee', terwijl ze aan de binnenkant 'om de Fivel' en 'om de Hunze' liggen. Niet de stad is dus het referentiepunt, maar het water van de zee of de rivieren. Dat moet wel zo zijn, aldus Rengers, want anders zou het net zijn alsof Groningen de metropool van de Ommelanden was of enige hoogheid over de Ommelanden had op grond van de verbonden. En dat is niet het geval.³⁴⁵

Een 'metropool' was de stad nooit geweest, want die titel hoort bij een rangorde van steden waar Groningen buiten staat. Een metropool is de zetel van een metropoliet, een geestelijke van hoge rang die gezag uitoefent over geestelijken in andere steden en gebieden. Volgens Rengers zou Utrecht wel 'metropool' genoemd mogen worden, omdat van daaruit kerkelijk gezag werd uitgeoefend over Groningen en het Gericht van Selwerd (Gorecht), terwijl Münster de metropool was van Humsterland, Hunsingo en Fivelgo.³⁴⁶ Dat Rengers niet afliet te hameren op het Drentse karakter van Groningen is een bekend feit en zijn denigrerende opmerkingen over de stad worden graag geciteerd door onderzoekers van de regionale geschiedenis: 'De stad ligt op de hoge en vaste Drentse bodem, als het ware op een staart van Drenthe, en grenst aan Friesland.'³⁴⁷ 'Omdat de Friezen van oudsher weinig op hadden met vreemdelingen en hen ook niet in hun gebied toelieten, bleef er voor vreemden niets anders over dan zich hier, zo dicht mogelijk bij Friesland, te vestigen. Aan de stichting van Groningen is geen enkele beroemde vorst te pas gekomen. 't Is ook helemaal geen oude stad. Hier verzamelden zich eenvoudig de Drenten en Westfalingen die zich tegoed deden aan de producten die de uitzonderlijk vruchtbare Friese landen zo rijkelijk en overvloedig opbrachten. Daardoor zijn allerlei lieden daarheen gelokt.'³⁴⁸ Hoe meer de stedelingen handel dreven met 'het kleine Friesland' tussen de Eems en de Lauwers, des te meer groeide Groningen uit tot een stad.

Volgens Johan Rengers werden de handelscontacten dus niet gezocht door de Friese Ommelanders, maar door minderwaardige vreemdelingen, die de producten van de klei opkochten en verder doorverkochten aan hun landslieden in Drenthe en Westfalen. De stad Groningen was voor Rengers niets meer of minder dan een parasiet.

een deel van Friesland hield. Tegelijkertijd had hij nooit stukken gezien waaruit bleek dat de Drenten Groningen als een Drentse stad zagen. Tot meerder bewijs van het Friese karakter van Groningen verwees hij naar de dertiende-eeuwse inscriptie die nog altijd in de Friezenkerk te Rome te zien is en waarin sprake is van drie Friese ridders, onder wie ene Ilderado van Groningen³⁵¹ en naar het feit dat Groningen in het Gericht van Selwerd ligt, dat volgens Frederiks 'toch zeker Fries was en is'.

Degenen die Groningen Drents noemden hebben evenveel of even weinig gelijk als degenen die de stad een Friese aard toeschreven. Zowel de aanwijzingen voor een Drents als die voor een Fries verleden van Groningen zijn overtuigend.³⁵² Verbazingwekkend is dat niet. De nederzetting lag op de grens van Drenthe en Friesland en mensen van beiderlei herkomst hebben er zich gevestigd en gebruik gemaakt van de mogelijkheden die zij bood.

Inscriptie in de kerk van San Michele (de 'Friezenkerk') te Rome (met detail).

In deze dertiende-eeuwse tekst wordt een zekere Ilderado van Groningen genoemd. Deze Friese ridder zou rond het jaar 800 hebben deelgenomen aan een veldtocht van Karel de Grote tegen de Saracenen.

Zie voor de tekst van deze inscriptie en een vertaling ervan: M. van Buijtenen. *De grondslag van de Friese vrijheid* (Assen 1953) 52-54. Eigen foto's (juli 2005).

De zestiende-eeuwse discussie over het vermeende Friese of Drentse karakter van Groningen is in wezen futiel en getuigt van bijziendheid. Wat voor Ommelanders en Westerlauwerse Friezen een etnische of politieke principekwestie was, bestond van een afstand bekeken niet eens. Buiten Friesland zelf, en zeker buiten de Nederlanden, stond het woord 'Frisia', 'Frisa' of Friesland voor het hele gebied ten noorden van de Rijn, waarbij Holland meestal niet werd meegerekend.³⁵³ Trouwens, als ze ver van huis waren deden Groningers, Drenten en Ommelanders zelf ook niet zo moeilijk over hun afkomst. Vele jongemannen uit de noordelijke Nederlandse gewesten gingen naar Orléans om er rechten te studeren. Wanneer ze zich inschreven als lid van de 'Duitse Natie', het genootschap van Duitstalige studenten aan de universiteit van Orléans, gaven ze daarbij ook aan waar ze vandaan kwamen.³⁵⁴ Onder hen treffen we vele bekende namen, zoals die van de latere Groninger stadssecretaris Egbert Alting, zijn collega Johan Julsing, de secretarissen van de Hoofdmannenkamer Herman Enens en Petrus van Maarhuizen, de burgemeesters Wolter Schatter en Johan Wyfrink en anderen. Achter de namen van de geboren Groningers staat behalve het woord 'Groningensis' steeds ook nog 'Frisius' of het nog veel fraaiere 'Phrysius'. Ook de in het Drentse Gasteren geboren Alting noemde zich 'Frisius'. In het licht van Johan Rengers' gevoeligheid voor deze materie is het dubbel opmerkelijk dat echte Ommelanders, als Eiso Jarges van Saaksum en de gebroeders Wigbold en Onno Ripperda van Winsum, zich niet ontzagen om zich behalve als Fries ook als 'Groningensis' te laten registreren!³⁵⁵

Zestiende-eeuwse geleerden pronkten graag met mooie titels en verwijzingen naar de klassieke oudheid. Ze hadden op school al geleerd dat het Griekse woord *μητρόπολις* (*metropolis*) 'moederstad' betekent en dat dit woord niet alleen gebruikt kon wor-

den voor steden vanwaaruit kolonies waren gesticht, maar dat men er ook zijn geboorteplaats mee kon aanduiden of de belangrijkste plaats van een gebied. Wanneer Herman Enens in het hier bedoelde register van *procuratores* van de Duitse Natie te Orléans van zichzelf zegt dat hij geboren is in *Groningensis celeberrima Frisiae metropolis* ('Groningen, de hoogstbegaamde hoofdstad van Friesland'), is er geen sprake van enige gepretendeerde overheid van Groningen over Friesland, zoals de op dit punt overgevoelige Johan Rengers zou hebben vermoed.³⁵⁶ Zelfs een Groningen-vriend als Cornelius Kempius kan op grond van het feit dat hij de stad *metropolis totius Frisiae* noemde niet beticht worden van overdreven vleierij. Groningen was gewoon de grootste stad van 'Friesland'. Kempius was overigens buitengewoon gul met het opplakken van het etiket 'metropool', want voor hem verdienden ook Leeuwarden en Emden die ere-titel.³⁵⁷

Rengers' allergie voor de dominante positie van de stad en haar aanspraken op de 'regering' over de Ommelanden is verklaarbaar vanuit de traditionele vijandschap van de Ommelander groten tegen Groningen, maar is ongetwijfeld versterkt door zijn eigen ervaringen en de verhalen van en over zijn gelijknamige grootvader. Johan Rengers was een van de Ommelander heren die in 1577 door de Groningers werden gevangen gezet en die moesten uitwijken toen de stad in 1580 voor Filips II koos. Bij al deze emotie komt nog de omstandigheid dat de inhoud van begrippen als 'regering' en 'overheidsgezag' in deze jaren nog volop in ontwikkeling was.³⁵⁸ Dit maakte destijds de communicatie erg lastig, maar kan ook ons parten spelen bij het interpreteren van zestiende-eeuwse teksten. We hebben al eerder gezien dat het overheidsgezag vanouds niet meer was geweest dan een verzameling losse en afzonderlijk verworven rech-

ten waarvan de rechtspraak de kern vormde, en dat zich in deze tijd, onder invloed van de groeiende rol van de vorsten, nieuwe voorstellingen ontwikkelden over het wezen van de staat en de vorstenmacht.³⁵⁹

Het stadsbestuur van het Zuidduitse Ulm was halverwege de vijftiende eeuw al zover dat het zichzelf beschouwde als ‘overheid’ en zijn burgers ‘onderdanen’ kon noemen.³⁶⁰ Iets dergelijks was binnen Groningen in die tijd niet goed denkbaar.³⁶¹ Deze manier van zeggen en deze blikrichting, die van bovenaf neerziet op het gewone volk, konden stadsbesturen en andere ‘overheidsorganen’ ontlenen aan de adel, die zijn zeggenschap over ondergeschikten afleidde uit oude sociale verhoudingen, waarin persoonlijke onvrijheid een gegeven was geweest. Uit de adel waren immers de heerlijkheden voortgekomen die zich in de loop van de middeleeuwen tot staten begonnen om te vormen. Zo kon het gebeuren dat het onderworpen zijn aan overheidsgezag ‘van onderen’ ervaren kon worden als kwetsend en als een bedreiging van de persoonlijke vrijheid. Daarop wijzen het gezegde *animus contemptor commune nobilitatis malum* (‘verachting is de ondeugd waaraan de hele adel lijdt’) en het door de vrije boer Abel Eppens herhaaldelijk gebruikte woord ‘eigendom’ in de betekenis van ‘slavernij’.³⁶² Eppens verdacht niet alleen de stad Groningen, maar ook de kerk van Rome, Filips II en de Ommelander edelen ervan de gewone vrije mensen ‘eigen’ te willen maken, ‘in eigendom’ te willen brengen, of, anders gezegd, tot slaaf te willen maken.

1.2.9 Gedwongen vereniging

Ondanks de oppositie van mensen als Johan Rengers golden Groningen en de Ommelanden sinds 1594 als één provincie. De Staten-Generaal hadden dus afstand genomen van de Ommelanders die als ‘Friezen’ niets met de stad te maken wilden hebben. Ze

hadden op dit punt de stadjes gelijk gegeven, die altijd hadden beweerd dat Stad en Lande één *corpus* waren en niet van elkaar gescheiden mochten worden. Daarbij kwam nog dat Groningen zijn privileges mocht houden, hetgeen impliceerde dat de stad de baas bleef in het Gorecht en het Oldambt. Omdat ik in ‘Groningens eerste pael’ wat nader inga op de moeizame start van het gewest ‘Stad Groningen en Ommelanden’, kan ik hier volstaan met een verwijzing daarnaar en de literatuur die daarbij is opgegeven.³⁶³

In 1594 was gebleken dat de Staten-Generaal sterker stonden dan de regering in Brussel waar het de beheersing van het uiterste noorden van de Nederlanden betrof. Toch waren de Staten-Generaal niet de instantie die het structurele probleem van de interne organisatie van Stad en Lande kon regelen. Hun militaire macht was dan wel groter dan die van ‘Brussel’ en ook was ook hun belang bij het bezit van Groningen en Groningerland groter dan dat van de koninklijke regering, hun politieke positie en programma stonden inmenging in de zaken van het gewest niet toe. In de Republiek waren de Staten van de afzonderlijke provincies – dat wil zeggen: de vertegenwoordigers van de stedelijke magistraten en de adel – de dragers van de soevereiniteit. De Staten-Generaal waren in feite niet meer dan het platform waarop de provincies samenwerkten op het terrein van de buitenlandse politiek en de defensie en datgene wat daarmee onmiddellijk samenhang. De Staten-Generaal hadden Groningen juist ‘bevrijd’ van de landsheerlijke tirannie en het zou wat vreemd zijn wanneer de bevrijder een zojuist van zijn kluisters bevrijde stad zou dwingen iets anders te doen dan ze zelf wilde. Toen de Staten-Generaal in 1595, 1597 en 1599 besluiten namen die de interne verhoudingen in het soevereine gewest ‘Stad Groningen en Ommelanden’ moesten regelen, gingen ze dus al veel verder dan hun eigen program-

ma reikte. Hun optreden was dan ook een bijzonder geval en als zodanig het uitvloeisel van de concrete afspraken die waren vastgelegd in het Tractaat van Reductie.³⁶⁴

De Staten-Generaal verklaarden Stad en Ommelanden tot gelijkwaardige partners in de nieuwe constellatie en wezen stadhouder Willem Lodewijk aan als permanente scheidsrechter. De arme graaf belandde hierdoor in een weinig benijdenswaardige positie, want het was onmogelijk het beide partijen naar de zin te maken.³⁶⁵ Zeker in een zo gepolariseerde wereld als de Groningse moest hij erop rekenen dat hij nu eens de ene, dan weer de andere partij tegen zich in het harnas zou moeten jagen en dat beide zich op den duur tegen hem zouden keren.

Deze regeling kan moeilijk beschouwd worden als een oplossing voor het gebrek aan evenwicht tussen de beide 'leden' van het gewest. De Staten-Generaal waren ook niet in staat om voor dit probleem een goede oplossing te vinden. Dat kwam niet alleen door de beperktheid van hun eigen competentie, maar ook door het feit dat de ideologie van waaruit ze handelden hen verbood de werkelijkheid serieus te nemen. Vrijwillige samenwerking op basis van gemeenschap van belangen lijkt het redelijkste, mooiste en meest voor de hand liggende model van staatsvorming. In het bijzonder bij zestiende- en zeventiende-eeuwse theoretici als Johannes Althusius zien we deze gedachte uitgewerkt. Een zwak punt bij deze – door velen als diepzinnige denkers beschreven – theoretici is steeds dat ze erg vaag blijven over die gemeenschap van belangen. Een man als Althusius ziet als het gemeenschappelijke doel van de staat het 'goed laten functioneren van de samenleving'. Dit klinkt op zich heel plausibel en sympathiek. Hij maakt echter niet duidelijk wat dat 'goed functioneren' inhoudt, hoe men zou kunnen vaststellen wat dat eigenlijk is en wat men moet doen als de omstan-

digheden veranderen. Alle aandacht van de theoretici gaat uit naar de vorm en de instituties; de inhoud van de politiek en de richting ervan blijven onduidelijk. Dat heeft ongetwijfeld iets te maken met het feit dat 'het goede' en 'de waarheid' voor deze mensen vooral statische begrippen waren. De denkers van deze tijd waren doorgaans zo obsessief op zoek naar een uitweg uit de chaos van de veranderingen die zich in hun wereld voltrokken, dat zij geen oog hadden voor de factoren van tijd en plaats.³⁶⁶ Achter en onder de veelheid van de verschijnselen zochten ze naar de eeuwige waarheid, het permanente goede en het onveranderlijke recht.³⁶⁷ De gedachte dat het goede, zoals een eenmaal vastgesteld gemeenschappelijke belang, wel eens in het niets zou kunnen oplossen al naar gelang de omstandigheden veranderen, kwam niet bij hen op of leek hun van minder belang.

Haat en tweedracht zijn echter de keerzijde van de medaille die aan de voorkant liefde en eendracht laat zien. Het is de medaille van de vrijwillige alliantie die in de loop van de tijd haar basis kan verliezen en in vijandschap kan verkeren. Daar waar een hoger gezag ordenend kan optreden doet de gemeenschappelijkheid van belangen er minder toe, daar waar het ontbreekt is het al dan niet aanwezig zijn van een gezamenlijk belang bepalend voor het lot van de alliantie.

Stad en Lande waren geen gelijkwaardige partners. We hebben in het voorgaande gezien dat ze dat ooit, in een ver verleden, wel waren geweest, maar Groningen had in de loop der eeuwen een in alle opzichten dominante positie gekregen. In plaats van het zoeken naar een oplossing die rekening hield met deze werkelijkheid, koos men er aan het einde van de zestiende eeuw voor haar te negeren en vast te houden aan de ideologisch gefundeerde fictie van gelijkwaardigheid van de partners. Eerlijkheidshalve moet gezegd worden dat er – althans zuiver juridisch

gezien – ook nauwelijks ruimte was voor het bedenken van een creatieve oplossing voor het probleem van het structurele gebrek aan balans in Stad en Lande. Behalve door de beperkte rol die de Staten-Generaal noodgedwongen moesten spelen, kwam dat doordat aan Groningen in 1594 behoud van privileges was toegezegd. Om Groningen in handen te krijgen hadden de Staten-Generaal precies hetzelfde gedaan als Karel V en zijn voorgangers. Deze omstandigheid, de ingewikkeldheid en uniciteit van de problematiek, de geringe betekenis van Stad en Lande voor de Republiek – afgezien dan van de vesting en de generale middelen – maakte dat men de zaak in feite liet voor wat ze was.

Zo kwam het dat er ook na 1594 geen sprake was van echte leiding, die in staat was om de tegenstrevende partijen te dwingen om in gezamenlijk overleg te ontdekken wat het beste – of het minst slechte – voor het geheel zou zijn, of hun, als dat niet lukte, een besluit daarover op te leggen. Dat betekende dat men moest doormodderen op de manier die men gewend was, zij het dat de kaders waarbinnen dat kon gebeuren wel wat nauwer waren getrokken.

1.2.10 Een halve provincie

Men kan de werkelijkheid wel negeren, maar haar opheffen kan men niet. Ofschoon de dominantie van de stad eigenlijk niet mocht bestaan en zekere vormen daarvan ook inderdaad aan banden werden gelegd, nam de onbalans na de Reductie alleen maar toe. Dit ging overigens niet of nauwelijks ten koste van de Ommelanden. In 1619 wist de stad de heerlijkheid Westerwolde te verwerven en kreeg daarmee niet alleen nog weer meer ‘hoogheid’ dan ze al had, maar ook de mogelijkheid om vruchtbare landerijen op de Dollard terug te winnen. Enkele jaren tevoren was ze begonnen met de aanleg van het Winschoter-

Stad en Lande en de stadsjurisdicties, met inbegrip van Wedde en Westerwolde.

De stad Groningen was tot 1798 in het bezit van de overheidsrechten over het geel gekleurde deel van Groningerland.

Overigens bestond een zeer groot deel van dit gebied uit veen en is dat gedeelte pas vanaf het begin van de zeventiende eeuw tot ontwikkeling gekomen. Sinds 1619 beheerde Groningen ook het Generaliteitsland Westerwolde.

Kaart door Henk Kampen.

diep, een onderneming die de basis zou leggen voor de systematische ontsluiting en exploitatie van de veenen in de stadsjurisdicties Gorecht en Oldambt. De geleidelijke uitholling van het stedelijke stapelrecht liep gelijk op met en werd gecompenseerd door de uitbouw van een gewestelijke infrastructuur die van de stad Groningen het vanzelfsprekende centrum maakte waar alle plattelanders terecht konden – en moesten – voor alle andere dingen dan die welke ze dagelijks nodig hadden. Zo ontstond het patroon

dat door J. Huizinga is aangeduid als ‘de spin in zijn web’.³⁶⁸

Het heeft dan ook iets tragisch wanneer we Johan Rengers van Ten Post op het eind van zijn leven nog weer een waarschuwend woord horen richten aan de Ommelander jonkers, hoofdelingen en eigenerfden inzake de ‘staet deser landen’. Het is, zoals hij zelf zegt, zijn *cygneus cantus* (zwanenzang). Hij bindt de Ommelanders op het hart om toch vooral te behouden wat men heeft verworven en zich te verweren tegen alle ongegronde pretenties van de stad. Hij wijst erop dat de Staten-Generaal de Ommelanden gedwongen hebben in verbond te blijven met Groningen, maar niet meer dan dat. Het gaat dus om een confederatie en principiële gelijkwaardigheid. Daarin kan het ene lid geen ‘metropolitaanschap’ hebben over het andere, en kan geen sprake zijn van een gezagsverhouding. Toch heeft de stad geprobeerd om de Ommelanden officieel aan te laten duiden als ‘Ommelanden van Groningen’, ‘Ommelanden bij Groningen’ of ‘Ommelanden om Groningen’. Daarmee, aldus Rengers, willen ze laten zien dat zij de baas zijn. ‘Wij moeten daaraan niet toegeven. We moeten onze eigen naam behouden. Wij zijn de “Ommelanden tussen de Eems en Lauwers” wanneer we onze eigen zaken behandelen. En als we samen met de bondgenoot optreden moet het gewest “Groningen en Ommelanden” heten. Op die manier kunnen we voorkomen dat de provincie iedere keer met de lange term “Stad Groningen en Ommelanden tussen Eems en Lauwers” aangeduid moet worden.’³⁶⁹

Ten aanzien van haar verhouding tot haar omgeving zit het aparte van de stad Groningen niet zozeer in het feit dat ze een stapelrecht bezat of pretendeerde te bezitten, dat ze overheidsrechten uitoefende buiten de stadsmuren en haar ‘banmijl’, of dat ze een centrumfunctie vervulde voor haar omgeving. Ook steden als

Middelburg, Zierikzee en Dordrecht vormden regionale markten. Leiden, Delft, Gouda en ‘s-Hertogenbosch hebben net als Groningen geprobeerd de vestiging van nieuwe industrieën buiten de stad tegen te gaan. Delft had de overheidsrechten over Delfshaven. Buiten de Nederlanden waren deze verschijnselen al helemaal niets bijzonders. Uitzonderlijk, zeker voor een Nederlandse stad, is de schaal en intensiteit van Groningens centraliteit en dominantie. In de zeventiende eeuw was het stadsbestuur de baas over bijna de helft van de huidige provincie³⁷⁰ en vervulde de stad traditionele stedelijke functies voor de bevolking van een grondgebied van enkele duizenden vierkante kilometers, waarvan er vele buiten de provinciegrenzen lagen. Aan deze situatie zou pas geleidelijk en stapsgewijs een einde komen.³⁷¹ Eigenlijk zijn pas sinds de recente liquidatie van de stadsrechten in de voormalige stadsjurisdicties de laatste resten van Groningens unieke positie opgeheven. Gebleven zijn slechts hier en daar een stadswapen op een onvermoede plaats en het feit dat Groningen nog altijd een voor Nederlandse begrippen groot verzorgingsgebied heeft.

1.3 GRONINGEN EN DE GRONINGERS: ‘VOLKSREPUBLIEK GRONINGEN’

1.3.1 Theorie

‘Daar waar de vrijheid het meest in tel is, komt vanzelf iets tevoorschijn van wat wij een “volksrepubliek” noemen.’ Dit is geen uitspraak van een doorgeschooten Nieuw-Linkser uit de jaren zestig van de twintigste eeuw. We horen hier de Duitse rechtsgeleerde Hermann Conring (1606-1681), die deze observatie noteerde in zijn ‘Essays over de steden van Duitsland’ (*Exercitationes de Urbibus Germaniae*) van 1641.³⁷²

Alvorens we Conring een profeet noemen, is het

Portret van Hermann Conring (1606-1681).

Hermann Conring, geboren te Norden in Oost-Friesland en overleden te Helmstedt, was wat men noemt een universeel geleerde. Hij was historicus, lijfarts van de Zweedse koningin Christina, staatsraad in Denemarken en archivaris van het archief in Stade. Hij gold als nestor van de Duitse rechtsgeleerdheid, legde de grondslagen voor de Duitse rechtsgeschiedenis als tak van wetenschap, diende de Franse koning Lodewijk XIV van advies en was raadsheer van het Oostfriesse gravenhuis.

Ostfriesische Landschaft Aurich. Bildarchiv.

goed even stil te staan bij de betekenis van het woord ‘volk’ en de rol die men in verschillende tijden aan het volk toeschreef. In het eerste deel van dit hoofdstuk is al iets gezegd over de ‘klimmende’ of *bottom up* visie op de macht.³⁷³ Aristoteles noemde de mens ‘een politiek dier’ en een burger was voor hem iemand ‘die deel heeft aan rechtspraak en bestuur’.³⁷⁴ Op grond daarvan zou men verwachten dat Aristoteles een voorkeur zou hebben voor een staatsvorm waarin alle mensen aan de besluitvorming en de heerschappij meedoen. Zo eenvoudig is het echter niet. Hij stelt vast dat er in de praktijk verschillende constituties mogelijk zijn die zich in drie groepen laten indelen, al naar gelang het aantal personen dat de leiding heeft. Men spreekt van monarchie, wanneer sprake is van eenhoofdige leiding, van aristocratie wanneer een beperkt aantal personen (‘de besten’) de leiding hebben, of van ‘politeia’ als de massa de baas is. In principe zijn deze staatsvormen neutraal: in de praktijk kunnen ze zowel goed als fout uitvallen. Of een constitutie goed of slecht is hangt af van het doel dat ermee wordt nagestreefd. Zolang ze het algemeen belang of ‘het gemene best’ dient is ze goed. Als ze alleen particuliere belangen dient, ontaardt ze in iets slechts.³⁷⁵ Een monarchie wordt dan een tirannie, een aristocratie verwordt tot oligarchie en de politeia wordt een democratie. Een tiran zoekt alleen zijn eigen nut, oligarchen streven naar verdere verrijking van de *happy few* die ze zelf zijn en democraten hebben alleen het belang van de laagste volksklassen op het oog.³⁷⁶

Bij Aristoteles heeft ‘democratie’ dus een negatieve klank. Dat heeft vooral ook te maken met de omstandigheid dat hij zo’n groot onderscheid ziet tussen mensen. Mensen mogen dan wel ‘politieke dieren’ zijn, volgens Aristoteles is lang niet iedereen geschikt om burger te zijn. Handwerkslieden en kooplieden komen daarvoor niet in aanmerking. ‘Een dergelijk leven is immers “laag-bij-de-gronds”

en tegengesteld aan de deugd'. Ook boeren zijn in de ogen van Aristoteles geen burgers. Die hebben het veel te druk met het bewerken van het land, de zorg voor hun beesten en het telen van hun producten. 'Er is vrije tijd nodig om "deugd" te laten ontstaan en om praktisch werkzaam te zijn in de politiek.'³⁷⁷ Voor een man als Aristoteles is 'het volk' dus niet de optelsom van alle individuen, ongeacht hun status en persoonlijke kwaliteiten. Een groot deel van de bevolking telt in politieke zin niet mee.³⁷⁸ Dit kan gemakkelijk verkeerd worden verstaan. Het negatieve oordeel van Aristoteles over de lagere volksklassen wil niet zeggen dat hij geen oog had voor de belangen van deze mensen en van de betekenis die zij hebben voor de staat. Hij bedoelt slechts dat voor de 'gewone man' geen *actieve* rol in de politiek is weggelegd. Juist omdat de belangen van de gewone man er wel toe doen, vindt Aristoteles dat het algemeen belang het best gediend wordt door een mengvorm van oligarchie en democratie. Het mooiste lijkt hem zelfs een constitutie die je zowel oligarchisch als democratisch zou kunnen noemen.³⁷⁹

De gedachte dat 'het volk' de drager is van de heerschappij en dat de burgers deelhebben aan de besluitvorming zien we ook bij Cicero. Het Romeinse recht uit de tijd van keizer Justinianus ademt echter de geest van wat later 'absolute monarchie' genoemd werd: wat de vorst wil, heeft kracht van wet. We zien hier dus het 'dalende' model van de staatsmacht, waarvan al eerder sprake was. Maar hetzelfde artikel dat de absolute macht aan de vorst toekent, bevestigt dat het volk de oorsprong van de macht is: bij de 'koninklijke wet over de macht' (*lex regia de imperio*) draagt het volk immers al zijn macht aan de vorst over.³⁸⁰

Ook tijdens de 'donkere middeleeuwen' is de gedachte van het volk als basis en bron van alle recht en gezag – de 'klimmende' visie op de macht – niet ver-

loren gegaan. Sinds de renaissance van het Romeinse recht hebben de juristen vastgehouden aan de leer dat het volk de drager is van de staatsmacht en dat wat allen aangaat door allen moet worden goedgekeurd.³⁸¹ Ook denkers als de monnik Manegold van Lautenbach (tweede helft van de elfde eeuw), Thomas van Aquino (1225-1274) en Marsilius van Padua (c. 1287-c. 1343) gingen daarvan uit, beschouwden een gemengde staatsvorm als de beste en meenden dat de koning er is voor het rijk en niet omgekeerd. In het ergste geval kon het volk zich ontslagen achten van zijn verplichting de koning te gehoorzamen en zelfs het recht hebben zijn vorst uit zijn functie te ontheffen.³⁸²

In de tweede helft van de zestiende eeuw ontwikkelden in Frankrijk verschillende theoretici gedachten die in het verlengde liggen van het idee dat de vorst eigenlijk een mandataris van het volk is en beschouwd kan worden als een soort *chief executive officer* in een onderneming waarin de werknemers alle aandelen in handen hebben. Hij is in feite niet meer dan de uitvoerder van de volkswil. Op grond daarvan kan het volk – of zijn vertegenwoordigers – zich van hem ontdoen als dat nodig is.³⁸³ Ten aanzien van de vraag wie eigenlijk dat volk uitmaken greep men terug op Aristoteles en ook bij het zoeken naar de beste staatsvorm kwam men bij deze Griekse denker uit. Ideaal zou een gemengde regeringsvorm (*imperium mixtum*) zijn, een republiek met aristocratische en democratische inslag. In zo'n staat zouden de beste edelen en de verstandigste burgers de leiding hebben.³⁸⁴

Toen Ubbo Emmius in 1605 zijn boekje over Groningen en de Ommelanden schreef, kon hij als humanistisch geleerde tevreden zijn: de Groningse regeringsvorm voldeed perfect aan de Aristotelische standaard. Ook in Groningen was sprake van een 'gemengde staatsvorm': 'aristocratisch, licht neigend

Portret van Ubbo Emmius (1547-1625).

Ubbo Emmius was hoogleraar geschiedenis en Grieks aan de hogeschool van Stad en Lande. Hij was ook de eerste rector van deze in 1614 opgerichte academie.

Deze afbeelding is gemaakt naar een olieverfschilderij op paneel door Peter Belta uit het jaar 1628, dat bij de Groninger Archieven berust. Meer over dit schilderij en de kunstenaar die het maakte vindt men bij W.K. van der Veen, 'Harder Peters en Peter Belta, "een constigh schilder van Groeninghe" en zijn zoon', in: *GVA* 1985-1986, 25-57.

naar democratie'.³⁸⁵ Van het gewone volk moest Emmius, net als Aristoteles, zijn eigen vriend Johannes Althusius en vele andere geleerde tijdgenoten, niets hebben.³⁸⁶ In zijn boekje constateert hij met instemming dat alleen de beste vertegenwoordigers van de adellijke of patricische families in Groningen kans

Pagina uit Ubbo Emmius, *De agro Frisiae* (ed. 1605).

Op bladzijde 159 van deze editie van Ubbo Emmius' beschrijving van Stad en Lande begint het hoofdstuk over de staatsinrichting van de stad Groningen. Emmius karakteriseerde de bestuursvorm van de stad als *aristocratica, modice in democratiam declinans* ('aristocratisch, enigszins naar democratie neigend').

hadden in de raad en de gezworen meente gekozen te worden. Andere mensen uit de hogere lagen van de burgerij konden daarvoor slechts in aanmerking komen als ze door hun geleerdheid of een ander uitzonderlijk talent opvielen. Uit de gilden van handwerkslieden en kramers werd nooit of hoogst zelden

iemand gekozen. ‘Iets dergelijks werd onwaardig geacht voor het zeer eerbare college en gevaarlijk voor de republiek, vanwege de abjecte neigingen van dit soort mensen, die vrijwel voor niets anders oog hebben en niets anders belangrijk vinden dan plat gewin.’ Wanneer Emmius over de vertegenwoordigers van de Groninger gilden spreekt en over de manier waarop zij invloed uitoefenden op het stadsbestuur, verklaart hij dat deze mannen afkomstig waren ‘uit de werkplaatsen van de ambachtslieden, uit het laagste volk’. ‘Ze zijn opgegroeid temidden van verachtelijke dingen en onbekend met de manier waarop je een staat goed bestuurt, ze zijn kortzichtig, weten niets over zaken die buiten hun onmiddellijke waarneming liggen en hebben zich overgeleverd aan de dwaze gunst van de massa. Op deze manier konden zij, vooral wanneer zij zich in de ogen van het lagere volk waarmaakten, vele jaren in hun ambt blijven.’ Hun invloed op het beleid ‘is van zeer weinig nut geweest voor de staat’. Maar gelukkig is ‘alles wat op dit terrein over de schreef ging’ [...] ‘op heilzame wijze gecorrigeerd en binnen de perken gebracht’.³⁸⁷

Emmius’ negatieve houding ten opzichte van ‘het volk’ viel ook zijn jongere tijdgenoot, de Groninger oud-stadssyndicus Bernhard Alting, op. Deze maakte in zijn – helaas nog altijd niet uitgegeven – tractaat ‘Oudt en nieu Groningen’ een vergelijking tussen het ‘democratisch gehalte’ van het Groningen van vóór en dat van na de Reductie. Volgens Alting was Groningen vroeger ‘democratischer’ geweest dan het in zijn eigen tijd was en had de ‘gewone man’ toen veel meer te vertellen gehad.³⁸⁸

Dit is een opmerkelijke constatering van een opmerkelijk mens. Dr. Bernhard Alting is van 1632 tot zijn gedwongen ontslag in 1644 stadssyndicus van Groningen geweest. In de geschriften die hij na zijn ontslag op papier zette laat hij zich kennen als een pragmatisch denkende man met een opvallend

‘modern’ begrip voor de veranderingen die zich in de loop van de tijd in de menselijke samenleving kunnen voordoen, voor de betekenis van de achtergrond en context van het menselijke handelen.³⁸⁹ Alting wekt de indruk achter de verscheidenheid van dingen en situaties geen diepere eeuwige waarheid te zoeken, maar in te zien dat mensen het moeten doen met de onoverzichtelijke verscheidenheid en ongrijpbare en veranderlijke werkelijkheid van alledag. Hij heeft geen last van vooringenomenheid tegen de ‘erfvijand’ van de stad – de Ommelander heren – , maar vreest juist de gevolgen van het op de spits drijven van tegenstellingen en de botte lust tot confrontatie. ‘Groningen kan niet zonder de Ommelanden. Wie daarover anders denkt is een *ignorant* inzake Groningen, een zot, of allebei’³⁹⁰ Bij deze geesteshouding past de hele opzet van zijn ‘Oudt en nieu Groningen’, dat een vergelijking behelst tussen vroeger en nu ten aanzien van maar liefst twintig thema’s. Daarnaast is uiteraard het door Alting geconstateerde verschil in democratisch gehalte van het stadsbestuur op zich al opmerkelijk. In ieder geval roept zijn constatering de vraag op of dat ook werkelijk klopt. Tenslotte zou het ook interessant zijn te weten of Groningen misschien ook democratischer was dan andere steden.

1.3.2 Volksoevereiniteit; wankelen tussen democratie en oligarchie

Wie waren nu eigenlijk de Groningers? Wie noemden zich *cives de Groninga* (buren of burgers van Groningen)? Omdat de inhoud van begrippen mettertijd verandert en betrouwbare gegevens schaars zijn, bevinden we ons hier in het domein van de gissingen. Het valt buiten het bestek van deze schets om het thema van de oudste organisatie van Groningen nog weer eens tegen het licht te houden, hoe zinvol dat ook zou zijn. Zeker na wat ik al eerder over dit onder-

werp heb gezegd moet ik mij hier beperken tot het aanstippen van enkele hoofdlijnen en het herhalen van enkele punten die ik al heb genoemd.

Rechtstreekse bronnen en vergelijking met andere gevallen doen vermoeden dat de mensen die in de elfde en twaalfde eeuw op het noordelijke uiteinde van de Hondsrug hun thuis hadden, zich in verschillende groepen laten indelen. In de eerste plaats zijn er degenen die verbonden waren met de hoven die aan de koning, de bisschop van Utrecht en de abt van Werden toebehoorden. De leiding ervan was in handen van personen die in oorsprong tot de stand der onvrijen behoorden, maar die door hun dienstverband tot een hoge rang waren gesteden, de zogenaamde *ministerialen*. Tot de kring van de hoven behoorden ook horigen, die hun levenlang aan de hof gebonden waren en niet of nauwelijks bezittingen konden verwerven. Zij stonden onder het gezag van de ‘hofheer’ of diens plaatsvervanger, de ‘meier’ of *villicus*. Buiten de hoven waren er wellicht ook vrije boeren die hun eigen hofstede en landerijen bezaten. De markt zal aantrekkingskracht uitgeoefend hebben op mensen van elders die zich hier vestigden als koopman, ambachtsman, dienaar of arbeider. Met de komst – halverwege de twaalfde eeuw – van een prefect die Groningen moest beheren, zullen we ook rekening moeten houden met het verschijnsel van ‘borgmannen’: figuren die, in ruil voor de belofte van trouw en steun, de beschikking kregen over leengoederen die hun door de prefect werden toevertrouwd.

Zodra vele mensen op een klein oppervlak bijeenwonen, moeten er onderlinge afspraken worden gemaakt. Voor wie bij de hoven hoorden, was de situatie duidelijk: de beheerders daarvan hadden de leiding. Voor de andere ‘Groningers’ gold dat niet. Elders in Drenthe vormden zich buurschappen waarin de vrije boeren samen beslissingen namen. Het grondbezit dat zij beheerden, verleende hun het recht om in de

dorpsvergadering mee te praten over alles wat het hele dorp aanging.³⁹¹ Als er in Groningen zulke vrije boeren zijn geweest, zullen die zeker de neiging hebben gehad zich op dezelfde manier te organiseren. Daarnaast zullen de kooplieden onderlinge samenwerking hebben gezocht. De aanwezigheid van verschillende hoven en mensen van uiteenlopende status, stiel en belangen maakt Groningen tot een gecompliceerd geheel. Halverwege de dertiende eeuw treden ze samen op als de *universitas Groningae* die we in het eerste deel van dit hoofdstuk hebben besproken.³⁹²

De *universitas Groningae* is dus de ‘gezamenlijkheid’ of het collectief van alle Groningers. Hierbij doet het er niet toe in welke kwaliteit en door lidmaatschap van welk genootschap of ander verband de individuele Groningers zich met die plaats verbonden wisten. De verplichtingen die het collectief aanging waren bindend voor *het geheel* en voor *elk lid ervan afzonderlijk*.

Het is in dit verband van belang even stil te staan bij het feit dat het collectief in deze context één geheel was en niet de optelsom van individuen, die het min of meer met elkaar eens en oneens konden zijn. In de Westerse wereld zijn we zozeer gewend geraakt aan het primaat van het individu, dat we ons moeilijk kunnen voorstellen dat er tijden zijn geweest waarin een mens niet kon overleven zonder de bescherming van het collectief waartoe hij behoorde,³⁹³ en dat het in een dergelijke situatie erg onpraktisch kon zijn om vast te houden aan een afwijkend standpunt en zich op die manier te vervreemden van het collectief. Wanneer de meerderheid een besluit had genomen, moest de andersdenkende minderheid ‘volgen’.³⁹⁴ Dit ‘volgen’ mag niet worden opgevat als een lijdzaam laten gebeuren wat door de meerderheid was beslist, maar hield in dat men de meerderheidsbeslissing tot de zijne maakte en zich met alles wat men kon en bezat inzette voor de realisering en verdediging ervan.

Had deze manier van doen dus een praktische noodzaak als achtergrond, een soort theoretische sublimatie ervan vindt men in het toenmalige denken over waarheid en recht. In principe is er maar één waarheid en is er ook maar één manier om recht te doen in juridische kwesties. In de praktijk gaat het erom de waarheid of het recht te ‘vinden’. Mensen hoeven niet te bedenken wat in een gegeven geval juist is. Het recht is er altijd al geweest en het hoeft alleen maar door de rechters te worden ‘gevonden’. Een vonnis is een ‘vondenis’, iets wat men aantreft of vindt. In het verlengde van de opvatting dat in elk afzonderlijk geval maar één besluit of één oordeel het juiste kan zijn, is unanimiteit een kenmerk van de juistheid en rechtmatigheid van een besluit.³⁹⁵ Vandaar ook de angstvalligheid waarmee men bij het schriftelijk vastleggen van besluiten steeds weer aantekent dat het gaat om een *unanimiter* of *eendrachteliken* genomen beslissing. Nogmaals: met dit alles wil niet gezegd zijn dat er geen verscheidenheid van meningen was, in de praktijk kon er alleen geen plaats zijn voor afwijkende meningen. De middeleeuwse samenleving kon zich geen minderheden permitteren. We moeten ons dan ook geen al te romantische voorstelling maken van de ‘unanimiteit’ en ‘eendracht’ die aan de genomen besluiten ten grondslag lagen. Er konden ‘in het voortraject’ heus wel heftige verschillen van inzicht aan de dag gekomen zijn, maar uiteindelijk deden die er niet toe. Wie het niet eens was met de meerderheid bleef weg of zweeg, en wie toch zijn mond open deed werd wellicht overschreeuwd door de anderen. Waarschijnlijk werd in vele gevallen, net zoals bij ons, een *unisono* niet zozeer bepaald door de meeste, als wel door de luidste stemmen.³⁹⁶

Het is ook van belang nog eens te onderstrepen dat niet iedereen binnen het collectief gelijkberechtigd was. Net zoals in de Drentse gemeenschappen de keuters niet meetelden, zo zullen ook in het oude

Groningen niet alle inwoners rechtstreeks ‘stem in staat’ hebben gehad. Om mee te mogen doen met de besluitvorming moest men vrij zijn en enig bezit hebben. Maar misschien hebben ook mensen die niet zoveel bezaten en daarom eigenlijk niet ‘meetelden’, op indirecte manier invloed kunnen uitoefenen door hun lidmaatschap van een wijk- of beroepsverband als het koopmansgilde.³⁹⁷

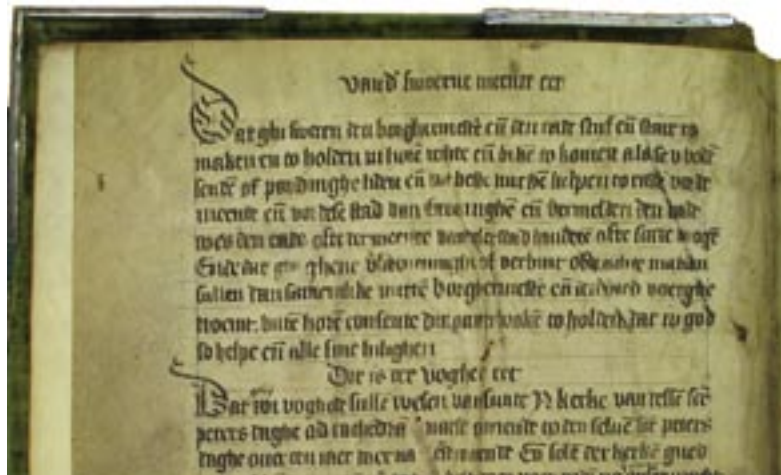
Ik heb hierboven al de mogelijkheid geopperd dat de ‘aldermans’ die in 1245 samen met de *universitas* optreden, de voorzitters en woordvoerders waren van verschillende verbanden van ingezetenen.³⁹⁸ Of deze oldermannen een echt college vormden met duidelijk omschreven taken, is twijfelachtig. Enige tijd later ontmoeten we ook *rationales* (rekenmeesters) en *consules* (raden, raadsheren³⁹⁹). Deze verschillende benamingen markeren een ontwikkeling waarvan de details zich aan onze waarneming onttrekken. We mogen aannemen dat het vooral praktische overwegingen zijn geweest die deze ontwikkeling hebben gestuurd en dat de genoemde functionarissen allen belast waren met de uitvoering van taken namens en ten behoeve van het collectief. De beslechting van onderlinge geschillen zal daaronder een van de allerbelangrijkste zijn geweest.

In ‘Groningen en zijn heren’ heb ik gewezen op de betekenis van de ingreep die bisschop Gwijde van Avesnes in de jaren 1310-1311 deed in de interne gang van zaken in Groningen. De bisschop bepaalde toen dat de raad de competente rechtbank was voor alle Groningers, zowel degenen die bij de oude hoforganisaties hoorden als de anderen, en dat dit lichaam bij meerderheid van stemmen moest besluiten. Ik heb er ook op gewezen dat zijn bevoegdheid in die tijd wellicht nog beperkt was en dat het daarom niet juist is om te zeggen dat de raad over de ‘wetgevende macht’ beschikte.⁴⁰⁰ Op grond van wat

Eed der leden van de gezworen meente. De tekst van deze eed staat op de verso-zijde van het eerste blad van het 'Stadboek van 1425'.

Zie de parafraze van dit eedsformulier op de pagina hiernaast. De tekst is met enkele schuine strepen doorgehaald. Dit houdt verband met de verandering van de rol van de gezworen meente ten tijde van de 'democratische revolutie' van 1527-1528 (zie p. 133).

Groninger Archieven, stadsarchief
Groningen, rvr 26.1 fol. 01v.

we uit latere jaren weten, mogen we aannemen dat het 'collectief der Groningers' op de een of andere manier in de praktijk de regels bepaalde.

De woorden 'op de een of andere manier' slaan op de – vooralsnog weinig duidelijke – wijze waarop dit collectief in zijn geheel of door middel van vertegenwoordigers oprad. In de politiek ligt juist hier, in de ruimte tussen het collectief en zijn vertegenwoordigers, het terrein waarop zich de interessante ontwikkelingen en ook de conflicten voordoen. Verondersteld wordt dat de raad in Groningen in de eerste helft van de veertiende eeuw 'de macht' naar zich toetrok, zodat vanaf c. 1350 gesproken kan worden van een 'oligarchische periode'. Daarna zou het collectief dan weer meer invloed gekregen hebben. Men spreekt dan van een 'democratische reactie', waarin de 'gezworen meente' een belangrijke rol ging spelen.⁴⁰¹ De gezworenen (*conjurati*) zijn dan een vertegenwoordiging van het collectief dat het inmiddels al te groot geworden gat tussen 'het volk' en de raad opvult.

Overigens is de term 'gezworen meente' weinig specifiek en daarom eigenlijk minder geschikt om

een representerend lichaam aan te duiden. Alle burgers waren immers door een eed aan elkaar en aan de stad gebonden en konden op grond daarvan 'gezworenen' worden genoemd.⁴⁰² Ook de inhoud van het woord 'meente' is onduidelijk. In een aantal bepalingen van het stadboek is sprake van 'meentemannen', leden dus van de 'meente', die taken uitoefenen ten behoeve van de stad. Is hier sprake van leden van een afzonderlijk orgaan, of gaat het om gewone leden van de stedelijke gemeenschap (de *universitas*)? Er zijn enkele bepalingen waaruit men de indruk krijgt dat het laatste het geval zou kunnen zijn.⁴⁰³ Daarnaast is er een aantal waaruit men zou kunnen afleiden dat de '(gezworen) meente' rond 1400 een apart lichaam geworden is en dat hier leden van dat lichaam bedoeld worden.⁴⁰⁴ De 'gezworen meente' onderscheidde zich van de gewone 'meente' doordat de leden ervan behalve hun burgerreed ook nog een aanvullende eed hadden afgelegd. De tekst van deze aanvullende eed is, helaas ongedateerd, vastgelegd op een van de eerste pagina's van het 'stadboek van 1425'.⁴⁰⁵ De tekst luidt in parafraze:

‘Gij zweert burgemeesters en raad te steunen en bij hen te komen wanneer u dat gevraagd wordt. Gij zult de raad van advies dienen over de vraag wat het beste is voor de stad Groningen en de stedelijke gemeenschap, en u zult de raad op de hoogte stellen van alles wat schadelijk zou kunnen zijn voor de raad zelf of voor de gemeenschap. Ge zult alleen samen met burgemeesters en raad vergaderen, overeenkomsten sluiten of beraadslagingen plegen, tenzij burgemeesters en raad u toestemming verlenen om dit zelfstandig te doen.’

Gezwoenen (*jurati*) treft men ook aan in Stichtse en Brabantse steden. Men vermoedt dat het ook daar gaat om vertegenwoordigers van de ingezetenen. Er lijkt een verschil te bestaan tussen Holland en Zeeland enerzijds en de andere Nederlandse gewesten anderzijds.⁴⁰⁶ In de laatstgenoemde gebieden ziet men een ‘gezworen meente’ (Deventer), ‘meente’ (Zwolle), ‘gemeente’ (Amersfoort), ‘buurspraak’ (Tiel) of ‘buitenraad’ (Bergen op Zoom). Er is niet veel bekend over de manier waarop deze colleges waren samengesteld en ook over hun competenties bestaat onduidelijkheid. Zeker is wel dat ze toezicht uitoefenden op de stedelijke financiën en de wetgeving. In Holland en Zeeland (Middelburg) werden de vertegenwoordigingen van de burgerij ‘vroedschappen’ genoemd.⁴⁰⁷ Ze zijn in de vijftiende eeuw zelfstandig geworden en kregen ook duidelijke taken en bevoegdheden. Openvallende plaatsen vulden de vroedschappen zelf op door middel van coöptatie.⁴⁰⁸ Voor de keuze van nieuwelingen putte men uit de meest vooraanstaande en rijkste (patriciërs-) geslachten. In Holland en Zeeland zorgden de homogene samenstelling van deze vroedschappen en de oligarchische inrichting van het hele stadsbestuur voor een politieke stabiliteit, die in Brabant en Vlaanderen ontbrak.

Het totstandkomen van de ‘gezworen meente’ als vaste vertegenwoordiging van de Groninger burgerij zou men kunnen beschouwen als een soort ‘revitalisatie’ van de gedachte die ten grondslag ligt aan de stedelijke samenleving als politieke organisatie: de stad is één geheel en dingen die alle stadsbewoners aangaan, moeten door de ‘hele stad’ worden besproken. Ook elders zien we dat de stedelijke gemeenschap in opstand kwam wanneer aan dit principe werd getornd.⁴⁰⁹ Dat gebeurde in het bijzonder wanneer het stadsbestuur te zeer een eigen koers ging varen. In zulke gevallen riep het volk de raad bij wijze van spreken tot de orde en maakte duidelijk waar de werkelijke macht lag: bij het collectief.⁴¹⁰

Een zorgvuldige analyse van de manier waarop het stedelijke collectief van Groningen en het Groninger stadsbestuur zichzelf in oorkonden en akten aanduiden of door anderen aangeduid werden, kan wellicht wat meer duidelijkheid scheppen ten aanzien van de competenties van de verschillende organen en de chronologie van hun ontwikkeling. Dat zal zeker het geval zijn wanneer ook de context van iedere vermelding en het thema van de betreffende (rechts)handeling bij de analyse wordt betrokken. Een snelle blik op de verdragen die de stad Groningen met Westerlauwerse partners sloot, wijst uit dat in de loop van de vijftiende eeuw burgemeesters en raad vaak namens de hele stad konden optreden en dat slechts in enkele gevallen melding gemaakt wordt van burgemeesters en raad en ‘mene meente’ samen. Vanaf 1491 vinden we niet meer de ‘mene meente’, maar steeds de ‘gezworen meente’ naast burgemeesters en raad. In enkele gevallen is daarnaast ook nog sprake van de ‘bouwmeesters van de gilden’ (na 1493).⁴¹¹ Omdat het aangaan en onderhouden van ‘buitenlandse betrekkingen’, zoals die met Westerlauwerse partners, bij uitstek een zaak was die de hele stad aanging, is het niet verwonderlijk dat naast

het dagelijks bestuur, burgemeesters en raad, ook de ‘meente’ uitdrukkelijk werd genoemd.⁴¹²

Dat de raad – inclusief de burgemeesters die ook lid van de raad zijn – geen wetgevende bevoegdheid bezat in moderne zin, blijkt overduidelijk uit het stadboek. Verreweg het grootste deel van de daarin opgenomen bepalingen is ongedateerd en ook is niet gedocumenteerd door wie deze bepalingen zijn vastgesteld. Van zo’n veertig wetten zijn deze gegevens echter wel geboekstaafd. De meeste daarvan bevinden zich in het negende en laatste boek van ‘het Stadboek van 1425’. Ze zijn te beschouwen als latere aanvullingen op een *corpus* dat ooit in één keer is vastgelegd. Er zijn echter ook een paar artikelen die in enkele andere boeken zijn opgenomen. Deze dateren uit de jaren 1374 tot 1451 en vertonen onderling verschillende formuleringen. In zes gevallen is sprake van ‘(burgemeesters,) raad en wijsheid’ van de stad (1374, 1375, 1394, 1404, 1408, 1425), in twee gevallen van ‘burgemeesters, raad en “mene achte”’ (1383 en 1435), één keer van ‘burgemeesters, raad, “mene achte” en wijsheid’ (1413), één keer van ‘burgemeesters, raad en gezworen meente’ (1427) en eveneens eenmaal van ‘burgemeesters, raad, gezworen meente en wijsheid’ (1451). Op de inhoud van de begrippen ‘gezworen meente’, ‘wijsheid’ en ‘mene achte’ kom ik later terug.⁴¹³

Zoals gezegd zijn de andere gedateerde bepalingen alle opgenomen in het negende boek van ‘het Stadboek van 1425’. De serie begint in 1446 en vermeldt tot 1476 consequent ‘burgemeesters en raad, gezworen meente en wijsheid’ als degenen die de betreffende wetten hebben vastgesteld. Na 1476 verandert het beeld weer: soms wordt ‘de wijsheid’ wel, soms niet vermeld en vanaf 1494 zien we ook de bouwmeesters van de gilden optreden. Dat blijft dan verder zo tot het als laatste geregistreerde artikel

(boek ix art. 60 van 1584). Op de expliciete vermelding van vertegenwoordigers van de gilden kom ik hieronder terug. Voor dit moment zijn twee punten van belang: (1) vanaf 1427 zien we dat de gezworen meente altijd naast de raad optreedt wanneer het gaat om het nemen van besluiten die bedoeld zijn als regelingen met een algemene en blijvende geldigheid en daarom als wetten zijn te beschouwen, en (2) in 1425 is aangegeven welke – zeer beperkte – ‘wetgevende bevoegdheid’ het college van burgemeesters en raad heeft wanneer het *zonder* de gezworen meente optreedt. Het ‘Stadboek van 1425’ opent met de mededeling dat burgemeesters, raad en wijsheid van Groningen in 1425 zijn overeengekomen dat de raad alleen mag ‘hoghen ende sijden’, zoals vanouds gebruikelijk was. Dit betekent dat de raad de straffen die krachtens gewoonte op bepaalde misdrijven staan, mag verzwaren of verlichten.⁴¹⁴ Het lijkt geen twijfel dat deze bepaling gezien moet worden als het resultaat van een ingreep door ‘het collectief’ van de Groningers. Ze was een reactie op een al te eigenmachtig optreden van de raad.⁴¹⁵

1.3.3 Opkomst van de vorstenstaat

Hierboven heb ik meegedeeld dat vanaf het einde van de vijftiende eeuw vertegenwoordigers van de gilden genoemd worden als deelgenoten in het proces van wetgeving en dat zij ook vermeld worden in verbonden die met externe partners worden gesloten. Daarmee zijn we beland in de warrige tijd rond het jaar 1500, waarvan we hierboven hebben gezien dat ze ingrijpende veranderingen voor de status van de stad Groningen met zich meebracht. De belangrijkste daarvan waren dat de stad haar autonomie verloor (ze moest in 1506 Edzard van Oost-Friesland als landsheer accepteren) en dat ook haar relaties met externe partners veranderde. Deze omslag is niet zozeer het

gevolg geweest van interne zwakte van de stad, als wel van de onstuitbare opmars van de vorstenaard. Deze was rond 1500 eindelijk ook tot de Friese periferie doorgedrongen. Met de vorst verschenen ook andere politieke doeleinden op het toneel. Was tot dusver het belang van de lokale bevolking – of de leidende kringen daarin – bepalend geweest voor het beleid, de landsheren hadden hun eigen ideeën. Voor de onderdanen die moesten wennen aan het nieuwe gezag, lag de zaak duidelijk: vorsten waren er alleen op uit om hun nieuwe lasten op te leggen.⁴¹⁶

Dat lijkt kortzichtiger dan het in werkelijkheid was. Vorsten en hun adellijke entourage hadden weinig oog voor de belangen van de bevolking van hun land en begrepen ook niet zo goed hoe belangrijk diezelfde bevolking en haar welbevinden voor henzelf waren. Georges Chastellain, de historicus van Filips de Goede en Karel de Stoute, vond het niet nodig om veel woorden vuil te maken aan 'de derde stand'. 'Daarover is nauwelijks iets verhevens te zeggen, want hij is van slaafse rang.' De steden, kooplieden en werkmensen moeten nederig en vlijtig zijn, ze dienen gehoorzaam te zijn aan hun koning en de bereidheid hebben de heren genoegens te verschaffen.⁴¹⁷

De politieke doelstelling van de Bourgondische hertog Karel de Stoute was bovenal: het voltooiën van hetgeen zijn voorvaders hadden gedaan. Dat betekende in de eerste plaats het afronden en tot één staat samensmeden van de landen die hij had geërfd of verworven en, in de tweede plaats, het bemachtigen van een echte koningskroon. Dat zou ertoe bijdragen dat zijn onderdanen – hoe verscheiden zij ook waren – ook het gevoel zouden krijgen dat ze bij elkaar hoorden. Om dit programma te kunnen realiseren, moest Karel de greep van zijn regering op zijn landen en de steden daarin versterken. Alle inwoners van de Bourgondische landen moesten aan dezelfde wetten onderworpen zijn. Dat betekende dat plaatselijke gewoonten en

privileges opzij geschoven moesten worden. Er moest ook meer eenheid komen in de bestuursinstellingen van zijn vorstendommen, zodat de centrale regering daarover effectieve controle kon uitoefenen. Filips de Goede, Karels vader, had op dit gebied al het een en ander bereikt. Zo had hij een aantal coördinerende instellingen gecreëerd waarvan de bevoegdheden zich uitstrekten over alle Nederlandse gewesten die deel uitmaakten van zijn erflanden. Daarnaast bracht de hertog meer gelijkvormigheid in de bestuurlijke praktijken in zijn landen en had hij geprobeerd lokale weerstand te breken door plaatselijke machthebbers persoonlijke voordelen aan te bieden of, als dit niet lukte, door gewapend op te treden.

Hoe succesvol de hertog ook was en hoe machtig de centrale regering ook leek, samenhang tussen de hogere en lagere regionen in de staat was niet af te dwingen. De afstand tussen de hertog en zijn entourage enerzijds en de bevolking van zijn landen anderzijds was immens. Voor de boeren op het land en de burgers in hun steden was het moeilijk in te zien welk voordeel het beleid van de hertog hunzelf zou kunnen opleveren. Tegelijkertijd begrepen ze dat de hertog met zijn kostbare hof, geleerde ambtenarenapparaat en geldverslindende leger van hen afhankelijk was. Dit inzicht werkte door in de opstelling van de Staten tegenover de vaak exorbitante geldeisen van de hertog. Volk en lokale autoriteiten begrepen dat de 'beden' die ze zouden opbrengen, voor een belangrijk deel gebruikt zouden worden voor het opzetten van een overheidsapparaat dat de vorst in staat zou stellen om in de toekomst nog meer en nog effectiever geld binnen te kunnen halen. Het spreekt daarom voor zich dat het proces van stelselmatige machtsuitbreiding van de centrale overheid en gelijktijdige verdringing van traditionele waarden en structuren op verzet stuitte en regelrechte opstanden uitlokte. In de Bourgondische landen gebeurde dat zelfs op plaatsen

Aanhef van het eerste boek van 'het stadboek van 1425'.

Onder het met rode inkt geschreven eerste kopje ('Hier beghint der stad boeck van Groninghen') luidt het eerste artikel:

'In den name des Vaders ende des Soens ende des Hillighen Gheestes amen. In den jare Ons Heren dusent vierhondert videntwintich doe verdroghen des overeen de borghermestere ende die mene raet ende die wijsheit van der stad van Groninghe dat se wolden vernyen ende holden ore stad rechte also als hierna beschreven is. Ende dat mach de raed toe allen tijden van vrijheit ende van older woenheit hoghen ende sijden. Dat sal men also verstaen: swaren daer 't hem to licht duncket ende lichten daer 't hem to sware duncket, also hit sunderlinghe neghenen manne annegaet. Ende de rechte sijn ghedeelt in neghen boken opdat alle saken de rechter ende de claerliker to vinden sijn.'

Parafrase:

'In de naam van de Vader, de Zoon en de Heilige Geest, amen. In het jaar des Heren 1425 zijn burgemeesters, raad en wijsheid van de stad overeengekomen de in de stad geldende rechtsbepalingen te vernieuwen als hierna volgt, en zich in de toekomst daaraan te houden. Dit moet aldus worden begrepen, dat de raad te allen tijde vrijelijk en zoals gebruikelijk is te lichte sancties mag verzwaren en te zware mag verlichten, tenzij het om een individueel persoon gaat. De bepalingen zijn in negen boeken ingedeeld, opdat alles gemakkelijk kan worden gevonden.'

Het tweede artikel gaat over het kiezen van de raad.

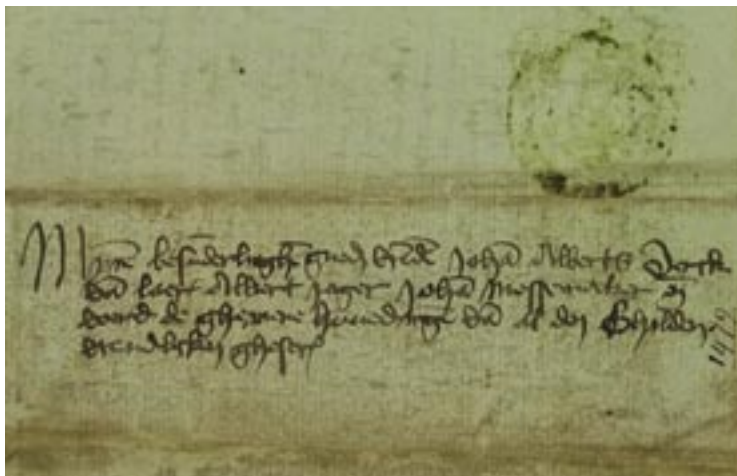
Groninger Archieven, stadsarchief Groningen, rvr 26.1 fol. 1.

Adres van de brief die Johan Rengers van Ten Post op 8 oktober 1479 aan de bestuurders der Groninger gilden schreef:

'Mynen besonderlinghen gueden vru-
nden, Johan Alberts, Derck van Laer,
Albert Jager, Johan Messemaker ende
voerd de ghemene hovingen van al
den ghilden vrendlicken ghescreven'.

Groninger archieven, stadsarchief

Groningen, rvr 922.15.

Brief van Johan Rengers van Ten Post van 11 juni 1484 aan de gilden van Groningen. Rengers verklaart in dit schrijven dat hij alleen ruzie heeft met de heren van de Raad en nooit negatieve gevoelens heeft gekoesterd ten opzichte van de gilden en de Groninger bevolking. Hij roept de gildebesturen op druk uit te oefenen op de Raad, opdat deze uiteindelijk gevolg zal geven aan de uitspraak die een onafhankelijke rechter in het conflict tussen hem en Groningen heeft gedaan. Groninger archieven, stadsarchief Groningen, rvr 922.31.

die men tot de echte kerngebieden van de vorstelijke macht kan rekenen. Voorbeelden van dit verzet zijn de opstanden van steden als Mechelen (1467) en Gent (1488-1492). Het is ook niet verrassend dat de vorsten vooral met stedelijke gemeenschappen in botsing kwamen. Steden waren de pijlers van de economie, vooral daar werd het geld 'gemaakt' dat de vorsten zo hard nodig hadden voor het ophouden van hun hoge staat en het voeren van hun oorlogen.⁴¹⁸ Van oudsher hadden de landsheren geprobeerd invloed te houden op de interne gang van zaken van de steden. Ze deden ook hun best deze zo mogelijk uit te breiden. In het eerste deel van dit hoofdstuk hebben we gezien dat de afwezigheid van landsheerlijke invloed juist een typerende trek is van de geschiedenis van Groningen. In de meeste steden functioneerde een landsheerlijke ambtenaar als schout, de schepenbanken spraken recht uit naam van de heer, de financiën werden op een of andere manier gecontroleerd door landsheerlijke ambtenaren en de vorst oefende invloed uit op de samenstelling van de stedelijke bestuursorganen. Juist omdat het volk zoveel moeite had zich te herkennen in de vorstelijke politiek, streefden de heren ernaar de invloed van de gewone man op het beleid van de stadsbesturen zoveel mogelijk uit te schakelen. Ze deden daarom hun best om de leidende kringen binnen de steden zo klein en overzichtelijk mogelijk te houden. Het viel hun immers gemakkelijker om enkele invloedrijke personen aan zich te binden dan 'de grote massa'. Oligarchie, niet democratie was in het belang van de vorst. Dat de 'gouden koorden' waarmee de heren plaatselijke gezagsdragers aan zich bonden, niet altijd voldoende waren om ook 'het volk' in bedwang te houden, blijkt uit opstanden zoals de hierboven genoemde.

Reeds eerder wees ik op het 'ouderwetse' karakter van deze vorstelijke politiek.⁴¹⁹ De vorsten gedroegen zich

in wezen als middeleeuwse ridders die uit waren op verhoging van hun eigen status en die van hun nageslacht. Ook in de zestiende eeuw was dit op het hoogste niveau nog de gangbare lijn. Pausen als Clemens VII en Paulus III (Giulio de' Medici en Alessandro Farnese) bekommerden zich vaak meer om de glorie van hun eigen positie of het tijdelijke welzijn van hun familie dan om het eeuwige heil van de hele Christenheid, en uit Karl Brandi's klassieke biografie van keizer Karel V spreekt voortdurend de ambivalentie van diens zelfbeeld.⁴²⁰ Enerzijds was de keizer zich terdege bewust van zijn verantwoordelijkheid voor het volk. Hij zag het als zijn taak om zijn onderdanen te beschermen tegen 'de erfviand' (de Turken) en tegen de ketters die het geloof ondermijnden en daarmee de eeuwige zaligheid onbereikbaar maakten voor het volk. Dat waren ouderwetse, defensieve gedachten. Behalve keizer was Karel echter ook landsheer van zijn eigen patrimoniale erflanden. Het beleid dat hij in deze hoedanigheid voerde, werd in eerste instantie gestuurd door zijn bedoeling alles wat hij geërfd had aan zijn opvolger door te geven. Hierbij kwam echter nog een tweede, 'actieve' of dynamische component. De ridderlijke traditie die bepalend was voor zijn denken, deed hem streven naar het uitbreiden van zijn landen en het overvleugelen van zijn rivalen. Wat de keizer deed, deden op hun eigen niveau ook alle koningen, hertogen, land-, mark- en andere graven, kortom iedereen die met enig overheidsgezag was bekleed.

Volgens Ernst Kossmann was de vorst van het begin van de zestiende eeuw vooral 'rechter' en 'handhaver van de bestaande orde'. Nadat Jean Bodin zijn theorie over het absolute koningschap had opgesteld, kon hij, aldus Kossmann, 'recht maken, creatief en dynamisch zijn, zoals God zelf'.⁴²¹ Hierbij past een kanttekening. Binnen de context van een politiek-theoretische beschouwing is dit wellicht een waardevolle observatie, maar men moet er geen chronologie

van historische gebeurtenissen in willen zien. De vorsten hadden Jean Bodin niet nodig om ‘absolutistische’ daden te kunnen stellen en richting te kunnen geven aan de loop van de dingen. We hebben gezien dat de vorsten al geruime tijd bezig waren hun gezag stap voor stap een meer absolutistisch karakter te geven. Bodin heeft slechts het theoretische kader bedacht dat paste bij de dingen die hij zag gebeuren en bij de veranderingen op staatkundig gebied die al geruime tijd aan de gang waren. Dat zijn theorie daarna de legitiemering bood voor de praktijk van de absolute heerschappij ligt in de rede, alsook dat zij de basis werd waarop het absolutisme zich verder kon ontwikkelen.

Hoe dynamisch en creatief de kooplieden en ondernemers in de Europese steden ook waren, zo gaat Kossmann verder, op het niveau van de staat moesten de ‘dynamiek’ en ‘creativiteit’ van de vorsten komen. In de oude praktijk, was de sfeer van rechten der onderdanen ondoordringbaar voor ’s konings absolutisme. De koning kon alleen zijn gang gaan op het kleine terrein van ‘de grote politiek’. Tot zover Kossmann.⁴²² Dit alles hangt uiteraard samen met het feit dat de middeleeuwse staatkunde niet was ingesteld op verandering, maar op behoud van het bestaande.⁴²³ Alle overheden hadden als voornaamste taak de vrede te verdedigen,⁴²⁴ dat wil zeggen: ze moesten de bestaande verhoudingen beschermen, zoals die waren overgeleverd of vastgelegd in rechten en privileges. De wereld was conservatief omdat er geen ‘voortuitgang’ was, althans geen voortuitgang die door mensen kon worden beraamd en in gang gezet. De enige speelruimte die er voor de groten der aarde was lag, zoals gezegd, op het terrein van macht, eer en aanzien. Hier hadden zij wat te willen en konden zij zich doelen stellen. Zolang de hiërarchische structuur en het organische karakter van de samenleving intact bleven en het volk zich op de een of andere manier kon identificeren met zijn vorst, was er geen probleem. Maar juist

in de dynamiek van de vorsten lag de kiem voor desintegratie opgesloten. Hun machtshonger putte hun onderdanen en landen uit en ontzag geen etnische grenzen, hun legers waren samenraapsels van allerlei nationaliteiten, hun oorlogen ondermijnden gehoorzaamheid en loyaliteit en hun juristen schoven, met een beroep op het superieur geachte Romeinse recht, traditionele plaatselijke gewoonten en rechten opzij. Dit kon niet goed gaan.

1.3.4 Oligarchie en volksinvloed in Groningen

In ‘Groningen en zijn heren’ hebben we gezien dat de stad Groningen lange tijd buiten schot gebleven is. Ze heeft ook haar best gedaan om die situatie zolang mogelijk te laten duren. De Groningers die de komst van Saksische ‘pluckers’ vreesden, hadden goed gezien.⁴²⁵ Ze wisten dat de ‘dynamiek en creativiteit’ van de vorsten erg kostbaar waren en dat zij, als onderdanen, de rekening zouden moeten betalen. Bovendien zou een machtig man als de hertog van Saksen er niets voor voelen zijn landsheerlijk gezag over de Ommelanden te laten beperken door de bepalingen van een verbond dat de burgers van Groningen met die gebieden had gesloten. Toen Albrecht van Saksen in het jaar 1500 de stad kwam belegeren, wist Groningen dit beleg te doorstaan en – voorlopig – onafhankelijk te blijven. Interne politieke spanningen als gevolg van landsheerlijk beleid had de stad tot dusver dan ook niet gekend.

Dat wil niet zeggen dat er geen conflicten zijn geweest tussen de verschillende lagen van de Groninger bevolking. Halverwege de vijftiende eeuw is er sprake geweest van ernstige onrust. Maar deze was niet het gevolg van ‘druk van bovenaf’. Integendeel: het waren de stadsbestuurders zelf, die met hun doen en laten hadden laten zien dat ze de voeling met de bevolking waren kwijtgeraakt. Ze hadden maatregelen

len genomen die indruisten tegen de belangen van ‘de gewone man’. Net zoals een eeuw eerder had het stadspatriciaat zich opnieuw tot een oligarchische kliek ontwikkeld die voornamelijk op eigen voordeel uit was. Raad en gezworen meente waren in hun zelfgenoegzaamheid ‘vergeten waar de macht lag’ en kwamen hard in botsing met ‘het volk’ en de gilden.

Sinds 1436 gold in de stad een algemene regeling voor de ambachtsgilden. Het reglement was vastgesteld door de raad en de gezworen meente.⁴²⁶ Bepaald was dat de bestuurders van de gilden (de ‘hovelingen’ of ‘hovedingen’) jaarlijks samen twee ‘bouwmeesters’ zouden kiezen. Aan dit tweetal zou de raad een derde bouwmeester toevoegen. Dit college van bouwmeesters was verantwoordelijk voor het oprichten en onderhouden van stedelijke bouwwerken – vandaar de benaming van hun functie – en oefende controle uit over de geldmiddelen van de gilden. Daarbij ging het in het bijzonder over dat gedeelte daarvan, dat op grond van de bepalingen van de gildebrieff aan de stad ten goede kwam en gebruikt werd ter bekostiging van bouwwerken van stedelijk belang.⁴²⁷ Omgekeerd mochten ook de gilden de bouwmeesters ter verantwoording roepen. De bouwmeesters kon te allen tijde door de burgemeesters worden gevraagd duidelijk te maken ‘waer se dat ghelt ghelaten hebben’. De gilden en hun besturen mochten geen overeenkomsten sluiten of regelingen treffen die in strijd waren met de wensen van burgemeesters en raad. Zij waren juist verplicht het stadsbestuur ‘met lijf en goed’ te helpen bij het handhaven van het ‘recht’ en beloofden dat ook te zullen doen. Mocht er onverhoopt partijstrijd binnen de stad uitbreken, dan moesten de gildebroeders zich daarvan verre houden.

Op grond van deze regels en de belofte van de gilden om zich hieraan te houden kon er eigenlijk geen tweespalt ontstaan tussen ambachtlieden en het stadsbestuur. Toch gebeurde dat in 1457, en wel

doordat de raad zelf naar het oordeel van de stedelingen ‘het algemeen belang’ uit het oog verloor. In een zestiende-eeuwse kroniek lezen we het volgende verhaal.⁴²⁸ De raad had een regeling bedacht die het burgers en ingezetenen verbood rechtstreeks zaken te doen met Ommelanders die hun producten naar Groningen brachten. Ganzen en kippen, boter, kaas, spek, haver of ander graan, huiden en leer, alles wat Ommelander boeren naar Groningen brachten moest worden opgekocht door enkele functionarissen die door de raad daartoe werden aangesteld. De Groningers zouden de Ommelander producten alleen van deze tussenhandelaren mogen betrekken. De winst die dit opleverde zou ten goede komen aan de raad. Eén van de raadsheren, Warner Smit, opponeerde tegen het voorstel. Hij verklaarde niet met het plan te kunnen instemmen omdat het indruiste tegen de eed die hij en de andere raadsheren hadden gezworen, namelijk datgene te doen wat het meest in het belang van de ‘meente’ en de stad is. Vervolgens verliet Smit de raadzaal en ging naar huis. Hij liet daarop de bouwmeesters en bestuurders van de gilden bijeenkomen en deelde hun mede wat voor plan de heren op het raadhuis aan het uitbroeden waren. De vertegenwoordigers van de gilden betuigden daarop hun steun aan Smit. Deze had die hulp ook wel nodig, want de raad en gezworen meente hadden besloten hem uit de weg te ruimen. Ze ontboden de opstandige raadsheer op het raadhuis met het doel hem te arresteren. Ook de beul hadden ze alvast besteld. Smit wist wat hem boven het hoofd hing, waar schuwde de gilden en ging naar het raadhuis, waar de beul hem al stond op te wachten. Toen een van de raadsheren, Bruen Sygers, door het venster naar buiten keek en daar de menigte zag met spietsen, pieken, knuppels en zelfs vuurwapens, trok hij wit weg. Hij ging op zijn plaats zitten en kon geen woord uitbrengen van schrik. Vervolgens werd het voorstel over het

opkopen van Ommelander producten besproken. Toen burgemeester Hendrick Baroldes raadsheer Smit naar zijn mening vroeg, antwoordde deze dat de raad maar moest doen wat hij het beste vond. ‘Maar als jullie dit plan doorzetten,’ zo voegde hij eraan toe, ‘dan zal het je de kop kosten.’ Het eind van het lied was dat het stadsbestuur door de bocht ging en zwoer nooit meer iets nieuws te zullen invoeren dat in strijd was met de belangen van de stad, de gilden, de burgers en inwoners. Warner Smit verklaarde daarop dat hij dit graag zwart op wit wilde hebben. Nadat ook deze eis werd ingewilligd, begaf Smit zich naar het Jacobijnenklooster in de Ebbingestraat, de traditionele verzamelplaats van de gilden, waar hij de officiële oorkonde aan zijn achterban liet zien. Bij de raadsheren zat de schrik er zo diep in dat zij bijna een week lang op het raadhuis bleven, in de hoop dat de gemoederen in die tijd zouden bekoelen. ‘Daerna bleeff al dynck yn rusten ende vrede.’

In hoeverre dit verhaal precies de werkelijke gang van de gebeurtenissen weergeeft, is niet meer vast te stellen. Een andere kroniek vertelt eveneens over een botsing tussen raad en gilden; ofschoon het verhaal daar enigszins anders verloopt, lijkt het erop dat we toch met dezelfde gebeurtenissen te maken hebben. Als dat inderdaad zo is, moet er samenhang zijn tussen het door toedoen van de gilden en Warner Smit – een ‘grootd liefhebber van de gemene man’⁴²⁹ – getorpedeerde besluit van de raad en gezworen meente enerzijds en anderzijds de overeenkomst die het stadsbestuur van Groningen in het voorjaar van 1457 samen met de hoofdelingen van ‘hare Ommelanden’ had gesloten met Ulrich Cirksena en Sibbo van Dornum, de belangrijkste hoofdelingen in Oost-Friesland. Op 5 mei 1457 hadden dezen afgesproken dat het hun kooplieden in het vervolg zou vrijstaan in elkanders gebied handel te drijven.⁴³⁰ Deze afspraak was strijdig met de stedelijke stapelbepalingen, want ze hield

in dat Ommelander producten buiten de Groninger markt om zouden kunnen worden uitgevoerd.⁴³¹

Enkele maanden later, zo meldt de kroniekschrijver, waren de gilden in vergadering bijeen op de plaats waar zij volgens de traditie altijd hun bijeenkomsten hielden, ‘onder de linde’ op het Sint Maartenskerkhof. Bij deze vergadering, het was vrijdag 19 augustus 1457, waren ook de burgemeesters Hendrick Baroldes, Otto ter Hansouw, Gosen van Dulck en andere leden van de raad aanwezig. De heren kregen daar te horen dat de gilden af wilden van de overeenkomst die de raad en de Ommelander hoofdelingen hadden gesloten over de uitvoer van inlands koren. Ze eisten dat de raad hun daarvan op maandag een akte zou geven, eerder mochten de heren het raadhuis niet verlaten. In het stuk moest staan dat er geen graan of zaaigoed per schip vanuit de Ommelander zijlen zou mogen worden uitgevoerd, op straffe van verbeurdverklaring van de lading.⁴³² Er is geen oorkonde bewaard gebleven die geheel aan deze eis voldoet. Wel is er een tekst die naar inhoud goed past bij het hier vertelde verhaal. Het stuk is gedateerd op maandag voor Sint Bartholomeus 1457, dat wil zeggen: de eerste maandag na de gildevergadering op het Sint Maartenskerkhof. De tekst behelst een gezamenlijke verklaring van burgemeesters en raad, gezworen meente en de ‘gemene hovelingen van de gemene gilden’, dat in het vervolg nooit meer enig koren dat tussen Eems en Lauwers is geteeld, noch enig zaad, zal worden geëxporteerd en dat er ook nooit ‘een stapel’⁴³³, accijns of andere ongehoorde nieuwigheden ingevoerd zullen worden, tenzij met instemming, advies en wil van de raad, de gezworen meente en de hovelingen van de gilden. Ten overvloede wordt in het stuk vastgelegd dat deze regel niet van toepassing zal zijn op graan en zaaigoed dat van overzee wordt aangevoerd. Handelaren mogen dit naar eigen believen blijven in- en uitvoeren. Het stuk sluit met

een opmerkelijke bepaling die inhoudelijk los staat van de kwestie, maar er natuurlijk wel verband mee houdt en ook van verstrekkende politieke betekenis is: in afwijking van hetgeen is vastgelegd in de 'eed van de gezworen meente' zoals we die aantreffen in het stadboek van 1425 – 'gij zult geen vergaderingen houden, verbond aangaan of beraadslagingen plegen buiten burgemeesters en raad om' – wordt nu bepaald dat de gezworenen zelfstandig overleg mogen voeren en dat de raad hen daarbij niet mag hinderen.⁴³⁴

We mogen hieruit de conclusie trekken dat raad en gezworen meente 'teruggefloten' zijn en dat hun is duidelijk gemaakt dat er in Groningen geen belangrijke beslissingen konden worden genomen zonder instemming van de gilden. Bovendien beschouwden de gildebroeders de gezworen meente ondanks alles blijkbaar toch als een lichaam dat de belangen van burgers en inwoners moest behartigen en meende men dat het deze taak beter kon vervullen wanneer het wat verder 'op afstand' kwam te staan van de raad.

Mogelijk zijn de twee hierboven weergegeven, aan twee verschillende kronieken ontleende, verhalen in die zin met elkaar te rijmen, dat raad en gezworen meente op grond van overwegingen van 'buitenlandse politiek' hebben geprobeerd een vinger te krijgen achter de Ommelander handel. Wanneer het stadsbestuur erin slaagde de handel via eigen tussenhandelaren te laten lopen, zou het maatregelen ter belemmering of begunstiging van de koophandel als een politiek instrument kunnen inzetten. Het zou daarmee druk kunnen uitoefenen op vijanden van de stad en, omgekeerd, vrienden meer aan zich kunnen binden. Dit politieke spel ging de gilden echter boven de pet; de gildebroeders zagen alleen dat de 'hoge heren' een methode gevonden hadden zichzelf te verrijken en dat was genoeg geweest om hen in beweging te brengen.⁴³⁵

Aan het einde van de vijftiende eeuw zijn de gilden een politieke factor van belang geworden. Daarvoor zijn verschillende – en zeer diverse – aanwijzingen. Een voorbeeld daarvan vinden we in de brieven die Johan Rengers van Ten Post aan de Groninger gilden schreef in de periode waarin hij een ernstig conflict had met zijn mede-stadsbestuurders.⁴³⁶ Hierin deed Rengers – grootvader van de latere kroniekschrijver met dezelfde naam – zijn visie op de zaak uit de doeken en wees er uitdrukkelijk op dat hij geen ruzie had met de gilden en dat zijn vijandschap alleen enkele leden van de raad gold. In zijn brief van 11 juni 1484 vroeg hij bouwmeesters en hoofdelingen zelfs met zoveel woorden om druk uit te oefenen op de raad.⁴³⁷ Rengers zou zo iets niet hebben gevraagd als hij niet had geweten dat hij langs deze weg wellicht zijn doel had kunnen bereiken.

De politieke betekenis van de gilden was, behalve op het feit dat de leden ervan wapens droegen en met elkaar het grootste deel uitmaakten van het Groninger burgerleger,⁴³⁸ uiteraard ook gebaseerd op de rol die zij speelden in de stedelijke economie. Diezelfde rol maakte hen tot partner van het stadsbestuur wanneer het ging om de vaststelling van de waarde van gemunt geld. De leden van de raad en de gezworen meente stamden uit geslachten waarin lang niet iedereen hoefde te werken voor de kost. Naast grote handelaren die een eigen onderneming bestuurden, waren er onder hen ook, die voor hun levensonderhoud geheel of gedeeltelijk afhankelijk waren van de renten en (land-)huren waarop zij recht hadden en die zij voor een belangrijk deel uit de Ommelanden trokken. Ook de stedelijke schatkist, de geestelijken en geestelijke instellingen, zoals kloosters en vicarieën, waren daarvan afhankelijk. De waarde van deze renten en huren was vaak uitgedrukt in muntsoorten die allang niet meer gangbaar waren. Ambachtslieden en kooplieden rekenden en werkten met lopende munt.

Overeenstemming over de waarde van het geld was in het belang van alle stedelingen. Daarom sloten op 1 februari 1492 burgemeesters en raad, oud en nieuw, gezworen meente en wijsheid van Groningen, bouwmeesters, hoofdelingen van de gilden en gilden in Groningen een overeenkomst over de waarde van verschillende munten die gebruikt werden bij de betaling van renten en huren.⁴³⁹ Vanaf deze tijd zien we ook dat de gilden vaak van de partij zijn wanneer besluiten worden genomen die rechtstreeks te maken hebben met de economische belangen van de stedelingen en de financiële verplichtingen van de stad in haar geheel. Tot de eerste categorie behoort de lijst van accijnzen die rond 1500 is opgesteld en die weliswaar is vastgesteld door de raad, maar waarbij uitdrukkelijk de instemming wordt vermeld van de gezworen meente, de bouwmeesters en hovelingen van de gilden en de ‘gezamenlijke burgers’.⁴⁴⁰ Tot de tweede groep behoren de vele akten uit het tweede decennium van de zestiende eeuw waarbij de stad Groningen – in grote liquiditeitsproblemen als gevolg van de oorlogskosten – renten verkocht aan crediteuren binnen en buiten de stad.⁴⁴¹

Hierboven hebben we gezien dat pas vanaf 1494 de bouwmeesters van de gilden officieel genoemd worden onder degenen die verordeningen maken. Ze worden dan samen met burgemeesters en raad, gezworen meente en ‘wijsheid’ genoemd.⁴⁴² Het vermoeden rijst dat de gilden tegen het einde van de vijftiende eeuw niet meer tevreden zijn geweest met de manier waarop de gezworen meente voor de belangen van de hele stadsbevolking optrad en hun directe vertegenwoordigers een vaste plaats in het stadsbestuur hebben weten te bezorgen. Een jaar tevoren waren de bouwmeesters ook al eens opgetreden in de ‘buitenlandse politiek’, een domein waarin de stedelijke autonomie en soevereiniteit bij uitstek tot uiting komt.⁴⁴³

Het is niet duidelijk wat er in deze jaren precies is gebeurd en hoe het komt dat de gilden hun invloed juist toen zozeer hebben kunnen versterken, dat hun eigen mensen een plaats konden krijgen in de top van het stadsbestuur. Mogelijk hangt deze ontwikkeling samen met de verdeeldheid die in deze jaren optrad ten aanzien van het beleid dat ten opzichte van Westeralauwers Friesland moest worden gevoerd.⁴⁴⁴ We hebben gezien dat er binnen het stadsbestuur – raad en gezworen meente – een stroming was die nader wilde interveniëren in Friesland, maar dat er ook stadsbestuurders waren die vreesden dat Groningen hiermee zijn hand zou overspelen. Zoals in dit soort zaken gebruikelijk is, proberen partijen hun tegenstrevers de baas te worden door steun te zoeken bij derden. Het feit dat de ‘interventionisten’ het pleit hebben gewonnen en dat de bouwmeesters van de gilden optraden als leden van het stadsbestuur, zou erop kunnen wijzen dat de eerstgenoemden voor hun politiek steun hebben gekregen van de gilden. De achterliggende gedachte zou dan zijn dat territoriale uitbreiding van Groningens macht in westelijke richting ook de centrale rol van de stad in de regionale economie zou kunnen versterken, hetgeen direct ten goede zou komen aan neringdoenden en ambachtslieden in de stad. Daarnaast was het stadsbestuur bij zijn politiek ten aanzien van Westeralauwers Friesland uiteraard in sterke mate afhankelijk van de medewerking van haar gewapende burgerij, waarvan velen tot de verschillende gilden behoorden, en van de bereidheid van alle gildebreeders om mede de zware financiële lasten te dragen van het huren van soldaten ter versterking van de Groninger strijdmacht.

In ‘Groningen en zijn bureu’ is de Groningse interventie in Westeralauwers Friesland aan de orde geweest. Deze had niet tot de volledige onderwerping van dat gebied geleid en het succes van de stad was

ook van korte duur geweest. Ik vermoed dat de oorlogssituatie en de daarmee verbonden noodzaak om in de top van de Groningse politiek de eenheid te bewaren de achtergrond vormen van het opmerkelijke artikel 39 van het negende boek van het ‘Stadboek van 1425’. De tekst ervan luidt in parafraze:

‘Op 6 februari 1497 hebben burgemeesters en raad, hoofdmannen, gezworen meente met de bouwmeesters van de gilden afgesproken dat de twintig raadsheren die aanstaande woensdag⁴⁴⁵ zullen worden gekozen in de raad zullen blijven totdat de raad en de wijsheid anders beslissen. Jaarlijks zullen uit de nu te kiezen twintig raadsheren vier burgemeesters worden gekozen. Degene die weigert het burgemeestersambt te aanvaarden zal een “breuke”⁴⁴⁶ van vijftig gouden rijns gulden worden opgelegd en zal zijn burgerschap en nering verliezen. Jaarlijks zullen de twintig raadsheren op 8 februari [de veertiende dag vóór Sint Peter ad Cathedram] opnieuw de eed afleggen. Ze zullen dan de gezworen meente bij zich roepen. Door middel van loting met negen zwarte bonen zullen negen personen uit de gezworen meente worden aangewezen. Deze kiesmannen moeten vervolgens een vervanger kiezen voor een raadslid dat incompetent is gebleken of in strijd met zijn eed heeft gehandeld. De nieuw gekozene zal dan zitting moeten hebben samen met de andere raadsheren die aangebleven zijn. Wanneer een raadslid overlijdt moet de gezworen meente binnen acht dagen bijeengeroepen worden. Ook dan zullen negen kiesmannen bij loting worden aangewezen om een opvolger in de vacature te kiezen. Ook de hoofdmannen die in 1497 gekozen zullen worden, zullen blijven zitten, zolang de raad dat nuttig acht. Zij zullen elk jaar de eed afleggen en in het ambt blijven,⁴⁴⁷ of ze nu bekwaam zijn of niet. Voor alle ambtsdragers gelden dezelfde “breuken” als die voor de raad zijn vastgesteld.’

Deze overeenkomst betekent niet dat de gezworen meente en de bouwmeesters van de gilden zichzelf uit de dagelijkse leiding van de stad terugtrokken. Ze houdt slechts in dat de traditionele jaarlijkse vernieuwing van de hoogste magistraat werd stopgezet en dat slechts in het uiterste geval – bij gebleken incompetentie, machtsmisbruik of overlijden – voor vervanging werd gezorgd. Dit lijkt neer te komen op een besluit van de betrokken *gremia* om de rijen te sluiten, zich achter een kleine oligarchie te scharen en op die manier de continuïteit van het beleid te waarborgen. Het is nauwelijks voorstelbaar dat dit met ieders instemming is gebeurd. We hebben al eerder gezien dat de Groningers in deze jaren onderling verdeeld waren.⁴⁴⁸ Heeft een meerderheid in februari 1497 kans gezien op een min of meer democratische wijze de macht te grijpen en haar tegenstanders buitenspel te zetten? Dat de gezworenen toch op de een of andere – misschien wat beperkte – manier bij de bestuurszaken betrokken bleven, blijkt uit het feit dat de financiële verplichtingen die het stadsbestuur in 1497 en de daarop volgende jaren aanging gewoon ‘met toestemming van de gezworen meente’ tot stand kwamen.⁴⁴⁹ Hoe lang deze regeling van kracht is geweest is mij niet bekend, maar dat zij samenhangt met de gespannen politieke situatie en de oorlogvoering in Westerlauwers Friesland lijkt wel duidelijk.⁴⁵⁰

1.3.5 Een hoofdrol voor het volk

Het jaar 1498 is een belangrijk omslagpunt geweest in de Groninger geschiedenis.⁴⁵¹ Groningens positie in Westerlauwers Friesland stortte in, de stad raakte Westerwolde kwijt en de vorstenstaat was, in de persoon van hertog van Albrecht van Saksen, nu wel heel dichtbij gekomen. De hertog bedreigde niet alleen Groningens ‘regering’ over de Ommelanden, zelfs de vrijheid en onafhankelijkheid van de stad liepen ge-

vaar. En als het niet Albrecht van Saksen was die Stad en Lande bedreigde, dan was het wel de ambitieuze graaf Edzard van Oost-Friesland die zijn graafschap in westelijke richting wilde uitbreiden. Elke Groninger, van hoog tot laag, van rentenier tot ambachtsman en van geestelijke tot 'schuitenschuiver' moet hebben gevoeld dat zijn bestaan op het spel stond. Onder dergelijke omstandigheden hebben oude tegenstellingen de neiging te verdwijnen of in ieder geval irrelevant te worden. Meningsverschillen over al dan niet ingrijpen in Friesland waren vergeten, maar er was stof genoeg voor nieuwe: nu was de vraag aan de orde of men zich ten koste van alles moest verzetten tegen de Saksische vorst of moest proberen met hem tot een vergelijk te komen. Hierboven haalde ik de woorden van Hermann Conring aan: 'Daar waar de vrijheid het meest in het geding is, verschijnt vanzelf iets van een volksrepubliek'.⁴⁵² In overeenstemming met deze gedachte kwam het in 1498 onder druk van de naderende onvrijheid spontaan tot vormen van politieke samenwerking waarbij de hele bevolking betrokken was. Omdat er binnen de gilden en ook in burgerkringen ontevredenheid heerste over de manier waarop de raad opereerde, kwam het tot een breed overleg. Hieraan namen niet alleen burgemeesters en raad en gezworen meente deel, maar ook de bouwmeesters en hovelingen van de gilden en de 'gemene burgers'. Vanuit de Ommelanden deden Groningsgezinde prelaten, hoofdelingen en eigenerfden mee. Men kwam tot het besluit een soort 'oorlogskabinet' te vormen, bestaande uit dertien personen, afkomstig uit de raad, de gezworen meente, de gilden en de Ommelanden. De commissarissen zouden het roer in handen nemen tot Sint Maarten in de Winter, dat wil zeggen het einde van het seizoen waarin militaire campagnes konden worden uitgevoerd. Volgens de kroniekschrijver Sicke Benninge wist dit college weinig nuttigs te bereiken. In plaats van Stad en

Lande van de oorlog te bevrijden, leken 'de dertien' het geweest juist met meer geweld en overlast op te zadelen.⁴⁵³ In deze tijd was het vooral 'het volk' dat het meeste heil zag in geweld, de raad was meer geneigd tot overleg.⁴⁵⁴

Enkele jaren later kwam het opnieuw tot de vorming van een 'oorlogskabinet', dit keer zonder medewerking van Ommelander heren (1505). De vijand lag voor de poort, de stad verkeerde in de hoogste nood en het stedelijke beleid ging alle inwoners gelijkkelijk aan. Het was daarom zaak dat alle geledingen zich erin konden herkennen. Maar, zo weet Sicke Benninge, wanneer je vruchtbaar overleg wilt voeren moet je dat met een beperkt aantal personen doen; als je veel mensen bij elkaar zet loopt het op vechten uit.⁴⁵⁵ Besloten werd daarom tot de instelling van een commissie van zestien personen: vier uit de raad, vier uit de gezworen meente, vier uit de gilden en vier uit 'de beste burgers'. Naast deze commissie bleef de raad gewoon de routinezaken behartigen, waaronder we vooral de rechtspraak zullen moeten verstaan. De zestien kwamen zonodig dagelijks bij elkaar en schakelden de raad in wanneer daartoe aanleiding was.⁴⁵⁶ Mede onder druk van 'het lagere volk' kwam het tot onderhandelingen met vertegenwoordigers van de Saksische hertog. Maar van Saksische zijde werd duidelijk gemaakt dat Groningen echt de rechten zou moeten opgeven die de stad jegens de Ommelanden had en die zij baseerde op het grote verbond van 1482. Ook de bisschop van Utrecht drong daarop aan.⁴⁵⁷ Een tweetal pogingen van de Saksische commandant jonker Vyt van Drachsdorf om vanuit Aduard een wig te drijven tussen de gilden en de raad van Groningen leidde wel tot een zekere radicalisering onder het lagere volk, maar het hielp hem niet de stad in handen te krijgen. Integendeel, het wrede optreden van de Saksen dreef de Groningers in de armen van graaf Edzard van Oost-Friesland, die zich in Appingedam

ophield en van zijn kant op de gelegenheid wachtte dat hij kon toeslaan. In de stad Groningen waren er die pleitten voor overgave aan de Saksen, anderen gaven de voorkeur aan onderwerping aan graaf Edzard. Uiteindelijk leek het de Groningers toch beter een buurman of landgenoot als heer te hebben dan 'een vreemt Sassche, die alle yaer nye pluckers solde senden'.⁴⁵⁸ Omdat het verborgen moest blijven voor de Saksische bevelhebbers in Aduard reisde op 4 april 1506 een Groningse delegatie in het diepste geheim naar Tjamsweer. Daar troffen de Groningers – burgemeester Peter Sickinge, secretaris mr. Gelmer Canter, Hindrick Teringveld, bouwmeester Johan Braemsche en Wigbold Smit – graaf Edzard zelf met een viertal raadsheren. Ofschoon men bij deze gelegenheid niet tot een besluit kwam, zagen partijen voldoende redenen om enkele weken later verder te onderhandelen in het Grijzemonnikenklooster te Termunten. De besprekingen leidden tot overeenstemming, waarna de Groninger delegatie naar huis terugkeerde. Ze bracht op het raadhuis verslag uit aan het complete stadsbestuur, burgemeesters en raad, gezworen meente, de vertegenwoordigers van de gilden en 'de beste burgers'. Gezamenlijk besloot men het onderhandelingsresultaat te accepteren en het voor te leggen aan de voltallige burgerij. De burgers werden diezelfde middag nog opgeroepen om in de Sint Walburgkerk bijeen te komen. Daar zijn alle punten van de overeenkomst met Edzard van Oost-Friesland voorgelezen en is gevraagd wat de aanwezigen ervan vonden. Allen gaven met handopsteken te kennen dat zij met het accoord instemden en bereid waren het na te leven. Hierna werd een brief geschreven aan de graaf waarin hij werd uitgenodigd om gemachtigden naar Groningen te sturen voor het opmaken van het definitieve verdrag.⁴⁵⁹

Zo kwam het dat het Paasfeest van het jaar 1506 (12 april 1506) voor de Groninger bevolking niet al-

leen het feest van Christus' opstanding uit de dood werd, maar ook de dag waarop ze verlost werden van het Saksische geweld. Een politiek Paasliedje deed de ronde:

Christus is upgestanden,
Narr Vitt moet nu ut dussem lande,
Des willen wy alle froh syn,
Grave Edzardt will unse troest syn,
Kyrioleys.⁴⁶⁰

Op de tiende dag na Pasen, 22 april 1506, kwam een Oostfriese delegatie Groningen binnen om de puntjes op de i te zetten. Twee dagen later werd de officiële oorkonde bezegeld waarbij de stad Groningen Edzard van Oost-Friesland als beschermheer aannam. We hebben gezien welk een belangrijke rol de ambachtslieden en het gewone volk in de Groningse politiek van deze benarde jaren hebben gespeeld. Het kan dan ook geen verbazing wekken dat in de oorkonde de bouwmeesters, de gilden en de 'gemeente' van Groningen uitdrukkelijk worden genoemd als degenen die samen met burgemeesters, raad en gezworen meente namens de stad optreden. Hetzelfde geldt voor het feit dat de akte ook een bepaling inhoudt waarbij de nieuwe landsheer op zich neemt 'de vrijheden en rechten' van de gilden in bescherming te nemen.⁴⁶¹ Op vrijdag 1 mei 1506 kwam de graaf naar Oosterhoogebrug om vandaaruit Groningen binnen te trekken. De Groninger schutten, de gewapende burgers en hun huursoldaten stonden buiten de muren aangetreden en het veldgeschut werd gepresenteerd, alles bij het 'stenen tilletje' in de Damsterweg bij het 'zomerweggetje'. Daar kwamen burgemeesters en raad, gezworen meente, de bouwmeesters van de gilden en andere afgevaardigden van de burgers de graaf tegemoet en verwelkomden hem. Ter plaatse werden de eden gewisseld. De volgende dag kwam

de hele burgerij bijeen in de Sint Walburgkerk en huldigden alle aanwezig de graaf en zwoeren hem trouw.

Volgens Ubbo Emmius probeerde graaf Edzard zijn positie in Groningen te versterken door zich als volksvriend op te stellen. Hij deed dat buitengewoon handig en wist in het bijzonder de leiders van het volk aan zich te binden. De geschiedschrijver vertelt een oud boek gevonden te hebben waarin een tweetal decreten was opgetekend die van half februari 1509 dateerden. De besluiten, die genomen waren op initiatief van de graaf en de instemming hadden gekregen van de raad, de gezworen meente, de bouwmeesters en hovelingen van de gilden en de overige burgers, betroffen (1) het openen van de mogelijkheid om van vonnissen van de raad in beroep te gaan op de graaf

en (2) het opleggen van een hoofdgeld voor alle bewoners van de stad en de stadstafel, niet zijnde geestelijke personen, een belasting op hun vaste goederen en enkele andere heffingen op handels- en verbruiks- goederen. Het leek, aldus Emmius, alsof de Staten van de stad hun taak helemaal vergaten, terwijl die toch altijd de rechten van de burgers zo scherp in de gaten hadden gehouden en zich ook altijd zo hardnekkig hadden ingezet om deze te beschermen.⁴⁶²

Toen de Groningers in 1506 hadden gedacht van de Saksen af te zijn, hadden ze te vroeg gejuicht. Hertog Georg bleef ook tijdens graaf Edzards beschermheerschap van Groningen in de buurt en gaf zijn pogingen niet op Groningen in zijn macht te krijgen. Omdat dit hem langs militaire weg niet lukte, probeerde

De intocht van graaf Edzard van Oost-Friesland in 1506.

Detail van de lithografie van 'de gecostumeerde optocht, voorstellende den intocht van Edzard grave tho Oost-Freeslant binnen Groningen 1 mei van den jare 1506, gehouden door de leden van het Groninger studentencorps, op woensdag den 24 september 1879'.

Groninger Archieven, THAG 6815.

ook hij zijn zin te krijgen door contact te zoeken bij de volksleiders. Een dergelijke poging leek niet bij voorbaat kansloos, want graaf Edzard was te zwak om de rust tot stand te brengen die handel en nijverheid nodig hadden om te kunnen floreren. In Groningen morde het volk en er was geen reden waarom ook Georg van Saksen niet zou proberen hiervan gebruik te maken. Hij schreef afzonderlijke brieven aan de raad, aan de gezworen meente en aan de gilden met de kennelijke bedoeling om – net zoals Vyt van Drachsdorf in 1506 had gedaan – deze colleges uit elkaar te spelen. Maar net zoals de poging van Drachsdorf haalde die van de hertog niets uit. De gilden en de gezworen meente verklaarden dat er bij hen niets te halen viel; alles wat ze deden, deden ze in overleg met de raad.⁴⁶³ Ondertussen was de onmacht van graaf Edzard wel een ernstig politiek probleem. Het vroeg om een snelle oplossing wanneer men wilde voorkomen dat het ongenoegen onder de stadsbevolking tot onbeheersbare ontwikkelingen zou leiden.

De oplossing kwam in de persoon van Karel van Gelre die er, in het kader van zijn strijd tegen de oprukkende Bourgondisch-Habsburgse macht, op gebrand was een steunpunt in het noorden te bemachtigen – en dan uiteraard het liefst zonder erom te moeten vechten. Ubbo Emmius veronderstelt dat graaf Edzard en de leidende kringen in Groningen – deze voelden zich nog altijd en zelfs steeds meer in het nauw gedrongen – tot de conclusie waren gekomen dat aansluiting bij Gelre hun enige mogelijkheid was om te ontkomen aan de Saksische druk. Achter de hertog van Gelre stond de machtige koning van Frankrijk, de grote tegenstrever van de Bourgondiërs in de strijd om de hegemonie in West-Europa. Ze traden in contact met de hertog van Gelre, die op zekere voorwaarden bereid bleek te hulp te komen. Volgens Ubbo Emmius hebben zij er ook de hand in

gehad dat hertog Karel zijn hofmeester Hendrick van Gent een brief liet schrijven aan de Groningse gilden, waarin hij hulp toezegde, uiting gaf aan zijn verwachting dat er ook uit Frankrijk steun zou komen en de Groningse bevolking opriep om toch vooral kalm en standvastig te blijven.⁴⁶⁴

Geduld was inderdaad nodig. De afspraken tussen de hertog van Gelre en de graaf van Oost-Friesland zijn vastgelegd in overeenkomsten van 22 juni 1514,⁴⁶⁵ maar het duurde nog tot eind oktober – dat wil zeggen: het einde van het voor militaire campagnes geschikte seizoen – alvorens een Gelders leger naar het noorden kwam. Het sloeg zijn kamp op in Noord- en Midlaren, waar het vanuit Groningen bevoorrad werd. De Gelderse hofmaarschalk Willem van Ooy presenteerde daar de voorwaarden waarop de hertog van Gelre bereid was Groningen tegen de Saksen te helpen. Hij eiste dat de Groningers zich eerst zouden laten ontslaan van de eed die zij graaf Edzard van Oost-Friesland hadden gezworen. Pas daarna was de hertog bereid zich als de nieuwe heer van Groningen te laten huldigen. Hij zou die nieuwe waardigheid dan bekleden en de bijbehorende functie uitoefenen in naam van de koning van Frankrijk.⁴⁶⁶ Over de vraag of Edzard van Oost-Friesland de Groningers inderdaad van hun eed heeft ontslagen, bestaat onduidelijkheid; aan Groningse zijde zegt men ja, aan Oostfrieze nee. Feit is dat burgemeesters en raad, gezworen meente, bouwmeesters van de gilden en de burgerij op 3 november 1514 in de Sint Walburgkerk bijeenkwamen en in de persoon van Willem van Ooy de hertog van Gelre als hun heer hebben gehuldigd.⁴⁶⁷ Ruim drie maanden later werden de afspraken nader vastgelegd in een akkoord dat Van Ooy namens de hertog met de stad Groningen sloot (17 februari 1515).⁴⁶⁸ Net zoals acht jaar tevoren in het met graaf Edzard gesloten verdrag het geval was geweest, werd ook nu uitdrukkelijk bepaald dat de

hertog de positie van de Groninger gilden zou beschermen.

Een hoge heer als Karel van Gelre deed uiteraard geen zaken met ambachtslieden of hun vertegenwoordigers. Voor het beheren en ‘aansturen’ van zijn stad in het noorden had hij loyale mensen nodig in de hoogste kringen. Vanaf 1518 trok de hertog belastingen uit de Ommelanden. Een flink deel van de opbrengst daarvan werd besteed aan uitkeringen waarmee de hertog enkele hooggeplaatste Groningers aan zich wilde binden. Onder de gewone Groningers heette het dat deze heren ‘bij de blauwe zak’ zaten.⁴⁶⁹ Er rees oppositie tegen deze Geldersgezinde zakkenvullers, want veel had de Gelderse hertog nog niet van zijn beloften waargemaakt. Hij had beloofd de Groningers van de oorlog te zullen bevrijden; rust en orde zouden worden hersteld, zodat nering en bedrijvigheid weer zouden kunnen opbloeien. In Westerlauwers Friesland waren weliswaar de gehate en gevreesde Saksen verdwenen – op 19 mei 1515 waren de rechten van Georg van Saksen overgedragen aan Karel van Habsburg, de latere Karel V⁴⁷⁰ – maar de oorlog ging gewoon door. Nu stonden de Geldersen tegenover de ‘Bourgondiërs’ en opnieuw waren de handelsroutes geblokkeerd als gevolg van de oorlogshandelingen. Hoe de gewone Groningers over hun Geldersgezinde leidlieden dachten maakten ze op niet mis te verstane wijze duidelijk: op een ochtend vond men voor het rechthuis een aantal kippen met doorgesneden kelen.⁴⁷¹ De heren begrepen de hint en vroegen de hertog in hoogst eigen persoon naar Groningen te komen. Zijn persoonlijke aanwezigheid zou de oppositie wel imponeren. Karel van Gelre begreep dat hij snel moest handelen en vertrok onmiddellijk met een imposant gevolg naar Groningen. Hij kwam op Allerzielen van het jaar 1522 (zondag 2 november) via de Oosterpoort de stad binnen, waar

burgemeesters en raad hem verwelkomden. Daags daarna nam de hertog op het raadhuis de sleutels van de stad in ontvangst en legden de raad en de gezworen meente hun eed van trouw af. Op woensdag 5 november kwamen de burgers en inwoners van de stad bij elkaar in de Sint Walburgkerk en huldigden de hertog.⁴⁷²

In december 1522 benoemde Karel van Gelre een van zijn legercommandanten, Jasper van Marwijk, tot zijn plaatsvervanger of stadhouder in Groningen.⁴⁷³ Net zoals de hertog zelf met het betalen van jaargelden had gedaan, probeerde de nieuwe stadhouder zijn eigen positie en daarmee ook die van de hertog te versterken door goede betrekkingen aan te knopen met de leidende kringen in de stad. Hij moest echter weldra vaststellen dat niet alle vooraanstaande Groningers bereid waren het Gelderse gezag te accepteren. Er bleek onenigheid te bestaan over het Oldambt en de Groningers voelden er weinig voor actief mee te doen aan de Gelderse oorlog tegen de Bourgondiërs. Als onderdanen van de hertog waren ze verplicht militaire dienst voor hem te verrichten, maar toen er in de zomer van 1523 opdracht werd gegeven om mee te doen aan een Gelderse operatie tegen de Bourgondiërs in het Friese Zevenwouden eisten ze – voor het eerst in de geschiedenis – dat de raad hun soldij zou betalen.⁴⁷⁴ Nog erger werd het korte tijd later. Toen Jasper van Marwijk en burgemeester Lubbert Clant – een van de vooraanstaande Groningers die door de hertog betaald werden – op 7 september 1523 met infanterie en ruitery vanuit Groningen op strooptocht wilden gaan in Westerlauwers Friesland en de soldaten al de poort uit waren, verschenen de bouwmeesters van de gilden en een aantal burgers op het toneel. Ze deden de poort dicht en sloten hem af met de mededeling dat ze niet wilden hebben dat van deze stad ‘een roofnest’ werd gemaakt. De solda-

ten die buiten waren moesten maar buiten blijven, degenen die binnen waren bleven binnen. Zo moest een deel van de soldaten buiten de poort overnachten en kwam van de hele operatie niets terecht.⁴⁷⁵

In feite was dit optreden slechts de opmaat voor een soort machtsgreep. De Gelderse oorlogspolitiek bracht het stadsvolk van Groningen ertoe in verzet te komen tegen het eigen, door Geldersgezinden gedomineerde stadsbestuur. De stedelingen kozen uit elk van de vier kluften of wijken twee personen ('gedeputeerden') die zich in het raadhuis bij de raad moesten voegen en mee moesten beslissen in zaken die de hele stad aangingen.⁴⁷⁶ Naar Sicke Benninge meedeelt was deze vorm van toezicht op de stadspolitiek geen lang leven beschoren. Het is echter ook niet waarschijnlijk dat het de bedoeling is geweest om een blijvende verandering aan te brengen in de stedelijke instituties.⁴⁷⁷ We weten dat deze ingreep van het volk tenminste twee effecten heeft gehad. De aard daarvan geeft ook precies aan wat de Groningers het meest dwars zat en wat ze dus ook hersteld wilden zien. Onder druk van de bevolking heeft Groningen in november en december 1523 buiten de Geldersen om geprobeerd om een beëindiging van de vijandelijkheden te bewerkstelligen en een akkoord te sluiten met vertegenwoordigers van de Bourgondisch-Habsburgse regering. Daartoe zijn in Aduard en Gerkesklooster ook besprekingen gevoerd, die overigens tot niets leidden.⁴⁷⁸ Tezelfdertijd besloten de raad en de gedeputeerden van het volk dat in het vervolg geen enkele raadsheer of gezworene, noch hun vrouwen of kinderen, enig jaargeld van een vorst of heer zouden mogen ontvangen (18 november 1523). Enkele weken later bepaalde het reguliere stadsbestuur in zijn breedste samenstelling dat deze regeling zou ingaan bij de aanvang van het nieuwe bestuurlijke jaar, dat wil zeggen: op 22 februari 1524.⁴⁷⁹

Deze gebeurtenissen moeten Jasper van Marwijk hebben duidelijk gemaakt dat in Groningen het gewone volk uiteindelijk de baas was en niet een aantal door de hertog gesponsorde leden van de elite. Wilde hij Groningen voor de Gelderse zaak bewaren, dan moest hij zorgen goede vrienden te worden met de leidende figuren in de gilden. Het zal daarom geen verbazing wekken wanneer we stadhouder van Marwijk al in het voorjaar van 1524 bezig zien het stadsvolk te mobiliseren tegen een actie van het stadsbestuur die hij in strijd achtte met de Gelderse belangen. Het gaat hier om een nieuwe poging van de magistraat om achter de rug van de Geldersen om tot vrede te komen met de regering van Karel V. Door zijn stoken wist Jasper van Marwijk te bereiken dat het in de Sint Walburg bijeengekomen volk een door raadsheer Roelof ten Water tot stand gebrachte wapenstilstand torpedeerde.⁴⁸⁰

Ook in andere zaken waarin de stadhouder van mening verschilde met het stadsbestuur, probeerde Van Marwijk zijn zin te krijgen door het volk tegen de magistraat op te zetten. In een ruzie over de Hoofdmannenkamer liet hij hertog Karel een brief schrijven aan de gilden en de 'mene meente'. Deze lieten zich echter niet voor het hertogelijke karretje spannen en stelden zich achter de raad op.⁴⁸¹ In de eerste maanden van het jaar 1525 kwam het tot een ernstige confrontatie tussen de stad en haar heer. De eisen die de hertog stelde waren zo hoog, dat het stadsbestuur ze niet zonder meer kon inwilligen. Het neigde ertoe ze af te wijzen, maar alvorens dat te doen zocht het rugdekking bij de bevolking. Er werden kluftsgewijze vergaderingen georganiseerd die – zoals gebruikelijk was – plaatsvonden in de Sint Maartens- en Sint Walburgkerk. Omdat het lastig was om voortdurend de hele stadsbevolking te raadplegen werd voor het nader bepalen van het stedelijke standpunt een commissie ingesteld van zestien

JAARGELDERS ERUIT

De Groningers kregen snel genoeg van de oorlogen van Karel van Gelre en zijn (betaalde) aanhangers in de stad. Ook nadat ze de Gelderse hertog in november 1522 als hun heer hadden gehuldigd bleven de ontevredenheid en het verzet doorwoeren. In 1524 dwongen gekozen vertegenwoordigers van de vier kluften (stadswijken) het stadsbestuur een besluit te nemen ter uitbanning van het fenomeen der jaargelden. Niemand die als raadsheer of gezworene de eed had afgelegd de stad te zullen dienen, noch vrouwen en kinderen van betrokkenen, zou enig jaargeld van een vorst of heer mogen genieten.

Volgens Sicke Benninge dateert dit besluit van 1524, maar hiermee vergist onze kroniekschrijver zich. In het Stadboek (negende boek, art. 53) lezen we dat de stadsbestuurders met de afgevaardigden van het volk dit besluit op 18 november 1523 hebben genomen. De verwarring over de precieze datum van dit besluit wordt nog verergerd door de gebrekkige overlevering van de tekst ervan. Omdat het origineel niet bewaard is gebleven, moeten we ons redden met enkele zeventiende-eeuwse afschriften. De tekst van deze door secretaris dr. Johan Eeck (1624-1634) gewaarmerkte kopieën deelt mee dat 'vridages nae Vindicationis Mariae' 1523 burgemeesters en raad, oud-raad, gezworene meente en bouwmeesters van de gilden overeengekomen zijn dat na 22 februari 1524 niemand 'in eenijge carspel sal wesen, die jaergelt sal hebben van eenijge heeren etc.'⁴⁸⁴ De genoemde datum is die van de feestdag van Sint Petrus' Stoel, de dag waarop volgens oude traditie in Groningen het nieuwe bestuurlijke jaar begon.

Een feestdag 'Vindicatio Marie' bestaat echter niet. K. Huizenga vermeldt dit besluit ook en oppert de mogelijkheid dat 'Visitatio Marie' (2 juli 1523) of 'Purificatio Marie' (2 februari 1523) bedoeld is.⁴⁸⁵ Deze data liggen echter wel erg lang vóór de inwerkingtreding (22 februari 1524). Hij wijst erop dat met ingang van het rekeningjaar 1524-1525 de helft van de jaargelders uit de rekening van de Gelderse rentmeester Evert van Domselaar verdwijnen, zodat de ingangsdatum (22 februari 1524) wel zal kloppen.

Het probleem van de datering verdwijnt echter geheel als we ervan uitgaan dat de originele tekst de datering 'vridages nae Conceptionis Marie' (11 december 1523) heeft geluid. Dat de zeventiende-eeuwse kopiist slecht heeft gelezen blijkt ook uit het feit dat hij 'carspel' heeft geschreven waar in het origineel ongetwijfeld 'eedspel' (= eed) heeft gestaan. Dit is het woord dat ook Benninge in dit verband gebruikt ('eetspill').

Het lijkt erop dat het stadsbestuur in november van het jaar 1523, onder zware druk van het volk en samen met de gezworene vertegenwoordigers van de kluften, het principebesluit heeft genomen de betaalde supporters van de hertog van Gelre uit de magistratuur te verwijderen. Korte tijd later is dit besluit volgens de normale procedure (dat wil zeggen: door het 'brede stadsbestuur', maar zonder vertegenwoordigers van de kluften) als het ware geoperationaliseerd door het in werking te laten treden met de aanvang van het bestuurlijke jaar 1524.⁴⁸⁶ Hier bleef het overigens niet bij. In 1534 verbood het stadsbestuur ook burgers en ingezetenen die niet tot de magistratuur behoorden enig jaargeld, groot of klein, aan te nemen van vreemde heren, op verbeurte van hun goederen en eeuwige vredelooslegging.⁴⁸⁷

personen (vier uit elke kluft) die samen met de raad en 'gemeene achte' overleg moesten voeren en een besluit nemen.⁴⁸² De voorbeeldige eensgezindheid van de Groningers baatte overigens niet: de hertog kreeg uiteindelijk toch zijn zin (6 april 1525).⁴⁸³

1.3.6 Een echt volksoproer

Later in hetzelfde jaar kwam er een abrupt en radicaal einde aan de eensgezindheid van stadsbestuur en

volk, sterker nog, er brak een regelrechte volksopstand uit tegen de raad. Ook deze keer was het Jasper van Marwijk – zo ging althans het gerucht – die door het rondstrooien van valse informatie op de achtergrond verantwoordelijk was voor de gebeurtenissen.⁴⁸⁸ Het is de moeite waard om wat uitgebreider op deze episode in te gaan, niet alleen omdat men er, zoals De Sitter reeds zei, uit 'leeren kan hoe ligt en door welke geringe oorzaken een volk te bewegen is en waartoe het alsdan in staat is', maar ook omdat uit het relaas

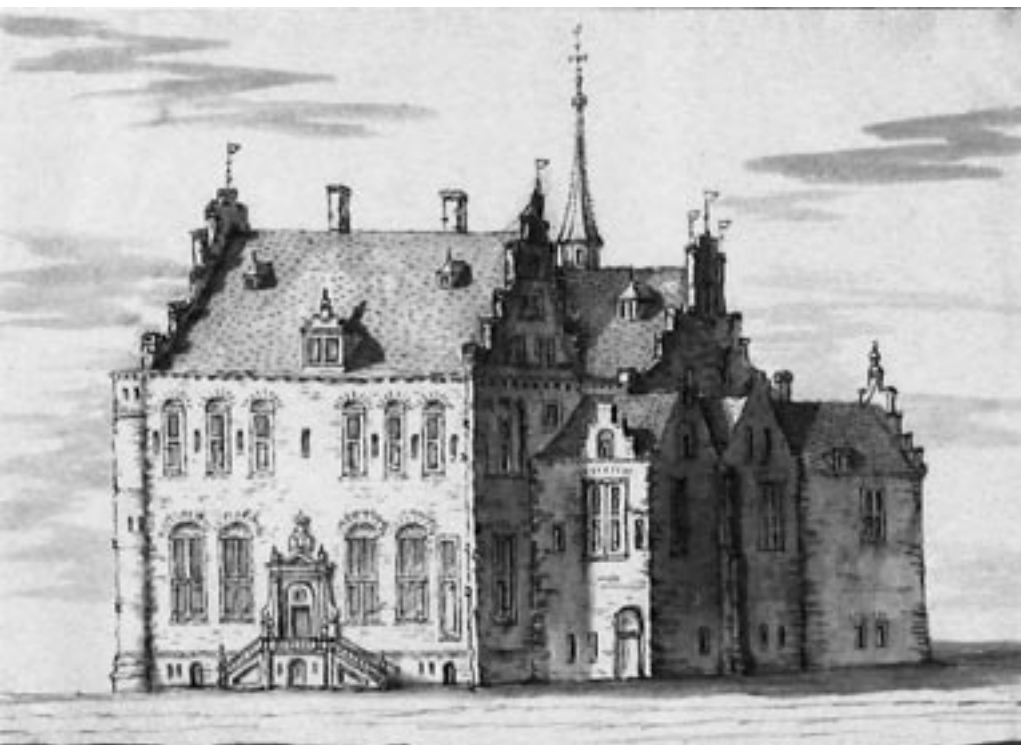
van de gebeurtenissen duidelijk wordt hoe de besluitvorming onder normale omstandigheden verliep.⁴⁸⁹

Zoals gezegd ging het gerucht dat men de aanleiding tot het oproer bij stadhouder Jasper van Marwijk zou moeten zoeken. Deze probeerde het volk voor zich te winnen en het tegelijkertijd tegen het stadsbestuur op te zetten. Hij had daartoe het verhaal verspreid dat de hoge heren op het raadhuis de opbrengsten van de nieuwe accijnzen in eigen zak staken. Omdat er geen bronnen zijn die enig licht zouden kunnen werpen op de besluiten van het stadsbestuur en de inrichting van de stadsfinanciën, kan slechts gegist worden naar het hoe en waarom van deze ‘nieuwe accijnzen’. Mijn vermoeden is dat de oorlogen die de stad ten tijde van de Saksische dreiging moest voeren, haar financiële draagkracht verre te boven zijn gegaan. Behalve van het Groninger burgerleger is in kronieken en andere bronnen verschillende malen sprake van ‘knechten’ die aan Groningse kant stredden. Het gaat dan om huurlingen die een onontbeerlijke aanvulling vormden op de eigen strijdkrachten van de stad. In het bijzonder de soldij voor deze huursoldaten zal een zware wissel getrokken hebben op de stedelijke inkomsten, die als gevolg van de oorlogshandelingen tegelijkertijd onder druk stonden. Men heeft geprobeerd de tekorten aan te vullen door geld te lenen, onder meer van geestelijke instellingen en particulieren in Münster en Deventer.⁴⁹⁰

Hoe dit ook zij, de stadsfinanciën moeten in de jaren twintig van de zestiende eeuw in een deplorabele toestand hebben verkeerd. Een ‘democratische’ controle op het doen en laten van de stadsrentmeester ontbrak, zodat zeker onder het gewone volk niemand wist hoe de vlag erbij hing. De gewone man zag alleen dat de hoge heren op het raadhuis de lasten verzwwaarden. Het verhaal dat het geld in de zakken van diezelfde heren verdween, zou dus, zo was de in-

druk, best wel eens kunnen kloppen. De beide bouwmeesters, Jacob Smit uit de Ebbingestraat en Rotger Schuitemaker uit de Katrijp,⁴⁹¹ belegden op vrijdag 11 augustus 1525⁴⁹² een geheime vergadering van de gilden en enkele brouwers en vertelden daar wat zij over de accijnzen hadden gehoord. Het overleg leidde ertoe dat de aanwezigen besloten zich gezamenlijk in te zetten voor de afschaffing van de accijnzen en het tot stand brengen van een nieuwe regeling voor het beheer van de stedelijke eigendommen. Alleen de wijnaccijns, de Hamburgerbieraccijns en de andere traditionele inkomsten van de stad mochten blijven. Ze kozen een deputatie van vierentwintig personen die deze eis namens hen allen aan de raad moesten overbrengen en mee moesten helpen bij het opzetten van de nieuwe regelingen. Vooruitlopend op het te nemen officiële besluit verboden ze de poortwachters alvast om nog langer accijnsbonnetjes in ontvangst te nemen, ‘want morgen zal de accijns afgeschaft zijn’. Daags daarna verschenen de bouwmeesters en hun vierentwintig medestanders op het raadhuis om burgemeesters, raad, oude raad en gezworen meente ertoe te brengen tot de geëiste maatregelen te besluiten. In afwachting van de goede uitslag zaten de overige gildebesteders in het Jacobijnenklooster⁴⁹³ bij elkaar terwijl de gildebreders en burgers met wel duizend man of meer op de markt stonden. Anderen zaten in de bierkelders en ‘dronken zich vol’.⁴⁹⁴

De bouwmeesters en de gedeputeerden verklaarden dat de gilden en burgers besloten hadden dat alle accijnzen moesten worden afgeschaft en dat Groningen een vrije stad moest zijn, zoals ze altijd geweest was. De raad was door dit ongewone optreden onaangenaam getroffen. Wanneer men een probleem of voorstel van stedelijke reikwijdte ter tafel wilde brengen, was het immers gebruik dat de bouwmeesters dit bij burgemeesters, raad en gezworen meente op het raadhuis kwamen melden. Daarna kwam men

Het raadhuis op de Brede Markt te Groningen (1636), gezien vanuit het zuidwesten. Gewassen pentekening. Groninger Archieven, THAG 3464.

in gemeenschappelijk overleg tot een besluit dat de belangen van de stad het best diende. De raad vond dan ook dat de bouwmeesters en hun medestanders zich moesten terugtrekken om hun achterban aan te zeggen dat ze weg moesten gaan en geduld moesten hebben tot morgen. Ondertussen zouden de burgemeesters, de oude en nieuwe raad, de gezworen meente met de hele 'achte' op zoek gaan naar een andere manier om de stad aan de benodigde financiën te helpen. Na enig onderling overleg antwoordden de bouwmeesters dat ze de wachtende massa niet durfden teleurstellen. Wanneer ze niet meteen met een gunstig besluit naar buiten kwamen, moesten ze voor hun leven vrezen. Er werd nog een tijdje heen en weer gepraat, hetgeen ertoe leidde dat ook de bouwmeesters en hun secondanten ervan overtuigd raakten dat onmiddellijke inwilliging van hun verlangens eigen-

lijk onmogelijk was. Uit angst voor de massa buiten hielden ze echter vast aan hun eis: de accijnzen moesten vandaag worden afgeschafte en dit besluit moest meteen op de traditionele wijze met klokgelui door burgemeesters en raad worden afgekondigd.

Daarop antwoordde de magistraat dat de bouwmeesters dat dan zelf maar moesten doen. 'Nee', zeiden de bouwmeesters, 'dat hoort niet tot onze competentie, dat moet u doen. We raden u aan daarmee nu ook niet langer te wachten, want dat zal u bezuren.' Ondertussen was de massa op de markt het wachten moe. De voorhoede ervan drong op naar het raadhuis, besteeg de trap naar de eerste verdieping en ramde de afgesloten deur van de raadkamer met een zware houten bank open. Het leek erop dat de oproerkraaiers alle aanwezigen ter plekke zouden doodslaan, daartoe aangemoedigd door de woedende

JACOBIJNEN EN DE ORTHODOXIE

Ofschoon de aanwijzingen vaag zijn, kan ik niet nalaten erop te wijzen dat ook verwarring en onenigheden op godsdienstig terrein een bijdrage kunnen hebben geleverd aan de onrust onder de Groningse bevolking in de jaren twintig van de zestiende eeuw.

De theoloog dr. Laurentius Laurentii, die van 1523 tot 1532 prior was van de Groningse dominicanen, was een gedreven verdediger van de oude leer en nam stelling tegen allerlei vormen van nieuwlichterij op theologisch en kerkelijk terrein. Tijdens zijn verblijf in Leuven had de roodharige Groninger een uiterst negatieve indruk gemaakt op Erasmus van Rotterdam. Samen met enkele andere theologen had Laurentius de pauselijke veroordeling van Luther (15 juni 1520) aangegrepen om ook Erasmus aan te pakken.⁴⁹⁵ Op grond van zijn rechtzinnigheid werd hij in 1530 benoemd tot inquisiteur in de bisdommen Münster en Utrecht, dat wil zeggen: in de Ommelanden en in Groningen en de omgeving van de stad.⁴⁹⁶

Op 12 maart 1523 – enkele weken tevoren had hij de leiding over de Groninger dominicanen gekregen – organiseerde Laurentius in zijn klooster een bijeenkomst voor geestelijken en geleerden uit de stad met het doel enkele actuele theologische vraagstukken te bespreken.⁴⁹⁷ Daarbij ging het onder meer over de vraag in hoeverre de paus van Rome wat te zeggen had over het geestelijk leven in Groningen. De humanistisch gezinde wereldheren onder aanvoering van de *persona* of hoofdpastoor van Sint Maarten, dr. Willem Frederiks, bepleitten vèrgaande lokale autonomie, de dominicanen, Laurentius voorop, verdedigden de traditionele Roomse pretenties en oude leer.

Als verdediger van de oude leer was Laurentius een geestverwant van hertog Karel van Gelre, die ook als een geducht kettervervolger bekend staat.⁴⁹⁸ Toen het stadsbestuur in de winter van 1525 met de hertog in botsing kwam, stuurde het de dominicaner prior tot twee maal toe naar Arnhem, omdat men op grond van diens rechtzinnigheid mocht verwachten dat hij bij de hertog in de smaak zou vallen en daarom als pleitbezorger van de Groninger zaak succes zou kunnen hebben. Deze missies hadden echter niet het gewenste resultaat.⁴⁹⁹

In het voorjaar van 1525 heerste in Groningen een sfeer van eensgezindheid; alle geledingen waren de interne strijd moe en men verlangde naar rust. Deze stemming leidde ertoe dat de Groningers zich eendrachtig achter het stadsbestuur schaalden, ook als dat zou besluiten toe te geven aan de eisen van de Gelderse hertog.⁵⁰⁰ De rust was van korte duur, want in augustus 1525 brak het tumult alweer los. Het jaar daarop leken de gebeurtenissen zich te herhalen. In het eerste halfjaar van 1526 kwam het opnieuw tot een soort algehele verzoening. Deze toestand van vrede duurde tot 1527.

Mogelijk is het in een van deze twee perioden van rust (het eerste halfjaar van 1525 en het tweede halfjaar van 1526) geweest dat het stadsbestuur de geestelijken in de stad gewezen heeft op hun verantwoordelijkheid ten aanzien van de eendracht onder de Groninger bevolking. In het Groninger stadsarchief berust een afschrift van een instructie voor 'alle predicanten'.⁵⁰¹ Het afschrift is later opnieuw gebruikt als concept voor nieuwe instructies. De kopiist heeft ook de verklaring afgeschreven onder aan de tekst, waarin Laurentius Laurentii, '*sacre theologie professor*' en prior der dominicanen te Groningen, beloofde zich aan de voorschriften te zullen houden.⁵⁰² Een tekst als deze zou niet geschreven zijn wanneer er geen gerede aanleiding voor was. Wanneer we zien dat de gilden in deze woelige jaren hun vergaderplaats en hoofdkwartier in het Jacobijnenklooster hadden, het bolwerk van de katholieke orthodoxie, ligt de veronderstelling voor de hand dat de tegenstellingen in de stad misschien niet alleen van 'sociale' aard waren, maar dat hierin ook levensbeschouwelijke aspecten en – vooral – anti-clericale en – misschien – ook anti-intellectuele sentimenten meespeelden. Juist in een periode waarin het economisch slecht ging wekte de geestelijkheid jaloezie op doordat zij niet hoefde te werken voor de kost, betrekkelijk luxueus kon leven van haar renten, zich bezig kon houden met intellectuele beuzelarijen en kon rekenen op de steun van de elite die de geestelijken nodig had om de rust te handhaven.⁵⁰³

menigte buiten. Daaruit klonk geschreeuw op als ‘Sla dood, sla dood!’ en ‘Gooi die verraders het raam uit!’, terwijl er dreigend met messen werd gezwaaid. In dit gewoel speelde Jasper van Marwijk een merkwaardig dubbelspel. Voor sommige van de razende burgers ‘viel hij op z’n knieën’ en smeekte hen luidkeels tot bedaren te komen met de woorden ‘Stop, lieve burgers, niet doen!’, anderen jutte hij juist stiekem op en zei hun dat ze hun gang moesten gaan.

De raad zag dat hij geen keus had en presiderend burgemeester Hilbrand Rolteman verklaarde dat alle eisen zouden worden ingewilligd. Hij vroeg de bouwmeesters naar buiten te gaan en het volk tot bedaren te brengen. Even later deed burgemeester Rolteman inderdaad onder klokgelui de afkondiging dat alle accijnzen waren afgeschaft en dat Groningen een vrije stad was.

Met de afschaffing van de accijnzen was de rust in de stad nog niet hersteld. De maatregel was weliswaar naar de zin van de gewone man, maar het wegvallen van deze inkomsten zou de tekorten in de stadsfinanciën alleen maar vergroten. Voor het stadsvolk was dat geen probleem: de hoge heren van de raad hadden zich verrijkt ten koste van de stad, ze moesten nu ook zelf maar voor de tekorten opdraaien.⁵⁰⁴ Oud-rentmeester Johan Jarges werd van malversaties beschuldigd en was een van degenen die persoonlijk aansprakelijk werden gesteld voor de schulden van de stad. De hertog van Gelre bemoeide zich met het geschil en stuurde enkele van zijn raadsheren naar Groningen om te zien of ze een oplossing konden vinden. Na vier weken onderhandelen slaagden ze erin een compromis tot stand te brengen (28 januari 1526). De scheidslieden verklaarden het geschil voor beëindigd, de heren die beloofd hadden een deel van de achterstallige schulden van de stad uit eigen zak te zullen betalen, moesten hun belofte nakomen

en voor de delging van de rest van de schulden werd een inkomstenbelasting ingesteld. Alle burgers die goederen of renten bezaten in de stadstafel, de Ommelanden of Drenthe, zouden de eerstkomende zes jaren 4% van hun inkomsten daaruit moeten afdragen aan de functionarissen die bouwmeesters van de gilden en de gedeputeerden van het volk daarvoor zouden aanstellen.⁵⁰⁵ De Gelderse heren wilden zich niet uitlaten over een tweetal andere eisen van het volk. De eerste betrof een uitwerking van een van de punten in hun eigen compromis: de heffing van 4% op de inkomsten van Groninger burgers uit de Ommelanden. Het volk wilde dat deze gelden ten goede zouden komen aan de stad. Probleem was echter dat niet de stad Groningen, maar de hertog van Gelre het recht had te beschikken over de inkomsten uit de Ommelanden. Het tweede punt was dat de gilden en burgers graag zouden zien dat er een mogelijkheid zou komen om van vonnissen van de raad in beroep te gaan op de hertog van Gelre. De Gelderse raadsheren zeiden geen opdracht te hebben om hierover een beslissing te nemen en verwezen de eisers door naar de hertog.⁵⁰⁶

Het is begrijpelijk dat de verkiezingen voor de raad en de gezworen meente, die volgens traditie in februari werden gehouden, in de schaduw stonden van de gebeurtenissen van het laatste halfjaar en het kort tevoren bereikte compromis. Het was gebruik dat op 8 februari een vijftal door het lot aangewezen leden van de gezworen meente acht nieuwe raadsheren kozen. Deze moesten vervolgens op Sint Petrus’ Stoel (22 februari) de plaats innemen van acht heren, die dan hun termijn van twee jaren als raadslid zouden hebben voltooid. Een week later, op 15 februari, zou de helft van de zittende gezworen meente, dat wil zeggen twaalf van de vierentwintig leden, ‘afgaan’ en opgevolgd worden door twaalf nieuw te kiezen gezworenen. In 1526 schoven gilden en gedeputeerden

deze eerbiedwaardige traditie terzijde en kozen eerst een nieuwe gezworen meente. Ze beperkten zich niet tot het aanwijzen van twaalf nieuwe leden voor de reglementair openvallende plaatsen, maar stuurden ook de ‘eerstejaars’-gezworenen naar huis, ofschoon die nog een jaar tegoed hadden. Ze kozen daar ‘allerley volck uut den gijlden’ in, smeden, bakkers, kremers, schoenmakers enz., met voorbijgaan van de ‘olde burgers’ en respectabele geslachten, die gewoonlijk zitting hadden in de gezworen meente en de raad.

Nadat op deze manier de gezworen meente radicaal was ‘gedemocratiseerd’, werd ook de raad aangepakt. Ook deze werd dit keer niet voor de helft vernieuwd, zoals gebruik was, maar in zijn geheel. Alle zittende heren moesten hun zetel opgeven en er werden nieuwe raadsheren gekozen van een soort dat eerder nauwelijks in de gezworen meente zou hebben kunnen komen. De burgemeesters Hilbrand Rolteman en Evert de Mepsche – leden van echte patricische geslachten – wilden onder deze omstandigheden graag weg, maar werden gedwongen aan te blijven. Men had hen nodig voor de noodzakelijke continuïteit en ook omdat men wel besepte dat de nieuwelingen over onvoldoende kwaliteit beschikten. Ook andere functionarissen, zoals hoofdmannen, gildrechtters en kerkvoogden, werden niet, zoals gebruikelijk, door de raad en de burgemeesters gekozen, maar door de gilden en gedeputeerden.⁵⁰⁷

Nu de gilden en burgers zich meester hadden gemaakt van de hoogste organen en functies in de stad, was het tijd om ook de beide andere punten gerealiseerd te krijgen. Ze stuurden een gezantschap naar Karel van Gelre om hem te vragen appèl mogelijk te willen maken van vonnissen van de raad en om de belastingopbrengsten van burgergoederen in de Ommelanden ten goede te laten komen aan de stad. De gezanten troffen een hun welwillend gezinde

hertog. Dat was geen wonder, want inwilliging van deze eisen kostte de vorst niets. Integendeel, hij zou er alleen maar voordeel van hebben. Het bezit van de opperste rechtsmacht in de stad was het belangrijkste prerogatief van de Groningse raad. Dat orgaan ontleende daaraan een belangrijk deel van zijn handelingsvrijheid en trots.⁵⁰⁸ Voor de hertog kon het geen kwaad dat de Groningse magistraat een toontje lager zou zingen. Ook wat de belastingen aangaat zou Karel niets tekort komen. Het bedrag dat hij van Stad en Lande kreeg lag vast. Wanneer een deel van de opbrengst van de jaartax aan de stad ten goede zou komen, zouden ter compensatie van dit verlies aan inkomsten de lasten voor de Ommelanders gewoon evenredig worden verzwaard. Ook dit punt was in feite gunstig voor de hertog, omdat hij hiermee een stukje loyaliteit van de Groningers zou kunnen kopen en anderen voor de kosten daarvan kon laten opdraaien. Karel van Gelre stemde dus toe.⁵⁰⁹

Toen het gezantschap uit Gelderland in Groningen was teruggekeerd, bleek echter dat de magistraat – de leden ervan hadden hun positie nota bene aan het volk te danken! – helemaal niet ingenomen was met dit ‘succes’ van de volkspartij. De heren vonden dit een onaanvaardbare schending van hun autoriteit, stonden van hun zetels op, zeiden hun eed als raadsheer op, legden de sleutels van de poorten en het archief op tafel en gingen naar huis. Misschien is hun handelwijze geïnspireerd geweest door de ‘echte’ (=patricische) burgemeester Evert de Mepsche, die toen het voorzitterschap van de raad bekleedde en zijn collega’s duidelijk zal hebben gemaakt dat toegeven op dit punt in strijd was met Groningens waardigheid. Zelf maakte De Mepsche zich voor drie weken uit de voeten, zodat er gedurende die tijd in Groningen geen recht gesproken kon worden.

Door deze opstelling van de raad dreigde opnieuw een gevaarlijke toestand te ontstaan. Zover

ging het over geld en de stadsfinanciën in het bijzonder. Omdat de stedelijke schatkist nog altijd niet op orde was, stelden stadsbestuur, bouwmeesters en burgers samen een commissie in van twintig personen die belastingmaatregelen moest bedenken. In deze commissie hadden, behalve enkele vertegenwoordigers van de oude raadsge-slachten, ook vertegenwoordigers zitting van de gilden en burgerij. Toen men een regeling had opgesteld en bouwmeester Jacob Smit hierover op de markt met enkele voorbijgangers stond te praten, werd hij plots aangevallen. Smit raakte gewond, maar kon zich uit de voeten maken. Hij wist zich in veiligheid te brengen in het Geestelijke Maagdenklooster.⁵¹¹ De heren op het raadhuis bemerkten het tumult en zochten ook een goed heenkomen. De burgemeesters Rolteman en Alberda vluchtten de Sint Maartenskerk in, maar hun collega Lulof Coenders werd door de oproerkraaiers bij de boterwaag aangehouden. Ze zouden hem hebben gedood als hij niet door enkele burgers was ontzet. Hij wist daarna via de Herepoort te ontkomen naar zijn huis in Helpman.⁵¹²

Dit oproer bleek het begin van een periode waarin de Groninger bevolking opnieuw in twee elkaar bestrijdende partijen uiteenviel. Naar het oordeel van 'het volk' hadden de magistratspersonen en gezworenen die dankzij de volksbeweging van 1523 op het kussen gekomen waren, zich laten inpakken door de stadselite. Deze was, zo meende men, op de achtergrond aan de touwtjes blijven trekken. Er waren nu dus twee min of meer 'democratische' stadsregeringen. Op het raadhuis zaten de gematigde democraten (burgemeesters, raad en gezworen meente) en in het Jacobijnenconvent aan de Ebbingestraat resideerde een concurrerend stadsbestuur, bestaande uit 'radicalen'. Op instigatie van Jasper van Marwijk – aldus de kroniekschrijver Benninge – hadden de gildebestuurders de vier kluften bijeen laten komen. Deze volks-

vergadering had een college van vierentwintig afgevaardigden gekozen, dat samen met de bouwmeesters en de hovelingen van de gilden in het Jacobijnenklooster zat en vandaaruit het echte stadsbestuur tegenwerkte.⁵¹³ Niemand luisterde nog naar wat 'het raadhuis' bepaalde, men deed 'alsof daar kinderen zaten'. Er moet een gespannen atmosfeer in Groningen hebben geheerst. Het volksregime had bepaald dat alle gildebroeders en burgers, oud en jong, met hun wapens op de markt moesten samenkomen zodra er enig onraad werd gemeld. Wie weigerde zou zijn burgerrecht en gidelidmaatschap verliezen. Het gevolg hiervan was dat er bij de minste aanleiding al een massa gewapend volk op de markt samenstroomde, hetgeen niet naliet de heren op het raadhuis te intimideren.⁵¹⁴

Nog altijd waren de stadsfinanciën en de afbetaling van de schulden het belangrijkste strijdpunt. Het is voor het thema van dit verhaal niet nodig om nader in te gaan op de gebeurtenissen, die zich in het kader van deze strijd afspeelden. Van belang is hooguit de constatering dat de 'revolutionairen' in het Jacobijnenklooster wél gebruik bleven maken van de autoriteit die het door hen bestreden stadsbestuur had.⁵¹⁵ Zo kregen burgemeesters en raad in 1527 van een tiental crediteuren buiten de stad gedaan, dat dezen instemden met een verlaging van het hun toekomende rentebedrag van 6% naar 5% van de hoofdsom. Het lijkt erop alsof dit ook zo ongeveer het enige was dat burgemeesters en raad in het genoemde jaar deden, want akten over andere zaken zijn nauwelijks bewaard gebleven. Vanuit hun hoofdkwartier aan de Ebbingestraat hielden de gilden wel het democratische gehalte van het stadsbestuur in de gaten.

Op zaterdag 8 februari 1528 moest een nieuwe raad worden gekozen. De gilden en burgers namen die dag Jacob Smit gevangen, de man die als bouwmeester in de zomer van 1525 een belangrijke rol ge-

speeld had bij het ontstaan van het oproer en in 1527 door een radicaal was aangevallen. Wat deze arrestatie te betekenen had, is niet duidelijk, maar het lijkt erop dat de arme man inmiddels niet radicaal genoeg werd geacht. Het gevolg ervan was in elk geval dat de raadskeur die dag niet door kon gaan. Deze zou nu de volgende dag plaatsvinden. De gilden en hun aanhangers stuurden de gezworen meente – het college waaruit de kiesmannen moesten worden aangewezen – een lijstje met 16-17 namen van personen die ze beslist niet in de raad gekozen wilden zien. De opzet was duidelijk: de radicalen wilden al diegenen uitsluiten die tot de oude raads geslachten behoorden en wier voorvaders sinds jaar en dag Groningen hadden bestuurd, zoals Lulof Coenders, Peter Sickinge, Claes Schaffer, Johan Horneken jr., Herman Cock, Roelof Sissing, Sicke Benninge, Lubbert Clant, Roelof ten Water, Roelof Huyng en Jelmer Alma.

Degenen die na deze ingreep wèl in de raad en de gezworen meente kwamen, waren mensen die daar eigenlijk niets te zoeken hadden, zoals Claes Knoekenhouwer die – zoals zijn naam al aangaf – slager was van zijn vak, maar nu ook ‘wat bier brouwde’, Johan Volkeers, een ‘onnosel cleyn manneke’, wiens vader barbier was geweest en wiens moeder een ‘pappendochter’ was, Herman van Campen, een ex-kleermaker die nu het vak van lakensnijder beoefende, en nog veel meer eenvoudige lieden die goed konden schreeuwen en oproer kraaien.⁵¹⁶

Sicke Benninge probeerde zich voor te stellen hoe legendarische bestuurders van de stad Groningen, zoals Otto ter Hansouw, Hendrick en Sweer Kater, Allert Clant en zovele anderen, leden van de eerbiedwaardige Groninger patriciërs geslachten, zouden reageren wanneer ze konden zien wat er nu van Groningen geworden was en zagen wat voor volk daar de raadszetels bezette. Benninge legt hun een versje in de mond dat begint met de regels:

‘Och Groningen, Groningen, eerlijke stadt,
Woe biste mijt sulken eselen besat.
Men doe an enen esel eens lewen huet,
He reret doch als en esel doet.
Wat van gueder aert wort opgevoet,
Dat blijvet barmhartich ende guet,
Want van gueder komst ende geslecht
En seet niet geerne dan dat recht.’⁵¹⁷

Heel anders is het volgens Benninge met lieden van mindere komaf. Die werken zich wel omhoog, maar blijven ‘gierig en vals’. Als Groningen in handen van dergelijke lieden blijft zal de stad daarvan nog veel last krijgen. Ook al zit er geen vlees meer aan een kluij, een hond wil hem toch voor zichzelf houden.⁵¹⁸

De ‘revolutie’ van 1527-1528 had niet alleen gevolgen voor de samenstelling van de raad en de gezworen meente, ook de positie van het laatstgenoemde orgaan veranderde erdoor. We hebben gezien dat de gezworen meente de officiële vertegenwoordigster was van de Groninger burgerij en als zodanig deelnam aan het proces van besluitvorming. Door de recente ontwikkelingen waren de gezworenen echter op de wip komen te zitten, tussen de radicalen aan de Ebbingestraat en het officiële stadsbestuur op het raadhuis in. De ‘eet van de gezworenen’ werd nu zo gewijzigd, dat de gezworen meente door beide ‘stadsbesturen’ om advies zou kunnen worden gevraagd. Men handhaafde weliswaar de bepaling dat de gezworenen niet zonder toestemming van de raad afzonderlijk mochten vergaderen, maar daarop was voortaan een uitzondering mogelijk. Als de bouwmeesters en de hovelingen van de gilden stadszaken met de gezworenen wilden bespreken of zelfs het stadboek wilden aanpassen, dan zouden de gezworenen desnoods buiten de toestemming van de raad mogen vergaderen.⁵¹⁹

Hoezeer de samenstelling van de officiële bestuursorganen ook was gewijzigd, enkele maanden later kwam het toch weer tot een confrontatie tussen ‘het volk’ en ‘het raadhuis’. Op de achtergrond ervan speelde de tegenstelling die ook in 1523 al tot onrust had geleid: die tussen de Gelderse oorlogspolitiek en de belangen van Stad en Lande in ruimer perspectief. Sinds 1524 slaagde stadhouder Jasper van Marwijk erin het ontevreden en oproerige volk te manipuleren om zichzelf staande te houden en de Gelderse belangen te dienen. Aan de andere kant bleven, ondanks alle veranderingen in de personele bezetting van deze organen, de raad, gezworen meente en hoofdmannen oog houden voor de continuïteit van het beleid en Groningens afhankelijkheid van zijn relaties met de Ommelanden en naburige heren. Van Marwijk had, in samenwerking met ‘zijn Groningers’, de Friese edelman Joost van Burmania gearresteerd, maar het ‘raadhuis’ was bang dat Stad en Lande hierdoor rechtstreeks betrokken zouden raken in de oorlog tegen Karel V. Dat zou funest zijn voor de handel en nering, die toch al op een laag pitje stonden. Het stadsbestuur eiste daarom de vrijlating van Burmania en werd daarbij gesteund door enkele grote Ommelander hoofdelingen, waarvan sommigen inmiddels zelf ook al in contact stonden met de Bourgondische partij. De gemoederen raakten verhit en er werd weer met messen gezwaaid, maar de stadhouder wist zijn zin door te zetten.

In zijn rapport aan de hertog schreef Van Marwijk dat de economie stil lag en dat als gevolg daarvan onder het Groninger volk armoede geleden werd. Vele Geldersgezinde werklozen dreigden de stad te verlaten en dienst te nemen in het hertogelijke leger. Dat zou, aldus Van Marwijk, niet in het belang zijn van de Gelderse positie, want van de aanwezigheid van deze loyale Groningers hing zijn eigen positie af! Hij vroeg – en kreeg – daarom toestemming van de hertog om in het geheim geld uit te keren aan armlastige

Geldersgezinden, zodat ze in de stad zouden kunnen blijven en zijn beleid steunen (3 mei 1528).⁵²⁰

1.3.7 Een blik achterom

Het ‘geval Burmania’ is het laatste grote conflict waarvan we weten dat het in de Gelderse tijd de verschillende ‘klassen’ binnen de stad Groningen tegen elkaar in stelling heeft gebracht. Korte tijd later raakte Jasper van Marwijk zelf verstrikt in conflicten die een verwijdering tot gevolg hadden tussen hemzelf en zijn hertog. Het lijkt erop dat hij toen meer de kant van de hoofdmannen en het stadsbestuur heeft gekozen.⁵²¹ Uiteindelijk leidde dit tot zijn ontslag als stadhouder in de herfst van 1529.⁵²² Onder zijn opvolgers, ’s hertogen eigen bastaardzoon Karel van Gelre jr. en de Groninger patriciër Lulof Coenders, horen we niets meer van spanningen tussen het stadsbestuur en volk. Hoe de zaken weer tot rust zijn gekomen, is onbekend.

Na alle feitelijkheden en gebeurtenissen van het voorgaande is het goed even stil te staan en ons de vraag te stellen of achter al die losse feiten ook een lijn te ontdekken valt. We hebben gezien dat ongenoegen over de Gelderse politiek er in 1523 toe leidde dat het volk inspraak afdwong in de beleidsvorming. De Geldersgezinde raad moest accepteren dat een achttal gekozen afgevaardigden van de kluf ten zich gedurende een korte tijd bemoeide met de politiek. Onder druk van het volk werd een poging gedaan tot het staken van de vijandelijkheden met de Bourgondiërs, die in het nabije Friesland en de Ommelanden actief waren. Tegelijk werd een regeling getroffen die gericht was op het herstel van de politieke onafhankelijkheid van de stad: door Karel van Gelre gesponsorde stadsbestuurders moesten kiezen: of hun zetels opgeven en hun heer dienen of hun heer de rug toekeren en alleen de stad dienen.

Deze maatregel leidde tot een wijziging van de samenstelling der stedelijke bestuursorganen bij de verkiezingen van februari 1524. De bestuursstructuur zelf veranderde niet. Stadsheer Jasper van Marwijk was door deze ontwikkeling zijn medestanders in het stadsbestuur kwijtgeraakt en probeerde daarom steun te zoeken in de lagere regionen van de Groninger samenleving. Toch bleven stadsbestuur en bevolking tot medio 1525 eensgezind in hun opstelling tegenover de landsheer.

In de zomer van dat jaar kwam het tot een breuk, waarbij Jasper van Marwijk een verdachte rol speelde. Het lukte hem 'het volk' in beweging te krijgen tegen het eigen stadsbestuur, dat naar de zin van de stadhouder een veel te onafhankelijke koers voer. Dat er ook invloeden van buitenaf hebben meegespeeld ligt voor de hand. Ik kom daarop nog terug.⁵²³ Opnieuw werden volksafgevaardigden gekozen die eisen stelden aan het stadsbestuur. Daarbij ging het niet meer om pro- of anti-Gelderse politiek, maar om de stedelijke financiën en de zelfverrijking waaraan enkele hoge heren zich schuldig zouden hebben gemaakt.

Dit doet denken aan het gildenoproer van 1457: ook toen verdachten de gilden 'de hoge heren' ervan een regeling bedacht te hebben om hun eigen zakken te vullen.⁵²⁴ Ik heb erop gewezen dat de maatregelen die de raad destijds had opgesteld, mogelijk samenhangen met het 'buitenlandse beleid' van de stad en dat het belang daarvan in de lagere regionen van de stadsbevolking niet werd begrepen. De gewone Groningers hadden alleen oog voor de korte termijn en voor wat ze met hun eigen ogen konden zien. Als deze interpretatie juist is, kan men ook hierin een overeenkomst zien met de gebeurtenissen van 1525. Jasper van Marwijk slaagde er in augustus van dat jaar in de argwaan van het Groningse volk en zijn kortetermijndenken in dienst te stellen van de 'hogere' politiek, waarvan de fitnesses zich aan de waar-

neming van de gewone man onttrokken.

Anders dan in 1523 was het optreden van de volksafgevaardigden in 1525-1526 niet van korte duur en leidde het dit keer ook tot een ernstiger ingreep in de gebruikelijke verkiezingsprocedure. In strijd met de traditie werden de hele gezworen meente en de hele raad in één keer vernieuwd, waarbij allerlei lieden uit de lagere kringen op het kussen kwamen. Slechts twee heren van de oude garde bleven aan. Ze werden daartoe gedwongen omdat het nieuwe bestuur niet zonder hun kennis en ervaring kon.

Ofschoon het volk allerminst tevreden was met de prestaties van het bestuur dat het zelf op het kussen had gebracht, kon in het voorjaar van 1526 voorkomen worden dat er ongeregeldheden uitbraken naar aanleiding van een conflict over de positie van de stedelijke raad als hoogste rechtsinstantie in de stad. De aanleiding van dit conflict, de eis van het volk om van vonnissen in beroep te kunnen gaan bij Gelderse instanties, wijst erop dat men aan de basis van de Groninger samenleving genoeg had van de almacht van de *upper ten* en dat het ontevreden Groningse volk werd gebruikt om de greep van de hertog op zijn stad te versterken.

Het jaar daarop kwamen de spanningen tot een uitbarsting. Ook deze keer lijkt stadhouder Van Marwijk op de achtergrond een rol te hebben gespeeld. Zeker is dat 'radicale krachten' zich meester hebben gemaakt van de straat en korte metten wensten te maken met de oude elite, die ondanks alles nog steeds voorrechten genoot en invloed bleef uitoefenen op het stedelijke beleid. De radicalen vormden een 'tegenregering', die het officiële stadsbestuur tegenwerkte. Bij de verkiezingen van 1528 trof een nieuwe democratisering golf de stedelijke bestuursorganen. Zelfs de onderlinge relatie tussen de bestuursorganen onderging een ingrijpende wijziging, doordat de gezworen meente onafhankelijk werd gemaakt van de

raad. Dat de radicale ‘tegenregering’ een werktuig is geweest in de handen van Jasper van Marwijk, blijkt uit het feit dat deze ‘het volk’ had ingezet om jonker Joost van Burmania te arresteren.

Zoals zojuist is opgemerkt weten we niet hoe de interne situatie in Groningen weer tot rust is gekomen. Het lijkt er evenwel op, dat de democratische revolutie van de Gelderse tijd sporen heeft nagelaten die gedurende de hele zestiende eeuw zichtbaar zijn gebleven. Ik kom daarop hieronder terug.

1.3.8 Continuïteit en vernieuwing

De steun die Jasper van Marwijk vanuit de lagere regionen van de Groninger bevolking ondervond, heeft hem uiteindelijk niet geholpen. Of is het feit dat hij die steun verloor juist één van de oorzaken geweest van zijn val? Door zijn kaarten te zetten op ‘het volk’ kan hij in de valkuil gevallen zijn die elke populist bedreigt. Het volk kan weliswaar een belangrijke politieke factor zijn en het laat zich ook wel eens gebruiken door lieden die op macht uit zijn, als ‘beest met een miljoen koppen’⁵²⁵ is het ook een onberekenbare factor en een eigenzinnig instrument. Daarnaast is het ook gemakkelijk te beïnvloeden, niet alleen door degene die aan de touwtjes trekt, maar ook door anderen. Leunen op het volk kan daarom gevaarlijk zijn, ook voor een landsheer of zijn vertegenwoordiger. Dat gold in het bijzonder in een stad als Groningen, omdat de landsheer hier geen eigen troepenmacht had en de stadsbevolking zelf voor de verdediging zorgdroeg. Alle weerbare Groningers hadden wapens en waren, zeker als ze gedronken hadden, voor geen kleintje vervaard.⁵²⁶ Degene die het gewapende volk aan zijn zijde had, was de baas, maar wanneer de stemming omsloeg, kon hij gemakkelijk zelf slachtoffer worden van de beroering die hij had opgeroepen.

Niet voor niets gold het ‘lagere volk’ in de ogen van mensen uit de hogere en meer ontwikkelde kringen als kortzichtig en instabiel. Voor deze negatieve houding tegenover de onderste lagen van de bevolking konden de geleerden teruggrijpen op eerbiedwaardige voorbeelden uit de klassieke oudheid. Uit de hierboven aangehaalde citaten uit de kroniek van Sicke Benninge blijkt ook diens verachting voor de ‘schreeuwers en herrieschoppers’ uit de laagste kringen, die hun medeburgers meenden te mogen intimideren en in de jaren 1527 en 1528 de lakens uitdeelden. ‘Sommigen van hen wonen niet langer dan twee of drie jaar in Groningen,’ zo smaalt hij, ‘ze hebben een vermogen van niet meer dan tien of twintig gulden en hebben het burgerschap gekregen door een burgermeisje te trouwen. Dat soort wordt nu gekozen tot hovelingen in de gilden en regeert nu de stad Groningen.’⁵²⁷

Sicke Benninges afkeer van de ongeletterde nieuwelingen is alleszins begrijpelijk, als men bedenkt dat hij als oud-rentmeester van de stad één van de vier mannen is geweest die zich in 1525 borg moesten stellen voor (een deel van) de schulden van de stad.⁵²⁸ Hij was dus zelf een van de slachtoffers van de volkswoede. Daarnaast was het hem bekend wat het lidmaatschap van de raad van iemand vergde. Wie in de raad van Groningen zitting had, kon niet, zoals de bestuurders en managers van onze tijd, beschikken over deskundige ambtenaren of medewerkers, maar moest zelf de kennis hebben op basis waarvan hij zich een gefundeerd oordeel kon vormen over de politieke en bestuurlijke zaken die aan de orde waren. Ook moeten we niet de intelligentie en kennis van zaken onderschatten die nodig waren om de vaak uiterst gecompliceerde geschillen te kunnen doorgronden die de raadsheren als rechters dagelijks te behandelen kregen. Raadsheren zonder enige vorming konden dit werk niet goed doen, zodat handwerkslieden

DRIE REGULINGEN

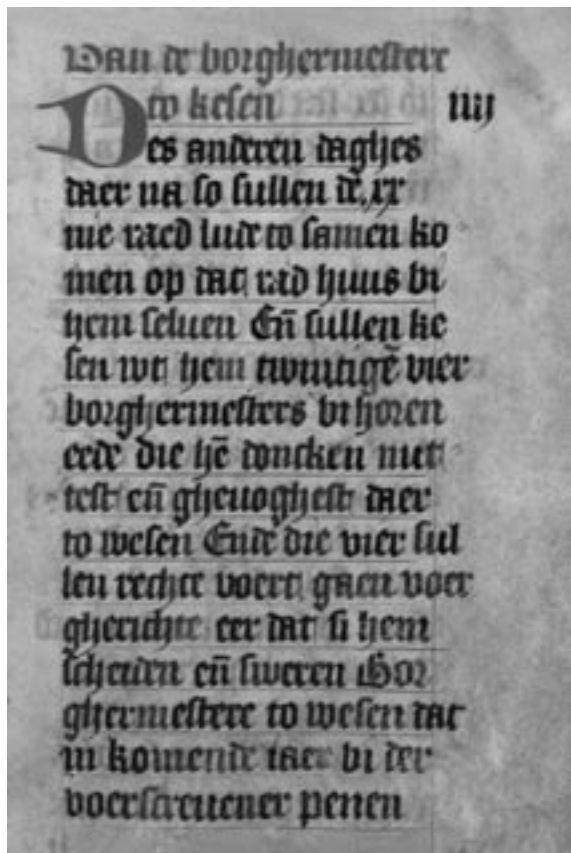
Er zijn uit de periode vóór de Reductie drie regelingen bekend voor de samenstelling van het stadsbestuur. In twee daarvan is op een deugdelijke manier in de continuïteit van het bestuur voorzien, in de middelste – deze is overigens niet langer dan een halve eeuw van kracht geweest – nauwelijks. Voor wat betreft de eerste regeling beschikken we over niet meer dan een zijdelingse en toevallige aanwijzing, van de andere twee is meer bekend.

De oudste aanwijzing vinden we in het eerste boek van het Oldermansboek, dat mogelijk uit de eerste helft van de veertiende eeuw dateert.⁵³¹ In het eerste artikel wordt de manier beschreven waarop jaarlijks de zestien gildrechters worden gekozen. We kunnen daaruit opmaken dat de raad destijds bestond uit vierentwintig leden, waarvan de helft jaarlijks aftrad. Dat betekent dat de continuïteit toen gewaarborgd werd doordat de helft van de raad in functie bleef bij de aanvang van het nieuwe bestuurlijke jaar, op de feestdag van Sint Petrus' Stoel (22 februari). Een bijzonderheid van deze regeling is nog dat de burgemeesters afwisselend werden geleverd door de kluften waarin de stad was ingedeeld.⁵³²

De tweede regeling staat in de oudst bekende codificatie van het Groninger stadsrecht, die in de jaren 80 van de veertiende eeuw tot stand is gekomen.⁵³³ De in het eerste artikel van het eerste boek beschreven procedure wijst erop dat hier sprake is geweest van een nogal radicale reactie op een ontwikkeling in oligarchische richting.⁵³⁴ Bepaald werd namelijk dat de raad – bestaande uit twintig personen – jaarlijks *in zijn geheel* moest worden vernieuwd. Burgemeesters en raad moesten elk jaar veertien dagen vóór Sint Petrus' Stoel de gezworen meente bij zich laten komen. Deze koos vervolgens vier personen 'over alle de stad', dat wil zeggen: zonder acht te slaan op de kluit waar zij woonden. De vier gekozenen vormden samen met de vier afgaande burgemeesters het kiescollege, dat zestien nieuwe raadsheren moest kiezen. Deze zestien gekozenen vormden samen met de vier door de gezworen meente gekozen kiesmannen de nieuwe raad. De twintig nieuwe raadsheren moesten daarna op het raadhuis komen en uit hun midden vier burgemeesters kiezen. Opmerkelijk is dat in deze regeling van personele continuïteit in het geheel geen sprake is. De enige band tussen het oude en het nieuwe stadsbestuur wordt gevormd door de gezworen meente die vier kiesmannen kiest en door de vier afgaande burgemeesters, die ook meedoen met de keuze van nieuwe raadsheren.

Een kleine halve eeuw later kwam het tot een nieuwe, meer gematigde opzet, die, afgezien van een wijziging van het aantal raadsheren, vervolgens gedurende lange tijd in gebruik is gebleven: de in het 'stadboek van 1425' beschreven procedure. De personele continuïteit werd nu hersteld door herinvoering van het principe dat jaarlijks de ene helft van de raad aftreedt en de andere blijft zitten. Op de keurdag – 8 februari – kwam de gezworen meente op het raadhuis bijeen en wees door middel van loting uit haar midden vijf kiesmannen aan. Hiertoe gebruikte men een grote geborduurde hoed, die aan de binnenzijde dichtgesnoerd kon worden, en zoveel keurbonen als er gezworenen waren opgekomen. Vijf van deze bonen waren zwart, alle andere wit. Eén van de burgemeesters deed de vijf zwarte bonen in de hoed en voegde daaraan zoveel witte bonen toe, dat het totale aantal bonen gelijk was aan het aantal gezworenen dat aanwezig was. Elk lid van de gezworen meente moest vervolgens op de tast een boon trekken. De vijf heren die de zwarte bonen trokken, moesten zich meteen voor de vier burgemeesters opstellen en mochten met niemand spreken. De vijf keurheren kozen vervolgens tien (later acht) nieuwe raadsheren voor een zittingsperiode van twee jaar. De nieuwgekozenen moesten in de raad zitting nemen naast de tien (acht) raadsheren die bleven zitten. Anders dan in de vorige regeling mochten de vijf door het lot aangewezen kiesmannen zelf dat jaar geen raadsheer worden. De volgende dag moest de voltallige raad uit zijn midden vier burgemeesters kiezen.⁵³⁵

Raadsheren werden, zoals gezegd, voor een periode van twee jaar gekozen. De tien (acht) raadsheren die hun tweede zittingsjaar achter de rug hadden, werden de 'oude raad' genoemd. Ze maakten formeel geen deel uit van het stadsbestuur, maar werden in gewichtige gevallen wel bij de beraadslagingen betrokken. Wanneer de zittende raad (de eerstejaars- en tweedejaars-raadsheren) samen met de tien (acht) afgesane raadsheren optrad, werd, enigszins verwarrend, gesproken van 'de raad, oud en nieuw'. Na een jaar geen lid te zijn geweest van de 'zittende raad', konden oud-raadsheren opnieuw voor een periode van twee jaar in de zittende raad worden gekozen. Ook van de gezworen meente werd jaarlijks de helft vervangen.

Regeling van de manier waarop de burgemeesters moeten worden gekozen.

‘Van de borghermestere to kesen. Des anderen daghes daerna so sullen de xx nie raedlude to samen komen op dat radhuus bi hem selven ende sullen kesen uut hem twintigen vier borghermesters bi horen eede, die hem doncken nuttest ende ghevoghest daerto wesen. Ende die vier sullen rechte voert gaen voer gherichte eer dat si hem scheiden ende sweren borghermestere to wesen dat inkomende jaer, bi der voerschreener penen.’

Parafraze:

‘Over het kiezen van de burgemeesters. Daags daarna moeten de twintig nieuwe raadsheren bijeenkomen op het raadhuis en uit hun midden die vier personen tot burgemeesters kiezen, die hun daarvoor het meest geschikt lijken. Deze vier moeten meteen en voordat zij weer uiteengaan voor het gerecht de eed afleggen dat zij het komende jaar burgemeesters zullen zijn, op bovengenoemde straf.’

Groninger Archieven, stadsarchief Groningen, rvr 26.1
 (‘Stadboek 1425’, boek 1, art. 4).

alleen al om deze reden niet in aanmerking kwamen. Degenen die niet over theoretische kennis beschikten, konden dit gemis tot op zekere hoogte weliswaar compenseren met ervaring, maar ook die ontbrak bij de nieuwelingen die in de Gelderse tijd op het kussen kwamen. Zoals we zagen waren er volgens Bennin-ge lieden bij die nog maar sinds kort in Groningen woonden. Het feit dat ze ook niet over een noemenswaardig vermogen beschikten, kon de twijfels aan hun loyaliteit jegens de stad alleen maar versterken.

De gedachte dat de continuïteit in bestuur en rechtspraak wel eens zou kunnen stokken moet voor de Groningers van die tijd een beangstigend spookbeeld zijn geweest. Alle zekerheden waarop hun leven

gebaseerd was, zouden van de ene dag op de andere verloren kunnen gaan. Het vroeg-moderne Groningen was in vele opzichten nog een statische maatschappij. Lang niet alle geldende regels waren opgeschreven in verordeningen en voorschriften, gebruiken – van persoonlijke en collectieve aard – gaven structuur en richting aan het leven. Het ontbreken van ‘management-informatie’ in schriftelijke vorm hield in dat besturen in hoge mate gelijk stond aan het hanteren van ongeschreven regels die men, alvorens dat te kunnen doen, natuurlijk wel moest kennen. Herinneringen en ervaring waren daarom van grote betekenis voor de continuïteit van de gemeenschap. Het oordeel van oudere ingezetenen stond in

hoog aanzien. Dit is ook de reden waarom de Groninger bestuurders zo slecht overweg konden met vreemdelingen als luitenant-stadhouder Maarten van Naarden. Die kwam uit Holland, wist van niets en vond het ook niet nodig om zich in de gewoonten van Stad en Lande te verdiepen, laat staan dat hij bereid was deze te respecteren.⁵²⁹

We hebben in het voorgaande gezien dat er periodes zijn geweest waarin het stadsbestuur zich leek te verwijderen van de burgerij. De oorspronkelijke homogeniteit van de stedelijke samenleving dreigde dan verloren te gaan. Wanneer zoiets gebeurde werd de leidinggevende elite door de rest van de bevolking tot de orde geroepen.⁵³⁰ Op die momenten van herstel van wat men de oude communale basis van de stad zou kunnen noemen, was de verzekering van de continuïteit een van de lastige punten. Men kon wel radicale maatregelen treffen die een geregelde doorstroming van stadsbestuurders verzekerden, maar het was ook noodzakelijk dat de voor het raadswerk benodigde kennis en ervaring bewaard en beschikbaar bleven.

1.3.9 Een ‘verstoorde en verbaesede warrelt’

Als direct betrokkene en slachtoffer van de woelingen die Groningen in de jaren twintig troffen, wist Sicke Benninge heel goed wat er in Groningen aan de hand was. We hebben gezien dat ‘het volk’ het niet eens was met de Gelderse politiek, af wilde van stadsbestuurders die zich voor geld gedroegen als aanhangers van Karel van Gelre, en vervolgens in opstand kwam tegen alle ‘hoge heren’ in de stad. Maar er waren ook invloeden van buitenaf werkzaam. Benninge vermoedde, of wist zeker, dat stadhouder Jasper van Marwijk zelf de hand had in dit alles en dat hij het was die, zoals het in Schuberts ‘die Forelle’ heet, ‘das Bächlein tückisch trübe’ maakte. Tegelijk geeft onze

kroniekschrijver er blijk van dat zijn blik verder reikte dan de grenzen van de stad en de stadsjurisdicties. Hij wist dat zich elders in Europa soortgelijke ongeregelheden voordeden, dat die ook iets te maken hadden met de onrust in de Kerk en dat dit weer het gevolg was van het optreden van ‘een groot geleert wys man en doctor, geheeten Marthinus Luther’.⁵³⁶

Benninge was natuurlijk niet de enige Groninger die hier weet van had. Groningen mocht dan voor bisschoppen en hertogen te ver weg liggen om er stevig greep op te krijgen, de geruchten over de boerenopstanden die aan het einde van de vijftiende eeuw de streken aan de Bovenrijn teisterden, zijn ongetwijfeld ook tot hier doorgedrongen. Over het effect van die berichten weten we niets. Anders is dat met de revolte die enige tijd later, in de jaren 1524-1525, door een groot deel van Duitsland rolde en bekend staat als de *Bauernkrieg*.⁵³⁷ Het feit dat verschillende Groningse bronnen hiervan melding maken wijst erop dat deze hier diepe indruk heeft gemaakt en dat de kroniekschrijvers verband hebben gezien tussen die gebeurtenissen en de onrust in hun eigen stad. Sicke Benninge zegt het ook zelf met zoveel woorden, nadat hij zijn verhaal over de boerenopstand in Duitsland heeft afgesloten: ‘Ook Groningen kon niet vrij zijn van deze verstoorde en verbaasde wereld’.⁵³⁸

De oorzaak van de opstanden in de Duitse landen was gelegen in de uitzichtloze positie van de boeren daar, die geplaagd werden door krimpende opbrengsten en stijgende lasten. Ze moesten niet alleen de traditionele heffingen betalen en herendiensten verrichten, maar kregen het extra-moeilijk doordat hun landeigenaren, adellijke heren en kloosters, hun eigen economische problemen op hen afwentelden. Die deden dat onder meer door zich stukken land toe te eigenen die altijd gemeenschappelijk bezit van de dorpsgemeenschappen waren geweest,⁵³⁹ en door het invoeren van nieuwe tollens en accijnzen. Het

ongenoegen daarover verbond zich met de algemene ergernis over de misbruiken in de Kerk en haar parasiteren op de plattelandsbevolking. Maarten Luther stookte met zijn aanvallen op de ‘papen’ en zijn geschrift ‘Over de vrijheid van de christenmens’ (1520) het vuur van opstandigheid en vrijheidsdrang van de boeren nog eens extra op. De kerkhervormer moet erg geschrokken zijn van de gewelddadige revolte, die mede het gevolg was van zijn eigen ideeën. In april 1525 nam hij daartegen stelling met een manifest onder de titel: ‘Wider die räuberischen und mörderischen Rotten der Bauern’, waarin hij de vorsten opriep de opstand neer te slaan. Ook de Züricher reformator Zwingli, die eerder had geroepen dat ‘koe- en ganzehoeders geleerder waren dan hun pastoors’, distantieerde zich van de boeren en liet hen in de steek. De opstand werd uiteindelijk neergeslagen, maar in de confrontaties met het gezag verloren naar schatting zo’n 100.000 boeren het leven. De overlevenden werden streng gestraft en het blijvende gevolg van deze *Bauernkrieg* was, dat de boerenstand in vele Duitse landen tot het begin van de negentiende eeuw in een toestand van feitelijke lijfeigenschap bleef verkeren.

Zoals gezegd maken ook Groninger bronnen melding van de strijd in de Duitse landen. Voor informatie over de *Bauernkrieg* hoeven we uiteraard geen Groningse kronieken te raadplegen. Maar in de manier waarop de Groningers over die schokkende gebeurtenissen schreven, weerspiegelt zich hun kijk erop. We mogen immers aannemen dat ze in hun weergave datgene naar voren haalden wat henzelf het meest verontrustte, en dat ze ook in het bijzonder aandacht schonken aan die dingen die – in enigerlei vorm – ook in Groningen speelden.

Bij Sicke Benninge lezen we dat de opstandige boeren in Duitsland persoonlijke vrijheid wilden

voor zichzelf en vrijdom van alle *nieuwe* tollens, wildbannen en visrechten die de vorsten en heren van de keizer hadden gekregen – de oude mochten wat hen betreft blijven. Met afgrijzen schrijft hij over de eisen die de opstandelingen aan de Kerk stelden en over de manier waarop ze tegen geestelijke personen en instellingen optraden. Voor Benninge ging dit alles veel te ver; het betekende zoveel als de omverwerping van de hele maatschappelijke orde. ‘Alle goederen en landen moesten vrij en gemeenschappelijk zijn en ze hadden nog meer onredelijke eisen. Het leek alsof ze de wereld in het verderf wilden storten.’⁵⁴⁰

In Groningen eisten de gilden en burgers uit de lagere kringen dat Groningen een ‘vrije stad’ zou zijn en dat de onlangs ingevoerde accijnzen zouden worden afgeschaft. Met de ‘vrijheid’ die de Groninger gildebroeders hier op het oog hadden, bedoelden ze niet, zoals de Duitse boeren, bevrijding van de lijfeigenschap, maar eerder iets wat al wat meer in de richting van ‘gelijkheid’ gaat: ze waren van mening dat het stadsbestuur als instrument van de hogere kringen niet het recht had om besluiten te nemen zonder henzelf daarin te kennen. Het is dezelfde overweging die ook de vrije boer Abel Eppens verwoordt, wanneer hij de stad Groningen verwijt dat zij met haar stapelrecht de Ommelander bevolking probeerde ‘eigen’ te maken en ook de Ommelander jonkers ervan verdenkt dat zij hun niet-adellijke streekgenoten wilden onderwerpen. Als het op ‘vrijheid’ aankwam, hadden de Groninger gildebroeders en Ommelander eigeners en pachters eigenlijk niets te klagen, zeker niet als men hun situatie vergelijkt met de Duitse boeren waardoor ze zich lieten inspireren. Het ging hun er veel meer om dat zij geen ‘onderdanen’ wilden zijn van een bevoorrechte klasse. Daarbij komt nog dat ze ook de bevoorrechte positie van een deel van de elite in twijfel trokken. In hoeverre waren alle privileges van die hoge heren wel rechtmatig? Voor

‘EVANGELISCHEN’ IN ACTIE

Een anonieme Groningse kroniekschrijver vertelt dat ‘in denn lande van Beijeren’ niet alleen boeren in opstand waren gekomen, maar dat er ook anderen, zowel geestelijken als leken, aan deelnamen. Alle opstandelingen waren ‘zwaar besmet met de Lutherse ketterij’. Ze werden ‘de zwarte boeren’ genoemd en waren met zo velen, dat alle vorsten en heren er bang voor waren. De opstandelingen wilden, aldus de kroniek, dat alle rivieren, wateren en wegen vrij zouden zijn, tollен en weggelden moesten worden afgeschaft en alle lijfeigenen moesten in vrijheid worden gesteld. Kerkelijke instellingen zouden niet over zulke grote rijkdommen moeten beschikken; ze zouden alleen mogen bezitten wat ze nodig hadden voor hun dagelijks leven, ‘ende niet meer’.

Met duidelijke afkeuring vertelt de Groninger kroniekschrijver dat de opstandelingen niet het geduld hebben kunnen opbrengen om deze eisen voor te leggen aan geleerde geestelijken, aan de keizer of aan de Rijksstanden, maar als ‘raesende onsinnighe menschen’ tot gewelddaden zijn overgegaan. Zo hebben ze ook het klooster te Maulbronn (‘Muelborn’) in Zwaben aangevallen. Ze hebben de gebouwen geplunderd en de kelken, monstransen, abtsstaven en kostbare misgewaden, zoals zijden koorkappen, kazuifels en alben (‘dienrokken’) geroofd. Ze trokken vervolgens die gewaden zelf aan en hebben de abt met twee anderen in de poort opgehangen. ‘Staat er in het Evangelie dat je dit moet doen? Dat geloof ik niet. En toch noemen ze zich Evangelischen.’⁵⁴²

echte adel had men respect: God had immers zelf de standen gewild. Onder de hoofdelingengeslachten en vooral in de stedelijke elite bevonden zich echter ook mensen die tot families behoorden die zich van ‘niets’ tot hun hoge staat hadden opgewerkt. Zij waren ‘eigenlijk’ niets meer dan de gewone eigenerfden of burgers en hadden dus niet het recht om over anderen te gebieden.

Het ongenoegen onder het stadsvolk was ook in Groningen niet alleen het gevolg van sociale en religieuze spanningen, maar moet zeker ook gezien worden als een reactie op de veranderende opvattingen van de heersende groeperingen over de inhoud van begrippen als ‘bestuur’ en ‘overheid’. Deze ideeën maakten dezelfde ontwikkeling door als de voorstellingen die vorsten en andere heren over hun ambt hadden. Ook de Groninger stadsbestuurders waren zich, net zoals hun collega’s elders, in de loop van de generaties minder gaan zien als leden van een collectief met als speciale taak het vertolken en ten uitvoer leggen van de collectieve wil der stadgenoten, maar meer en meer als heersers over ‘onderdanen’. Deze

visie stond in feite haaks op de genootschappelijke basis van de stedelijke samenleving.⁵⁴¹

Groningen was uiteraard niet de enige stad waar de Duitse boerenopstand weerklink vond en tot verontusting leidde. Ongeregelheden vonden ook plaats in Utrecht (1525-1528), Brussel (1528) en Kampen (1529).⁵⁴³ De achtergronden van de volksbeweging in Utrecht vertonen grote overeenkomst met die welke ten grondslag lagen aan het ongenoegen van het Groningse volk. Net als in Groningen stonden in het Utrechtse de problemen centraal die veroorzaakt werden door de schuldenlast waaronder het Nedersticht sinds 1483 gebukt ging. Net als in Groningen eisten ook de Utrechtse gilden dat er verantwoording werd afgelegd over het financiële beheer over de afgelopen jaren en wilden ze verlaging van de accijnzen. Ook wat het verloop van de onrust betreft is er een opmerkelijke overeenkomst tussen Groningen en Utrecht: er is sprake van een geleidelijk radicalisering van de gildeaanhanger, hetgeen herhaaldelijk tot nieuwe beroering leidde.⁵⁴⁴

Wat het meest uit de Groninger berichten over de gebeurtenissen in de Duitse landen naar voren komt, is angst voor het bandeloze geweld en verontwaardiging over de respectloze houding van de opstandelingen tegenover de bestaande orde. Het gevoelen was dat de hele samenleving uit elkaar zou vallen wanneer de fundamenten daarvan, het geloof, de Kerk en de macht der heren, aan het wankelen werden gebracht. Achteraf is deze angst maar al te zeer gerechtvaardigd gebleken. Toen Luther zich aan de kant van de vorsten schaarde, zocht het maatschappelijk ongenoegen zich andere en radicalere levensbeschouwelijke vertalingen: overal ontstonden fanatieke religieuze secten die een serieuze bedreiging voor de openbare orde werden. In 1534 namen religieuze fanaten het Westfaalse Münster in en vestigden er het Nieuwe Jeruzalem. Het jaar daarop liet Jan van Leiden zich kronen tot koning van het Nieuwe Sion, maar korte tijd later viel de stad weer in handen van het reguliere gezag (25 juni 1535), werd de orde hersteld en werden de aardse leiders van het kortstondige Godsrijk op een gruwelijke manier gestraft. Ofschoon de macht had gezegevierd, was het gevolg van deze episode wel dat de angst van de machthebbers voor 'het volk' en hun argwaan voor afwijkende religieuze zienswijzen zich nog verder verdiepten.

1.3.10 De wereld op zijn kop

Dat de Bourgondisch-Habsburgse regering het goed voor had met de gewone Groningers, liet ze zien tijdens de plechtigheid die op donderdag na Pinksteren in 1536 in de Sint Walburgkerk plaatsvond (8 juni 1536). Behalve de autoriteiten van Stad en Lande en 'het volk' waren daar, als vertegenwoordigers van de centrale regering in Brussel, onder meer Jurgen Schenck, vrijheer van Toutenburg – hij bekleedde de functie van stadhouder van Karel V in Westerlauwers

Friesland, de steden Deventer, Kampen en Zwolle en het land van Overijssel – , mr. Gerard Mulert, requestmeester in de Geheime en Grote Raden van de keizer,⁵⁴⁵ en de Friese edelman Tjaart van Burmania.⁵⁴⁶ Als teken van 's keizers welwillendheid en macht strooide Van Burmania munten rond onder 'den gemenen volcke'.⁵⁴⁷

Hierboven hebben we gezien dat de Bourgondische regering zich elders van een heel wat minder volksvriendelijke kant had laten zien. Vanaf het midden van de vijftiende eeuw probeerde zij greep te krijgen op de steden in de Nederlandse gewesten. Ze deed dat onder meer door de ontwikkeling te bevorderen van voor haarzelf hanteerbare, gesloten oligarchieën.⁵⁴⁸ Hoe sterker de stedelijke oligarchie in het zadel zat, des te kleiner was het gevaar dat het onberekenbare volk zijn eigen weg zou kunnen gaan. Hoe gevaarlijk dat volk wel niet kon zijn, was op vele plaatsen in de praktijk gebleken. Een volgende stap was het aan banden leggen van de hele stedelijke magistratuur. Zo had bisschop David van Bourgondië in Utrecht paal en perk gesteld aan de politieke betekenis van de raad. In 1470 stelde hij zelf de schout aan en vijf jaar later eiste hij een deel van de bevoegdheden van de stedelijke magistratuur voor zichzelf op.⁵⁴⁹ Eerder hebben we ook gezien hoe Maximiliaan van Oostenrijk omging met het opstandige Gent.⁵⁵⁰

Overal in de erflanden van Karel van Habsburg werden de steden bestuurd door een patricische elite die voortkwam uit de rijkste en meest vooraanstaande burgers. In zijn hoedanigheid van keizer van het Duitse Rijk bevorderde Karel V ook in tientallen Duitse steden de oligarchisering van de stadsbesturen. In de Nederlanden liep de bemoeienis van de regering met de samenstelling van de lokale besturen vooral via de gewestelijke hoven en de stadhouders, doordat deze een rol speelden bij de verkiezing van burgemeesters en schepenen. Deze omstandigheid,

de exclusieve bestuurlijke bezigheden van de regenten en de neiging om opvolgers in eigen kring te zoeken, leidden tot het ontstaan van een groeiende kloof tussen de bestuurlijke elite en de bovenlaag van de bevolking. Deze spanning werd na 1520 nog groter door de toenemende onrust op religieus gebied en doordat het volk – in de brede betekenis van het woord – en de elite in een verschillende verhouding kwamen te staan ten opzichte van de ‘hoge overheid’.⁵⁵¹ De rijke burgers en economisch actieve middengroepen verloren hun politieke invloed en de oligarchen raakten steeds meer geïsoleerd van de rest van de gemeenschap. Zij hadden de steun van de centrale regering nodig om in het zadel te kunnen blijven.

Stad en Lande zijn in 1536 deel gaan uitmaken van de Bourgondisch-Habsburgse Nederlanden. Tot ‘gelijk-schakeling’ leidde dit echter niet. Er bestonden grote verschillen in de manier waarop de Nederlandse gewesten werden geregeerd en ook de aard van hun band met de centrale regering in Brussel verschilde van geval tot geval.⁵⁵² In Utrecht, Gelderland en Overijssel had het stedelijke patriciaat zich anders ontwikkeld dan in Holland, Zeeland, Vlaanderen en Brabant. In ieder geval was de invloed van de landsheer er altijd minder sterk geweest. Anders dan in de Hollandse steden – daar hadden burgemeesters, schepenen en vroedschap het voor het zeggen en was correctie alleen van hogerhand mogelijk –, hadden de gilden in een stad als Utrecht traditioneel meer invloed. Precies zoals Groningen zijn gezworen meente had, waren er ook in andere steden adviescolleges die optraden als aanvullend gezagsorgaan en een tegenwicht vormden tegenover de zittende magistraat. In Utrecht hadden de gilden vóór 1528 zelfs de stedelijke politiek beheerst,⁵⁵³ maar toen de Habsburgers hier de macht kregen, werd het stadsbestuur naar Hollands model hervormd. De gouverneur kreeg alle macht over be-

stuur, strijdmacht en rechtspraak in handen. Onder zijn bevelen mochten de leden van de raad – ze werden voortaan door de landsheer uit een opzettelijk beperkt gehouden kring benoemd – het lagere bestuur voeren. De burgers moesten hun wapens inleveren en aan de gilden werd alle politieke invloed ontnomen.⁵⁵⁴ Eerder was iets dergelijks ook al in Doornik gebeurd. Toen Karel die stad in 1521 op de Fransen veroverde, wijzigde hij kort daarna de stedelijke bestuursvorm en zette de ambachtsgilden buitenspel.⁵⁵⁵

In Groningen was het allemaal anders. Hoe anders blijkt uit de analyse van een man die bij uitstek bevoegd en in staat was om een vergelijking te trekken tussen de situatie in Stad en Lande en die welke men elders in de Nederlanden aantrof. Ik doel op de Hollandse jurist Maarten van Naarden, die van 1541 tot 1557 in Groningen de functie van luitenant-stadhouder vervulde en als zodanig de enige regeringsambtenaar in de stad was.⁵⁵⁶ In de brieven die hij aan het Hof in Brussel schreef klaagde hij bij herhaling over het gebrek aan respect dat hij in het Groningse ondervond en over de vruchteloosheid van zijn pogingen om hier enige orde aan te brengen in de gang van zaken. Hij kwam meer dan eens in botsing met de Groningse heren en het stak hem dat hij niets over deze weerbarstige lieden te zeggen had.

In 1556 had de geplaagde topambtenaar er genoeg van en gooide de handdoek in de ring. Hij schreef een lange brief aan koning Filips II zelf om hem op de hoogte te stellen van de wantoestanden in zijn ambtsgebied. ‘Ik heb vaak aan de koningin en de stadhouder⁵⁵⁷ geschreven,’ aldus Van Naarden, ‘en ik heb ook in 1544, 1548 en augustus 1555 ten Hove mondeling aangegeven hoe de zaken in Groningerland er voor stonden. Ik hoopte dat maatregelen zouden worden genomen ter verbetering, of dat de dingen vanzelf beter zouden gaan. Maar het is alleen maar slechter geworden, en ik denk dat dit

komt doordat mijn adviezen niet zijn opgevolgd.’ De luitenant-stadhouder klaagt dan onder meer over het feit dat de plaatselijke rechters in de Ommelanden hun plicht niet doen en notoire kettters laten lopen in plaats van hen te straffen. ‘Ofschoon Uwe majesteit de enige is die daartoe bevoegd is, hebben de autoriteiten van Stad en Lande hier op eigen houtje een politieambtenaar (“roderoe”) aangesteld om de landlopers en afgedankte soldaten op te pakken. Dat kan natuurlijk niet, maar mijn collega’s in het college van luitenant en hoofdmannen vinden van wel. Deze lieden gedragen zich alsof de koning hier in Stad en Lande geen andere rechten heeft dan een bedrag aan belastinginkomsten van f12.000 per jaar. Sommigen roepen dat ook gewoon. (...) Ik vind dat de stadhouder de zaak hier moet aanpakken, hoe eerder hoe beter. Het zou ook niet verkeerd zijn wanneer aan de stadhouder enkele functionarissen uit het Hof werden toegevoegd. Die zouden alles eens goed moeten onderzoeken en vervolgens deze lieden moeten dwingen op te houden met alle “nieuwigheid” en “onredelijkheid”. Ze zouden dan meteen ook een nieuw regeringsreglement voor dit gewest moeten maken.’ Volgens Van Naarden moesten eerst de zaken in de stad worden aangepakt: ‘Als in de stad orde op zaken is gesteld, zullen de Ommelanden vanzelf volgen.’ Een dergelijke inzet van ‘zwaargewichten’ vanuit Brussel was, aldus Van Naarden, broodnodig. Hijzelf zou als luitenant niets kunnen bereiken zolang de wereld hier op haar kop bleef staan. ‘De “gemeente” staat hier boven de raad, de raad staat boven de hoofdmannen en de hoofdmannen staan boven de luitenant. In gevallen waarin het stadsbestuur het niet met mij eens is, verbiedt het de hoofdmannen en de hoofdmansdienaren eenvoudig mijn bevelen uit te voeren. Het kan dat doen omdat hoofdmannen en dienaren op grond van hun burgerreed gehoorzaamheid verschuldigd zijn aan burgemeesters en raad.’⁵⁵⁸

Maarten van Naarden had het vooral moeilijk met de eigengereide stadsbestuurders, maar ook in de Ommelanden was de situatie in zijn ogen ‘abnormaal’. We hebben al gezien dat de plaatselijke redgers (rechters) zich niets van directieven van bovenaf aantrokken en gewoon hun eigen gang gingen. Maar alleen het feit al dat gewone boeren in de gewestelijke Statenvergadering mochten optreden als vertegenwoordigers van het platteland was ongehoord.⁵⁵⁹

1.3.11 De Groningse staat

In het voorafgaande is bij verschillende gelegenheden het een en ander meegedeeld over de bestuursinstellingen in de stad. Een goede beschrijving van de hele Groningse staatsinrichting in de Habsburgse tijd ontbreekt. In het overzicht dat Ubbo Emmius in zijn *De agro Frisiae* geeft (1605), combineert deze auteur de door hemzelf gevonden en tot een overzicht geconstrueerde feiten met de situatie zoals hij die in het Groningen van na 1594 aantrof.⁵⁶⁰ Dat mede op grond daarvan een onjuist beeld van de werkelijkheid kon ontstaan blijkt, bij wijze van voorbeeld, uit enkele mededelingen van F. Postma in zijn mooie artikel over Maarten van Naarden. ‘Zoals elders in Oost-Nederland,’ aldus Postma, ‘waren bestuur en rechtspraak in Groningen in handen van één college dat los stond van de burgervertegenwoordiging.’ Met deze ‘burgervertegenwoordiging’ wordt hier de ‘gezworen meente’ bedoeld. Verder deelt deze auteur mee dat de Groningse gezworen meente zich na het kiezen van het college van burgemeesters en raad terugtrok en zich niet bemoeide met het bestuur van de stad.⁵⁶¹ Om aan misverstanden als deze een einde te maken, zou het goed zijn wanneer eens een gedegen empirische studie werd gedaan naar het functioneren van de Groningse staatsorganen en hun onderlinge verhouding. Daarbij zou ook de rol meegenomen

moeten worden die het burgerregiment speelde. Een dergelijke onderneming past niet binnen het kader van deze schets.⁵⁶²

Desondanks is het nuttig om hier even kort in te gaan op de situatie zoals die onder de Habsburgse monarchie heeft geheerst, ook al zijn de details ervan mij niet altijd duidelijk. In het bijzonder de overgang van de woelige tijd onder Karel van Gelre met haar twee concurrerende ‘stadsbesturen’ naar de veel rustigere en normalere situatie na 1536 is verre van helder. Ik beperk mij hier tot enkele opmerkingen over de belangrijkste bestuurlijke en representerende organen, over de defensie en over de in mijn ogen opmerkelijke invloed van de Groningse gilden. Mogelijk kan dit laatste verschijnsel beschouwd worden als een overblijfsel van de ‘democratische’ beroering in de jaren twintig van de zestiende eeuw.

Burgemeesters en raad

Het dagelijks bestuur, het formele overheidsgezag en de algehele rechtsmacht (het *imperium* of de *jurisdictio*) waren in handen van burgemeesters en raad. Jaarlijks trad op de feestdag van St. Petrus ad Cathedram (St. Petrus’ Stoel, 22 februari) de helft van dit uit zestien personen bestaande college af, waarna de vrijgekomen zetels werden ingenomen door acht nieuwgekozen raadsheren.⁵⁶³ De acht ‘oude’ en acht nieuwgekozen raadsheren bepaalden onderling welke vier van hen het komende jaar het burgemeestersambt zouden bekleden. Van de vier burgemeesters behoorden er twee tot de zittende raad, de twee anderen tot de nieuwe. Het bestuurlijke jaar was in Groningen in vier kwartalen of ‘panden’ verdeeld.⁵⁶⁴ Elk van de vier burgemeesters bekleedde gedurende een van die panden het voorzitterschap van de raad. Voor het vaststellen van de volgorde waarin dat gebeurde schijnt geen vaste regel te zijn geweest. Bij het begin

van het bestuurlijke jaar 1585-1586 meldt secretaris Egbert Alting dat de burgemeesters hebben afgesproken of hebben geloot – hoe het is gegaan weet hij niet – wie welk pand zal ‘bedienen’.⁵⁶⁵ De ‘presiderend burgemeester’ trad tijdens zijn pand op als hoogste representant van de staat en was als zodanig het eerste aanspreekpunt voor externe relaties. Aan het einde van de zestiende eeuw was het gebruik dat burgemeesters na afloop van hun twee ambtsjaren tot hoofdman gekozen werden. Zij vervulden ook deze functie weer twee jaar lang, waarna ze opnieuw naar de raad terugkeerden en (meestal) ook weer burgemeester werden.

Na het verstrijken van hun zittingstermijn van twee jaar konden ‘afgaande’ raadsheren pas na een jaar weer in de raad worden gekozen. De zestien eerste- en tweedejaars raadsheren van de zittende raad werden samen wel ‘nieuwe raad’ genoemd ter onderscheiding van de acht oud-raadsheren die samen de ‘oude raad’ vormden.

Burgemeesters en raad waren oudtijds belast met de rechtspraak en het dagelijks bestuur en vergaderden vrijwel dagelijks. Als bestuurders waren zij vooral de uitvoerders van eerder vastgesteld beleid en zijn daarom enigszins te vergelijken met het moderne college van burgemeester en wethouders.

Gezwoven meente

De gezwoven meente trad op als vertegenwoordigster van de burgerij. Het orgaan bestond uit vierentwintig leden die via coöptatie werden geworven uit vooraanstaande kringen van de burgerij. Hiertoe werden vooral de grote kooplieden gerekend, die handel dreven in vee (in het bijzonder paarden en ossen), spek, boter en kaas (de zogenaamde ‘vette waren’), laken en andere goederen. Net zoals de raad zelf werd de gezwoven meente jaarlijks voor de helft vernieuwd. De

keurdag van de gezworen meente viel volgens traditie op de achtste dag voor het aanbreken van het nieuwe bestuursjaar (15 februari). Zoals we gezien hebben werden op de traditionele ‘raadskeurdag’ vijf gezworenen door het lot aangewezen om als ‘keurheren’ de tien (later acht) personen te kiezen, die de vrijgekomen raadszetels moesten innemen.⁵⁶⁶

Het kwam herhaaldelijk voor dat nieuwe raadsleden enige jaren lang zitting hadden gehad in de gezworen meente,⁵⁶⁷ maar noodzakelijk was dit niet. De kandidaten voor de raadszetels behoorden tot de rijkste en aanzienlijkste geslachten in de stad. Ofschoon deze met elkaar een soort aparte kaste vormden was deze ‘senatoriale’ kring toch niet geheel gesloten. Ook buitenstaanders konden, mits ze voldoende rijkdom en status bezaten, betrekkelijk snel carrière maken.

Wat zijn werkzaamheden betreft was niet de raad, maar de gezworen meente het college dat eigenlijk het meest te vergelijken is met de huidige gemeenteraad. In alle gevallen waarin beslissingen genomen moesten worden die afweken van de vertrouwde lijn en mogelijk verstrekkende gevolgen konden hebben voor de stad als geheel, legden burgemeesters en raad de zaak voor aan de gezworen meente. Maar ook in zaken die ons misschien wat simpeler voorkomen, werd eerst door de gezworen meente een ‘principebesluit’ genomen, waarna burgemeesters en raad de uitwerking ervan voor hun rekening namen. Zo besloot de gezworen meente op 2 november 1582 de wachtdienst bij de stadspoorten te verscherpen, waarna burgemeesters en raad op 5 november de details van de nieuwe ordonnantie vaststelden.⁵⁶⁸

Om beleidsadviezen te kunnen uitbrengen hoefde de gezworen meente niet altijd voltallig naar het raadhuis te komen. In vele gevallen was het voldoende dat hun woordvoerders (de drie ‘taalmannen’) aan het overleg deelnamen. De mededeling van Ubbo Emmius dat de gezworen meente geen deel heeft aan het *im-*

perium of de *jurisdictio* (rechtsmacht), kan ertoe hebben bijgedragen dat de rol van de gezworen meente in de bestuurlijke constellatie van de Groningse staat tot dusver zo onderschat is en dat zij voornamelijk wordt beschouwd als een kiescollege.⁵⁶⁹

Oude raad, ‘olde borgerie’, ‘wijsheid’ en ‘mene achte’

In belangrijke zaken en in het bijzonder dan, wanneer de continuïteit van het beleid in het geding was, werden niet alleen de gezworenen om hun mening gevraagd, maar konden ook de op 22 februari afgetreden raadsheren (de ‘oude raad’) bij de beleidsvorming worden betrokken. Het kwam ook voor dat de kluft- en wijkmeesters werden ingeschakeld om de ‘olde borgeren’ voor overleg bijeen te roepen. Wie precies als ‘oude burgers’ werden beschouwd is niet bekend; misschien bestonden er niet eens vaste criteria voor die status. Maar we mogen aannemen dat de rotmeesters precies wisten wie er in hun straat of buurt oud en ervaren genoeg waren om serieus mee te kunnen denken over het te voeren beleid. Ook over de manier waarop de ‘olde borgeren’ werden geraadpleegd is zo goed als niets bekend. Ik veronderstel dat hun mening wijksgewijs werd gepeild, maar er zijn ook gevallen bekend waarin, net zoals ten tijde van Karel van Gelre, de hele burgerij in de Sint Walburgkerk bijeen werd geroepen.

Over de precieze betekenis van begrippen als ‘wijsheid’ en ‘mene achte’ bestaat in de literatuur nog altijd onzekerheid. Een late bron – het verbaal van syndicus dr. Wilhelmus Hammonius – verklaart echter uitdrukkelijk dat ‘burgemeesters en raad, oud en nieuw, met taalmannen, gezworen meente en bouwmeesters van de gilden de “wijsheid van deze stad” representeren’.⁵⁷⁰ Bos interpreteert het woord ‘achte’ als ‘beraadslaging’ en doet net alsof dit iets oplost.⁵⁷¹ Wanneer ‘mene achte’ inderdaad zo iets zou beteke-

nen als ‘het algemeen overleg’, weten we immers nog niet wie daaraan deelnamen. Toch vermoed ik dat Bos dicht bij de waarheid zit. De ‘mene achte’ is mijns inziens geen lichaam en ook niet een algemene vergadering, maar het geheel van methodes met behulp waarvan de hele meetellende bevolking van Groningen, als draagster van de ‘soevereiniteit’, haar wil tot uitdrukking bracht. Tot deze methodes behoorden de klufstgewijze raadpleging van de bevolking, het bijeenroepen van de ‘olde borgeren’ en ook het houden van volksvergaderingen, meestal in een of meer kerken. Maar veel verder dan Bos kom ook ik niet: het is mij niet duidelijk hoe dit alles precies werkte. Een aanwijzing kan men mogelijk zien in de manier waarop in 1577 de inning werd georganiseerd van de gelden die nodig waren om de schulden te delgen die Stad en Lande waren aangegaan om de Waalse troepen af te kopen. Het gaat hierbij weliswaar om een *ad hoc* regeling, maar juist omdat we zo weinig concrete aanwijzingen hebben voor het functioneren van de ‘volksrepublikeinse democratie’, is het de moeite waard er even aandacht aan te schenken. Elke Groninger kreeg een aanslag opgelegd. Het door eenieder te betalen geld moest door de rotmeesters in hun eigen ‘rotten’ worden opgehaald en vervolgens afgedragen aan de in hun klufst woonachtige leden van de gezworen meente die daartoe waren gecommiteerd. Dezen moesten de bijdrage van hun klufst bij de stadsrentmeester inleveren. De inning van het geld was dus ‘geografisch’ opgezet, zoals men ook in vele andere praktische zaken gewoon was te doen. Voor het vaststellen van de hoogte van de aanslagen werd een speciale, twintig leden tellende commissie ingesteld. Overeenkomstig een besluit van de ‘borgeren’ moest elk van de vier klufsten vijf leden van de commissie leveren. Uit de manier waarop de vier vijftallen moesten worden samengesteld blijkt dat men streefde naar een zo evenwichtig mogelijke represen-

tatie van de stadsbevolking en de in het geding zijnde belangen: van de vijf leden die uit elke klufst werden gedelegeerd moesten er drie worden aangewezen door de klufst zelf, één door de gilden en één door de raad. Het doel van deze zorgvuldige opzet was uiteraard te voorkomen dat inwoners een te hoge of te lage aanslag werd opgelegd en dat het gestelde doel, het binnenhalen van voldoende geld, werd bereikt. Vervolgens werden uit deze grote commissie acht personen gekozen om over deze aangelegenheid contact te onderhouden met de Ommelander heren. Ook deze subcommissie was weer paritair samengesteld volgens het geografische criterium: uit elk van de vier klufsten werden hiervoor twee personen aangewezen.⁵⁷²

Gilden

In politiek gevoelige zaken die de hele bevolking aangingen, zoals die welke betrekking hadden op de verhouding met de regering in Brussel, de handhaving van het stapelrecht, de positie van de publieke religie of de stedelijke defensie, wilde de raad ervan verzekerd zijn dat hij handelde namens alle Groningers. De leden van de gezworen meente werden, zoals gezegd, gerecruteerd uit de stedelijke bovenlaag, die in hoofdzaak bestond uit grote kooplieden. Getalsmatig was dat echter niet zo’n grote groep. Het grootste deel van de Groningse bevolking bestond uit handwerkslieden, meesters, gezellen en handlangers, kleine handelaren, sjouwers, sledemenners en binnenschippers (‘schuitenschuivers’). Een groot deel van deze mensen was georganiseerd in ambachtsgilden. Gebeurtenissen in de geschiedenis van Groningen zelf en voorbeelden van elders hadden voldoende duidelijk gemaakt hoezeer het stadsbestuur in de verdrukking kon komen wanneer het de middengroepen en onderste lagen van de bevolking van zich vervreemde. De politieke inbreng van de gilden werd gewoonlijk verwoord door

de ‘bouwmeesters’, die als hun tussenpersonen optraden bij het stadsbestuur. Ook in externe contacten speelden zij soms een rol, in het bijzonder wanneer het erop aan kwam dat de hele Groningse bevolking moest worden vertegenwoordigd.

De Groninger gilden beschikten over een machtsmiddel waarmee zij in extreme gevallen van onenigheid met de magistraat konden voorkomen dat deze laatste zijn zin doorzette. De stedelijke verdedigingswerken en het burgerleger – waarover hieronder meer – waren de garantie van Groningens onafhankelijkheid, de stedelijke rechten en zijn machtspositie ten opzichte van de omgeving. Zolang de stad de poorten gesloten hield en er in de wallen geen bres werd geschoten was zij vrij. Het openzetten van de stadspoorten om vreemde troepen binnen te laten stond gelijk aan het opgeven van het geweldsmonopolie en de vrijheid. De poorten en wallen werden bewaakt door de leden van het burgerregiment, dat onder opperbevel stond van burgemeesters en raad. De presiderend burgemeester was degene die de stadssleutels beheerde en – even belangrijk – het wachtwoord (‘de loese’) gaf.⁵⁷³ Er zijn duidelijke aanwijzingen dat in Groningen niet alleen de magistraat over de stadspoorten ging, maar dat de gilden over eigen sloten en sleutels beschikten. Sinds wanneer dit zo was is niet bekend. In september 1523 is voor het eerst sprake van het sluiten van een stadspoort door de bouwmeesters en enige ‘burgers’. Hiervan is hierboven melding gemaakt: de gilden verzetten zich tegen de Gelderse oorlogspolitiek en sloten de stadspoort nadat een gedeelte van de Gelderse strijdmacht was uitgetrokken.⁵⁷⁴ De historie vermeldt niet of ze de poort sloten met hun eigen sloten en sleutels of dat ze zich meester hadden gemaakt van het sluitwerk dat door de raad werd beheerd. Dit laatste is echter zeer onwaarschijnlijk. De kroniekschrijver die het verhaal vertelt zou van een dergelijke ‘machtsgreep’ ongetwij-

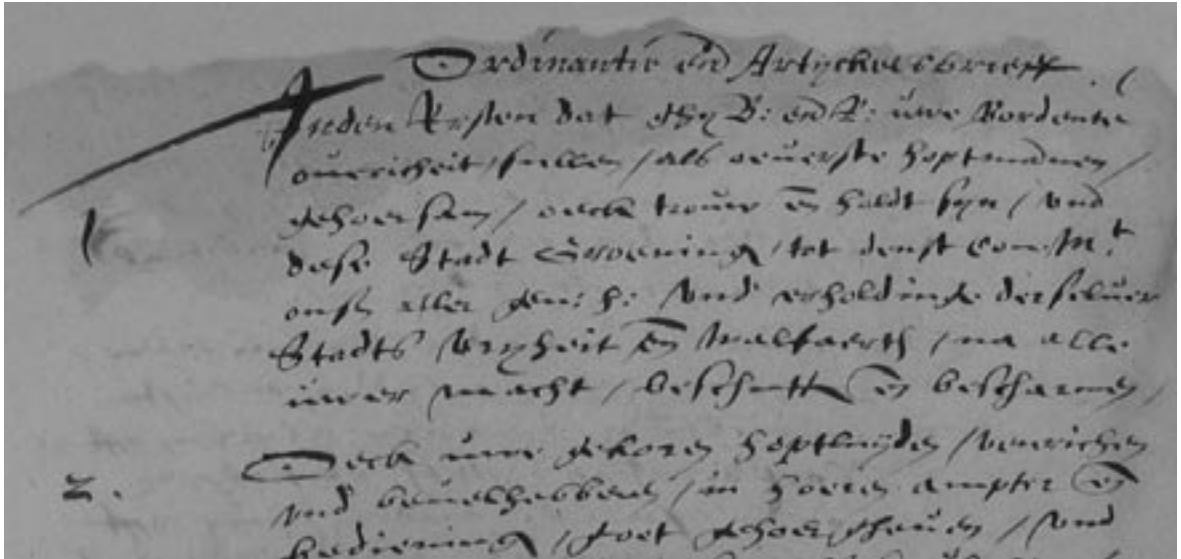
feld melding hebben gemaakt. Veel aannemelijker is het dat het in 1523 al heel normaal was dat de gilden over eigen sleutels van de stadspoorten beschikten.

Kan ten aanzien van dit voorval nog enige scepsis bestaan ten aanzien van de veronderstelling dat de gilden hun eigen sloten en sleutels hadden, enkele latere aanwijzingen zijn ondubbelzinnig. Als gevolg van de dwangmaatregelen van Alva was het stadsbestuur in de jaren na 1568 geen eigen baas geweest. Pas in 1577, na het vertrek van het Waalse garnizoen, kregen de Groningers de volledige zeggenschap over hun vesting en poorten weer terug. De bewaking daarvan was ten tijde van de bezetting in handen geweest van soldaten van het koninklijke leger.⁵⁷⁵ Op 20 maart 1577 stelde het stadsbestuur poort- en boomsluiters aan, die elke avond de sleutels bij de daarvoor aangewezen raadsheer moesten inleveren. ‘Ook de gilden hebben hun sloten en sleutels teruggekrepen’ luidt het verder.⁵⁷⁶ Enkele jaren later, in november 1582, werden maatregelen genomen ter verhoging van de waakzaamheid. Bij die gelegenheid werd bepaald dat de bouwmeesters van de gilden de sleutels van de ‘ghyldesloeten’ dagelijks in eigen persoon van en naar de poort moesten brengen.⁵⁷⁷ Hierbij past de regeling van 9 november 1584 volgens welke degenen die na het poortsluiten de stad binnen wilden, een geldbedrag verschuldigd waren aan zowel het burgerregiment als de gilden.⁵⁷⁸ Tenslotte wordt ook in verband met de fameuze arrestatie van de Ommelander heren op 1 november 1577⁵⁷⁹ melding gemaakt van de gildensloten. De Ommelanders vergaderden die dag zoals gebruikelijk in het minderbroedersklooster in de stad, maar niet allen waren aanwezig. De spanningen tussen de stad en de Ommelanders waren zo hoog opgelopen dat een aantal Ommelanders de zaak niet vertrouwde. Zij waren thuisgebleven omdat ze bang waren dat er wel eens iets akeligs zou kunnen gebeuren wanneer ze de stad binnenkwamen. Bij een eerdere gelegen-

heid hadden de gilden 's middags al eens hun sloten twee uur lang voor alle poorten gehangen, zodat het erop leek dat de Ommelanders werden vastgezet.⁵⁸⁰ De thuisblijvers kregen gelijk, want terwijl de Ommelanders in het klooster aan het vergaderen waren, liet het stadsbestuur de poorten sluiten en na afloop van de vergadering werden allen in hechtenis genomen.

Het is mij niet bekend hoe bijzonder het is dat gilden hun eigen stadssleutels hebben. Een systematisch onderzoek naar de politieke macht van gilden in andere steden valt buiten het bestek van deze studie. Ik kan alleen vaststellen dat ik deze situatie nergens heb aangetroffen in de literatuur die mij onder ogen

is gekomen. Nu zegt dit op zichzelf niet zoveel: over zaken die gewoon gevonden worden, schrijft men niet. Geschreven wordt over gebeurtenissen en situaties die afwijken van het gewone patroon. Wanneer doelbewuste beschrijvingen van instituties en procedures ontbreken, moet men zijn kennis over dit soort zaken uit praktijkgevallen proberen te reconstrueren. Het kan daarom zijn dat niet alleen in Groningen, maar ook in andere steden de gilden hun magistraat op een vergelijkbare fysieke manier in zijn handelingsvrijheid konden beperken, maar dat dit verschijnsel niet beschreven is in de handboeken en overzichtsartikelen die ik onder ogen heb gehad.⁵⁸¹

Aanhef van de 'artikelbrief' voor het burgerregiment, dat op [4] april 1577 is vastgesteld.

Fragment uit het 'Diarium' van stadssecretaris Egbert Alting.

'Ordinantie ende artijckelsbreeff.

- 1 In den ersten dat ghy B.end R. , uwe verordente overicheit, sullen, als oeverste hoptmannen gehoersaem, oeck trouw ende holdt zyn, und dese stadt Groeningen tot denst Con. Mt. onses aller genedigen heren und erholdinge derselver stadts vryheit ende walfaerth na alle uwer macht beschutten ende bescharmen.'

Zie de tekst op p. 150.

Groninger Archieven, RA 111a 3, 115.

Burgerregiment

In het voorbijgaan heb ik het Groninger burgerleger of burgerregiment genoemd. Ook op dit instituut is de opmerking van toepassing dat over gewone dingen doorgaans niet geschreven wordt. Er bestaat dan ook veel onduidelijkheid over de manier waarop in de praktijk gestalte gegeven werd aan de weerplicht, waaraan in principe alle burgers onderworpen waren. Eigenlijk weten we niet veel meer dan dat alle stedelingen hun stad met lijf en goed moesten verdedigen. Ze verzorgden wachtdiensten en in voorkomend geval trok ‘de hele stad’ of ‘de halve stad’ op operatie uit, waarbij één of meer leden van de raad het bevel voerden. Daarnaast was er een schuttengilde, bestaande uit lieden die zich bijzonder op het militaire bedrijf toelieden.⁵⁸²

De eerste uitgebreidere regelingen die we kennen, zijn van late datum.⁵⁸³ In 1577 – het Waalse garnizoen was zojuist vertrokken – zwoeren de stedelingen dat ze nooit meer een vreemd garnizoen zouden binnenlaten.⁵⁸⁴ Voortaan zou de stedelijke defensie weer uitsluitend in handen van de Groningers zelf zijn. Bepaald werd dat uit ieder der vier stadswijken (klufften) één vendel de wacht zou betrekken; kort daarna werd het aantal burgervendels uitgebreid tot acht.⁵⁸⁵ Op 12 november van hetzelfde jaar 1577 besloot men ook de schuitenschuivers en ‘buitenpoorters’ ‘op geweer te stellen’. Zo ontstond ‘het vendel van het Schuitendiep’. Artikel 1 van de ordonnantie of artikelbrief maakte duidelijk waar het opperbevel ten aanzien van de Groninger defensie lag en welke belangen moesten worden verdedigd: ‘Ge moet burgemeesters en raad als uw overste hopmannen trouw zijn en de stad en haar vrijheden ten behoeve van de koning beschermen.’ Aanvankelijk was er onenigheid geweest: enkele leden van de gezworen meente hadden zich op het standpunt gesteld dat zijzelf zouden

zijn vrijgesteld van de wachtdienst. Op 3 april 1577 werd besloten dat steeds twee leden van de gezworen meente samen met een raadsheer mede op de wacht zouden zijn en ‘met gelijke autoriteit’ toezicht zouden houden op de militaire bevelhebbers.⁵⁸⁶

Wie deze regelingen leest, kan de indruk krijgen dat ze in 1577 nieuw waren. Dat ligt echter niet voor de hand. Vergelijkbare ordonnanties moeten van kracht zijn geweest voordat de ingrepen van Alva tijdelijk een einde maakten aan de Groninger zelfverdediging. De principes ervan zullen gedurende de hele landsheerlijke periode dezelfde geweest zijn. In een getuigenverklaring die op 5 juli 1633 werd afgelegd,⁵⁸⁷ heette het dat de stad Groningen vanouds de ‘last van de wachten’ kende. Deze lag op de huizen en wel in die zin, dat de bewoner – of, in geval van leegstand, de eigenaar – gehouden was hetzij persoonlijk (‘met het lichaam’) te waken, hetzij een betaling te doen al naar gelang de categorie waarin het huis was ingedeeld:⁵⁸⁸ een volle wacht, een halve of kwart wacht. Met het geld dat op deze manier binnenkwam, werden de huurlingen betaald die de wachtdienst voor de betreffende huizen verrichtte. Geen enkel huis was van deze plicht vrijgesteld, zelfs niet die van de leden van het stadsbestuur (de ‘stadts-officieren’). In Groningen gold het als een bijzonder voorrecht wanneer men van de persoonlijke wachtplicht was vrijgesteld. Mannen die oud genoeg waren om wapens te dragen, kregen geen toestemming om de wacht door anderen te laten waarnemen. Vrijgesteld waren alleen degenen die te oud waren of wier waardigheid (‘digniteit’) niet te verenigen was met de actieve dienst.

De auteur van de *Tegenwoordige Staat van Stad en Lande*, A.J. de Sitter, heeft gewezen op de samenhang die er bestaat tussen de invloed van de gilden op het beleid van het stadsbestuur enerzijds en de weerbaar-

heid van de stedelijke bevolking anderzijds. Volgens hem is die politieke invloed 'een natuurlyk gevolg in alle steden alwaar de burger zelf gewapend is en geene gehuurde bezetting ligt.' Daarmee heeft hij uiteraard groot gelijk: de gewapende burgerij was een macht die zich niet alleen tegen externe vijanden kon keren, maar waarmee ook het stadsbestuur zelf te maken kon krijgen als het zich al te weinig aantrok van de wensen van het volk. Voorbeelden daarvan hebben we in het voorgaande gezien. Dat deze weerbaarheid doorwerkte in de mentaliteit en de politieke opstelling van de Groningers ligt voor de hand. Een laat voorbeeld ervan vinden we in het 'geheime dagboek' van de gereformeerde stadssecretaris Johan Julsing, die op 2 juli 1591 zijn stadgenoten erop wees dat zij hun lot feitelijk in eigen hand hadden. Tegen de burgers die wachtdienst deden op de wal bij de Steentilpoort, zei hij: 'Jullie dragen zelf schild en wapen, jullie doen zelf actieve wachtdienst en niet de heren van de raad; jullie zijn dus verantwoordelijk voor de verdediging van de stad en ieder van jullie is persoonlijk evenveel waard als een burgemeester of raadsheer.'⁵⁸⁹ In de situatie van dat moment hadden deze woorden gemakkelijk opgevat kunnen worden als een aanzet tot oproer, maar het stadsbestuur nam geen maatregelen tegen zijn zelfbewuste ambtenaar. De heren op het raadhuis wisten dat de gewapende burgerij een politieke macht vertegenwoordigde waarvoor ook zij, als het erop aan kwam, zouden moeten buigen. De raad had weliswaar het oppercommando over het burgerregiment, maar dat betekende meer dat hij belast was met de operationele leiding, dan dat hij zeggenschap had over de koers die de gewapende burgerij voer. Daarom kon Abel Eppens zeggen dat het burgerleger 'de stad vast in handen had'.⁵⁹⁰ Dezelfde kroniekschrijver meende dat de Groninger gilden nog liever naar de Staatse zijde zouden overgaan dan toe te geven aan de voortdurende druk van de Spaanse

stadhouder Verdugo om koninklijke troepen binnen de stad te legeren.⁵⁹¹

Het uit handen geven van de stadsverdediging was niet alleen voor de Groningers, maar eigenlijk voor alle vrijheidslievende stedelingen de eerste stap op een hellend vlak dat onvermijdelijk naar de ondergang voerde. Zo wilden de inwoners van 's-Hertogenbosch in 1587 en 1593 geen koningsgezind garnizoen binnenlaten, ofschoon hun stad door Staatse troepen in de tang werd genomen.⁵⁹² Hetzelfde gebeurde toen Nijmegen in 1590 en 1591 door een Staatse strijdmacht werd bedreigd: ondanks aandringen van de hertog van Parma en kolonel Verdugo bleven de Nijmegenaren weigeren 'vreemde' soldaten binnen te laten. Wel nam het Nijmeegse stadsbestuur zelf twee vendels soldaten aan om zich tegen de Staatse te verweren.⁵⁹³ De ervaring met het Waalse garnizoen dat in 1577 was vertrokken, had de Groningers een blijvend trauma bezorgd. Dat ze gelijk hadden met hun verzet tegen een garnizoen kregen ze bevestigd door de gebeurtenissen in Zutphen en Deventer, die wel een koningsgezind garnizoen hadden moeten toelaten en jarenlang zuchtten onder plundering en verwoesting. Toen deze steden in 1591 in Staatse handen vielen, resteerden daarvan niet veel meer dan grotendeels ontvolkte puinhopen.

Gelijkenis met Münster

De inrichting van de Groningse staat vertoont een opmerkelijke gelijkenis met die van Münster. Ook in die Westfaalse stad bestonden er naast het eigenlijke raadsgremium diverse andere lichamen waarin de burgerij vertegenwoordigd was. Zo kende men net als in Groningen de ambachtsgilden, de 'gemeente' (dat wil zeggen: de niet in gilden georganiseerde burgers) en de buurschapsorganisaties (zoals in Groningen de klufden). De concrete gevallen waarin deelname van

de burgerij geëist werd, zijn verschillend van aard. Het vaakst ging het om de behandeling van financiële problemen, daarnaast om bouwplannen, de 'buitenlandse politiek', militaire operaties en verdragen of wezenlijke veranderingen in de constitutie. Ook in Münster ontbrak een 'vaste canon' van onderwerpen die aan de volksvertegenwoordiging moesten worden voorgelegd.⁵⁹⁴ Ik ben geneigd deze onbepaaldheid te interpreteren als een indicatie voor de vitaliteit van deze vorm van volksinvloed. De overeenkomsten tussen Groningen en Münster doen vermoeden dat een nadere vergelijkende studie tot interessante resultaten zou kunnen leiden.

1.3.12 Van 'volksrepubliek' tot gereformeerde oligarchie

Als we de gebeurtenissen volgen die zich gedurende de weken van het beleg van Groningen door Maurits en Willem Lodewijk binnen de stadswallen voordeden, merken we op dat de gilden en 'het gewone volk' tot het laatst toe een grote invloed hebben gehad op het beleid van het stadsbestuur.⁵⁹⁵ Dit laatste neigde ertoe onderhandelingen te beginnen met de Staatse belegeraars, maar tegen dit voornemen bestond in lagere kringen nog wel sterke oppositie. Op 'regeringsniveau' werd dit verzet verwoord door burgemeester Albert Jarges, die als een populist bekend stond.⁵⁹⁶ In het dagboek van secretaris Julsing lezen we hoe de 'olde borgeren' op 24 juni 1594 werden opgeroepen om de volgende dag in alle vroegte naar het raadhuis te komen om te beraadslagen over de voorstellen die vanuit het Staatse legerkamp bij Helpman waren gedaan.⁵⁹⁷ Op diezelfde dag echter bereikte een uit de lucht gegrepen bericht over naderend ontzet de belegerde stad en stichtte valse hoop onder het volk. De volgende dag kwam het tot een oproer dat op een bloedbad had kunnen uitlopen, ware het niet dat de

Historieprent bij gelegenheid van de Reductie van Groningen, 23 juli 1594.

Prins Maurits ontvangt de sleutels van de stad Groningen.

Het gedicht onder het prentje luidt:

'Door braven Maurits werd met / Groningen te winnen /
 Der bondgenoten kroone een parel / aangebracht / Dus
 werd ook Spanje's magt van / lieverlee geslecht, / En 't
 bondgenootschap mogt voort- / aan iet groots beginnen.'

De herkomst van deze prent is onzeker.

Groninger Archieven, THAG 4656.

commandant van de koninklijke troepen, de Friese officier Jarich van Liauckama, er door zijn moedige optreden in was geslaagd de gemoederen te kalmeren. Ook Jarges schijnt bijgedragen te hebben aan het smoren van dit oproer. Het gevolg ervan was echter wel dat het volk zijn zin kreeg en dat er voorlopig niet met de belegeraars werd onderhandeld.

Pas nadat in de nacht van 15 op 16 juli 1594 een vitaal gedeelte van de zuidelijke verdedigingswerken door een explosie was verwoest, zag iedereen in dat verder verzet geen zin had. Op 19 juli vertrok een Groningse delegatie naar het legerkamp te Helpman. De samenstelling van deze delegatie is illustratief voor de politieke verhoudingen in de stad. Het stadsbestuur werd vertegenwoordigd door burgemeester Albert Eelts en raadsheer Ulger Ulger sr., de overige stedelingen door Hindrick Hoving, taalman van de gezworen meente, en bouwmeester Johan Lubberts Maler.⁵⁹⁸ Enkele dagen later, op 23 juli 1594, werd in het legerkamp het ‘Tractaat van Reductie’ getekend, waardoor ook de stad Groningen deel uit ging maken van de Geünieerde Provincies.⁵⁹⁹

Hierboven is de inhoud van het Tractaat van Reductie aan de orde geweest.⁶⁰⁰ Het Tractaat had echter niet alleen gevolgen voor Groningens autonomie en haar positie ten opzichte van haar omgeving, ook de inwendige organisatie van de stad werd aangepast aan de nieuwe situatie. Hoe dat precies moest gebeuren, was in juli 1594 nog niet duidelijk. De tekst die hierover in artikel XVIII van het tractaat is vastgelegd, liet ruimte voor verschillende interpretaties en is wellicht te zien als een compromis-formulering. In parafraze luidt het bewuste artikel:

‘De stadsregering zal bestaan uit de magistraat, met dien verstande, dat de magistraat en de gezworen meente deze keer door Maurits en Willem Lodewijk, op advies van de

Raad van State, zullen worden aangesteld, en dat voortaan de verkiezing van de raad zal geschieden volgens het oud gebruik. In afwijking daarvan zullen de vijf keurheren uit de gezworen meente niet worden aangewezen door het lot, maar door graaf Willem Lodewijk als stadhouder. De vijf kiesmannen zullen dan overgaan tot het verkiezen van de magistraat volgens oud gebruik. Deze procedure zal van kracht zijn zolang de oorlog voortduurt.’⁶⁰¹

In dit artikel werd met het woord ‘magistraat’ – zo blijkt uit de context – het college van burgemeesters en raad bedoeld. Over de andere organen werd in het tractaat niets bepaald, net zomin als over de rol die een lichaam als de gezworen meente in het geheel zou moeten spelen.⁶⁰²

Op dinsdag 2 augustus 1594 kozen Willem Lodewijk en enkele heren van de Raad van State een nieuw college van burgemeesters en raad, nieuwe hoofdmannen en een nieuwe gezworen meente.⁶⁰³ In overeenstemming met de traditie moest de raad in februari 1595 voor de helft worden vervangen. Daarbij zou de procedure moeten worden gevolgd die in het tractaat was vastgelegd. Met het oog op de noodzakelijk geachte continuïteit drongen de Staten-Generaal er echter op aan dat de magistraat zou blijven zitten. Er werd een compromis gevonden tussen de traditie en de wens van de Staten-Generaal. Overeenkomstig het in het tractaat bepaalde koos Willem Lodewijk inderdaad vijf keurheren uit de gezworen meente, maar in plaats van dat deze kiesmannen acht nieuwe raadsheren kozen, moesten zij nu uit de zittende raad vijf leden kiezen die zouden mogen blijven zitten en daarbij, met advies van de graaf, nog eens drie anderen van buiten de raad.⁶⁰⁴ Ook de vernieuwing van de gezworen gemeente op 17 februari 1595 verliep volgens een *ad hoc* bedachte overgangsregeling.⁶⁰⁵ De raadsverkiezing van 8 februari 1596 was de eerste die geheel volgens de procedure van het Tractaat

van Reductie verliep. De stadhouder was zelf niet bij deze gelegenheid aanwezig, maar had de namen van de vijf door hem gekozen kiesmannen op een briefje geschreven, dat in de gezamenlijke vergadering van de raad en de gezworen meente geopend werd. Overigens hadden de heren rekening gehouden met de mogelijkheid dat Willem Lodewijk geen gebruik zou maken van zijn recht zich met de raadskeur te bemoeien. Voor alle zekerheid hadden ze daarom de hoed en de keurbonen al klaargelegd.⁶⁰⁶

Het lag uiteraard in de lijn van de verwachtingen dat in de zomer van 1594 de zittende stadsbestuurders naar huis werden gestuurd en dat andere, gereformeerde Groningers in hun plaats werden benoemd. Ook dat de stadhouder enige bemoeienis kreeg met de samenstelling van de magistraat kon geen verrassing zijn. In feite was zijn zeggenschap ook niet echt groot: hij mocht geen raadsheren aanwijzen, maar alleen een vijftal heren kiezen die dit voor hem zouden doen. Deze simpele ingreep was echter voldoende om ervoor te zorgen dat de stadsbestuurders voortaan alleen uit de nog kleine gereformeerde gemeente zouden voortkomen.⁶⁰⁷ De meest opvallende tekenen van de nieuwe tijd waren te vinden in de kerken, die van alles ontdaan werden wat aan de katholieke erediens herinnerde, en in de legering van een omvangrijk Staats garnizoen in de stad.

Pas na verloop van tijd werd duidelijk dat de Reductie niet alleen gevolgen had voor de personele bezetting van de verschillende organen, maar ook aanleiding gaf tot structurele veranderingen in de politieke en bestuurlijke constellatie. Het feit dat de nieuwe stadsbestuurders de gereformeerde gezindte waren toegedaan, verhinderde hen niet om al in de zomer van 1594 in botsing te komen met de Ommelander heren die al veel langer de Staatse zaak hadden gesteund. In de jaren die volgden, werden langdurige

onderhandelingen gevoerd over de inrichting van de nieuwe provincie Stad Groningen en Ommelanden. Nu eens genoten de stedelingen, dan weer de Ommelanden de gunst van de Staten-Generaal. Strikt genomen was de inhoud van de beslissingen die de Staten-Generaal op 21 januari 1597 en 8 maart 1599 namen, inderdaad strijdig met de privileges waarover de stad beschikte. Daarmee schonden de Staten-Generaal de plechtige beloften die de Staatse onderhandelaars in juli 1594 hadden gedaan en die waren vastgelegd in het Tractaat van Reductie. Het derde artikel van dat Tractaat luidde immers dat 'die van Groningen' hun rechten zouden behouden en niet verkort zouden worden in hun privileges, vrijheden en rechten'. Maar ook de Ommelander heren waren ontevreden; zij vonden de schatting die de Staten-Generaal hun hadden opgelegd, te hoog en waren bovendien van oordeel dat de stad veel te veel werd ontzien. Toen de Staten-Generaal ertoe overgingen zelf de belastingen in dit gewest te organiseren, was voor alle Groningers de maat vol. Dit was een rechtstreekse inmenging in de interne aangelegenheden van de stad en een flagrante schending van het Tractaat. Het stadsbestuur weigerde alle medewerking. Ook in Den Haag besloot men de zaak hard te spelen (1600). De waterwegen werden geblokkeerd, troepen werden in de omgeving geleid en het Staatse garnizoen in de stad versterkt. In april 1600 ging men over tot het ontwapenen van de burgerij en het in beslag nemen van de sleutels van de stadspoorten en het artilleriehuis.

Ondanks deze maatregelen bleven het stadsbestuur en ook de bevolking van de stad oppositie voeren tegen de Staten-Generaal. Vooral de gilden roerden zich hevig. 'Den Haag' nam daarop zijn toevlucht tot nog drastischer maatregelen. De Staten-Generaal lieten een drietal heren, die zij als de grootste rad-draaiers beschouwden, naar Den Haag komen waar

ze hen in gijzeling legden.⁶⁰⁸ Verder lieten ze voor de Groninger Oosterpoort een dwangburcht aanleggen, een maatregel die Hugo de Groot als ‘bitter, en onder vrye volken ongewoon’ kwalificeerde. Het werk daarvan werd zo voortvarend aangepakt dat in augustus 1600 het stadsgeschut al naar het nieuwe fort kon worden overgebracht. Tegen zo’n aanpak konden zelfs de vrijheidlievende Groningers natuurlijk niet op. De achterstallige belastingen werden ingevorderd en een nieuw belastingstelsel werd opgezet, alles buiten de lokale autoriteiten om.

In het kader van dit verhaal is het niet nodig om de geschiedenis van deze confrontatie tussen de stad en de Staten-Generaal verder te vervolgen. Belangrijk is dat de hier vertelde gebeurtenissen de achtergrond vormden voor een verdere ingreep van ‘Den Haag’ in de interne zaken van de stad. We hebben hierboven gezien dat krachtens artikel XVIII van het Tractaat van Reductie het college van burgemeesters en raad was aangewezen als de ‘regering’ van de stad en dat de stadhouder enige invloed werd gegeven in de samenstelling van de raad.⁶⁰⁹ Naar aanleiding van de gebeurtenissen van het jaar 1600 en om herhaling daarvan te voorkomen, besloten de Staten-Generaal een stap verder te gaan met het recalcitrante Groningen.

Toen de gezworen meente en de oude raad op 10 februari 1601 in vergadering bijeen waren, werd hun een brief voorgelezen van graaf Willem Lodewijk, die diende ten geleide van een besluit van de Staten-Generaal van 13 januari 1601.⁶¹⁰ Daarin stond dat zij de stadhouder machtigden om niet alleen via de aanwijzing van vijf keurheren invloed uit te oefenen op de samenstelling van de raad, maar om voortaan ook de kiesmannen aan te wijzen voor de keuze van de nieuwe gezworenen. De stadhouder moest deze keurheren aanzeggen dat zij edelen en aanzienlijke burgers niet zouden mogen uitsluiten van het lidmaat-

schap van de gezworen meente. De taalmannen en gezworenen werd verboden, op straffe van opheffing van dit college, om buiten de raad om te vergaderen met het doel de besluiten van de stadsregering tegen te werken. Tenslotte mocht de raad in het vervolg de bouwmeesters, oldermannen en hovelingen van de gilden of ‘de wysheyt van de stadt’ niet meer tot de regering toelaten en hun ook niet meer toestaan zich met bestuurlijke zaken te bemoeien.

Volgens de Staten-Generaal betekenden deze maatregelen geen inbreuk op de afspraken die in het Tractaat van Reductie waren vastgelegd. Integendeel, ze waren geheel in overeenstemming met de ‘meijninge ende oprechte intentie’ van het achttiende artikel daarvan.⁶¹¹ Enkele dagen later – het was 15 februari, de dag waarop volgens traditie de helft van de gezworen meente werd vernieuwd – waren burgemeesters en raad, taalmannen en gezworen opnieuw bijeen. Onderwerp van gesprek waren uiteraard de resolutie van de Staten-Generaal en hun verklaring dat deze spoorde met de geest van het Tractaat van Reductie. De vergaderde heren lieten het betreffende artikel nog eens uit het origineel voorlezen. Er volgde een uitvoerige discussie over de betekenis ervan.⁶¹² De heren konden echter niet zien dat de inhoud en strekking van de woorden van het tractaat zover konden worden opgerekt, dat ze met de interpretatie van de Staten-Generaal konden instemmen. Ze begrepen echter wel dat ze in de gegeven omstandigheden geen keus hadden. Ze moesten met ‘bedroeffden harten’ dulden, dat hun zulke maatregelen werden opgedrongen zonder tevoren om advies gevraagd te zijn, ‘zoals – helaas – vele andere dingen, die hier al eerder zijn gebeurd, tot “leetwesen van alle guede patrioten ende lieffhebberen van de gemene saecke”.’⁶¹³ De secretaris kreeg het bevel deze conclusie in zijn protocol te noteren, opdat het nageslacht zou begrijpen dat de heren niet anders konden dan deze ingreep accep-

teren en hen daarom voor geëxcuseerd zou houden.⁶¹⁴ Vervolgens werd het briefje van Willem Lodewijk geopend en konden de daarin genoemde vijf keurheren overgaan tot het kiezen van twaalf nieuwe leden van de gezworen meente.

Ondanks deze ingrepen bleven lagere bevolkingsgroepen in de stad nog geruime tijd invloed uitoefenen op het stedelijk beleid. De gilden waren nog altijd organisaties waarin het ongenoegen van de gewone Groningers een uitweg kon vinden. Halverwege de zeventiende eeuw kwam het opnieuw verschillende malen tot oproer van deze gewone Groningers tegen de meer en meer gesloten regentenkringen en het door de leden daarvan gevoerde beleid. Het liep erop uit dat in 1663 – met steun en advies van de Staten-Generaal – nieuwe maatregelen werden vastgesteld die een definitief einde maakten aan de volksinvloed. Het bouwmeesterschap werd afgeschaft, bijeenkomsten van meer dan één gilde werden verboden en zelfs wanneer één gilde vergaderen wilde was daarvoor de toestemming van de presiderend burgemeester nodig. Nieuw-gekozen gildebestuurders mochten pas in functie treden wanneer de raad met hun uitverkiezing had ingestemd en moesten ten overstaan van de raad een eed van ‘getrouwigheid en gehoorzaamheid’ afleggen, waarbij ze in het bijzonder moesten beloven zich niet te zullen bemoeien met regeringszaken.⁶¹⁵

1.3.13 Bernhard Alting over ‘oudt en nieu’

Toen Bernhard Alting halverwege de zeventiende eeuw in zijn tractaat ‘Oudt en nieu Groningen’ het Groningen van vóór de Reductie vergeleek met dat van zijn eigen tijd, was de politieke rol van de gilden nog niet helemaal uitgespeeld. Toch wijst hij er in het vierde discours van het genoemde werk op, dat het Groningse volk – in het bijzonder de gilden –

veel van zijn invloed op het beleid was kwijtgeraakt. ‘Vroeger waren de bouwmeesters in de vergaderingen van de raad aanwezig en voelden ze zich daar sterk vanwege het grote aantal gildeleden dat ze achter zich wisten. Wanneer het nodig was opponeerden ze tegen de raad en de anderen. In die gevallen legden ze de kwestie voor aan hun achterban. Ze riepen dan van alle achttien zogenaamde “burgergilden” de olderman en beide hovelingen bij elkaar, met henzelf erbij 56 man. Als zij er met elkaar niet uitkwamen of de zaak van groot belang achtten, legden de oldermannen en hoofdelingen de kwestie aan hun verschillende achterbannen voor. De uitslag van het beraad werd dan door de bouwmeesters in de raad meegedeeld. Die kon geen voet bij stuk houden als de gilden bij hun standpunt bleven. De raadsheren moesten voor de meerderheid wijken. Daarom noemden de gildebroeders zichzelf wel schertsenderwijze “burgemeesters in overall”.⁶¹⁶ ‘Tegenwoordig,’ aldus Alting, ‘is “de gemene achte” en “de gemene meente” van geen belang meer. De wijsheid mag niet meer op het raadhuis komen; de bouwmeesters en de gilden stellen niets meer voor. Ik weet de oorzaak en aanleiding van deze verandering wel, maar zwijg erover.’

‘Toch,’ zo vervolgt Alting, ‘is het de moeite waard om de voors en tegens van volksinvloed op het regeringsbeleid tegen elkaar af te wegen. Daarbij moet het “algemeen belang” de toetssteen zijn. Vóór de ingevoerde verandering in oligarchische richting pleit de overweging dat “de gemene man” niets positiefs kan bijdragen tot het bestuur. Hij mist de kennis en de vaardigheden die daarvoor nodig zijn. Hij kan de boel alleen bederven. Het volk steunt op zijn massa en is daarom eerder geneigd geweld te gebruiken dan het recht zijn loop te gunnen. Vermogende mensen, lieden van goede afkomst, met ervaring en wijsheid behoren daarvoor weliswaar niet te zwichten, maar zijn toch de eersten die in de knel komen, wanneer

de gewone man het voor het zeggen krijgt. Kwaliteiten van bezit, afkomst, wetenschap en ervaring zijn dan niet meer in tel, maar worden juist gehaat. Bovendien dreigt dan het gevaar van de populistendegeenen die bij het volk in de smaak vallen kunnen doen en laten wat ze willen, omdat de anderen zich uit angst niet durven te laten horen.’

‘Dit en nog meer’, aldus nog altijd Bernhard Alting, ‘kan gezegd worden tegen de volksinvloed op het beleid. Daartegenover kan men stellen dat degeenen die zich edelen noemen gewoonlijk de anderen haten. Ze “neven en nichten” onder elkaar, “medderen en vedderen”, helpen elkaar en trekken elkaar voor, maar verachten de anderen. Hooghartigheid, de ondeugd waaraan de hele adel lijdt, is slecht voor het algemeen belang. Daarbij moet men ook bedenken dat het grootste deel van de ingezetenen ook de grootste belanghebbende is waar het de “gemene welvaart” aangaat. Het is daarom redelijk dat de ingezetenen een stem hebben in het kapittel, al was het alleen maar om te controleren hoe de regenten met het algemeen belang omspringen.’

Opmerkelijk is dat Alting zich vervolgens losmaakt van het eenstemmige negatieve oordeel van de klassieke schrijvers over het ‘lagere volk’, of preciezer geformuleerd: zich distantieert van de conclusie die de klassieken uit dat negatieve oordeel trekken ten aanzien van de rol van handwerkslieden en andere gewone mensen in de staat. Hierboven hebben we gezien dat deze toonaangevende denkers, Aristoteles voorop, van mening waren dat gewone mensen niet beschikken over de voor het bestuur noodzakelijke kwaliteiten en daarom niet thuishoren in de politiek.⁶¹⁷ Alting denkt hier wat anders over, hetgeen temeer opmerkelijk is, omdat de antieke opvattingen volop onderschreven werden door vele zestiende-eeuwse theoretici. Ook oudere tijdgenoten van Bernhard Alting, zoals Ubbo Emmius en diens vriend

Johannes Althusius, huldigden de ‘klassieke’ visie. Volgens Alting gaat het hier om niet meer dan een truc die de oligarchen in het zadel moet houden. ‘Liefde voor de republiek, burgerdeugden, wetenschappelijke kennis en intellect vindt men net zo goed buiten het raadhuis als daarbinnen. Het is een drogreden te zeggen dat deze kwaliteiten verbonden zijn met het bezit van grote materiële vermogens. De oligarchen leiden het water naar de molen van een paar enkelingen, en laten de anderen verdorren, versmachten en verdrogen.’

Bernhard Alting moet niets hebben van de machinaties en het onderlinge gekuip van de oligarchen en de hypocriete verhalen over ‘het algemeen belang’ waarmee zij hun praktijken trachten te verhullen. Hij vindt daarom dat het vroeger met die volksinvloed nog zo gek niet was. ‘Het is geen kwestie van politieke theorie. Je moet gewoon naar de praktische resultaten kijken, aan de vruchten herkent men de boom. Groningen heeft het altijd goed gedaan in de tijd dat “de gemeente, de gemene meente, de gemene achte, de gemene gilden, der stadts wijsheijt” betrokken waren bij het openbaar bestuur, hetgeen niet wil zeggen dat de edelen, rijken en andere hooggekwalificeerde personen toen buitenspel stonden. Tegenwoordig is het totaal anders: nu weet men niet eens te beschermen wat onze voorvaders hebben verworven en aan ons nagelaten.’

1.3.14 Macht en waarheid

Door hun ingrepen in de interne organisatie van Groningen maakten de Staten-Generaal een einde aan de middeleeuwse *universitas civium* (het collectief der burgers) in Groningen. Daarmee ben ik ook gekomen aan het einde van dit verhaal, waarin ik geprobeerd heb te laten zien, dat de afwezigheid van een effectieve landsheerlijke macht ertoe geleid heeft

dat middeleeuwse samenlevingsstructuren in Groningen lang konden blijven bestaan en een opvallend ‘democratisch’ karakter hadden. In hoeverre de stad op deze punten afweek van andere steden, kan alleen vastgesteld worden door nader vergelijkend onderzoek. Dat heb ik ten behoeve van deze studie niet verricht; op het weinige dat ik af en toe over andere steden vermeld, ben ik min of meer toevallig gestuit. Ofschoon Bernhard Alting bij wijze van voorbeeld soms naar andere steden verwijst, is ook zijn kennis van de situatie in andere plaatsen toevallig en onvolledig. De vergelijkingen die hij in zijn ‘Oudt en nieu Groningen’ trekt, zijn dan ook geen ‘horizontale’ vergelijkingen tussen Groningen en andere steden, maar, zoals de titel van zijn tractaat zegt, tussen de toestanden in het Groningen van vóór en na de Reductie. Vrolijke lectuur is zijn boek niet. Alting is een conservatief die vindt dat het met zijn stad de verkeerde kant opgaat. Met zijn twintig vergelijkingen wil hij laten zien dat het vroeger allemaal beter was. Hij besluit zijn tractaat met een wat nurks gedicht:

‘Grinsers, hier hebt een stael van u veranderingen,
 Hoe ’t met u is gegaen en gaet in veele dingen.
 Soo mij mijn oordeel niet bedriecht en ghij wel siet,
 U gangh is ruggewaerts, immers is voorwaerts niet.
 Voorwaerts en treedt ghij niet in staet ende
 grootd-achten,
 In nering’ en welvaert. En wat noch te verwachten
 Is, weet die grote Godt, de quae regeerders stelt,
 Als hij met ongeluck en ramp den menschen quelt.
 Quelt om der sonden schult en dan geeft sotten,
 wichten,
 Stijfcopte, weet-niets, bocks, lanternen sonder lichten,
 Wraeck- en geldt-gieregaers, verdervers van ’t gemeen,
 Verstorers van het landt, vernielers van de steen.’⁶¹⁸

In de vorige paragraaf heb ik de auteur van deze regels uitvoerig aan het woord gelaten zonder daarbij veel toelichting te geven. Dat was ook niet nodig, want Alting is helder genoeg. Mij dunkt dat zijn gedachten meer aandacht verdienen dan ze tot nu toe hebben gekregen. Deze studie is niet de plaats om uitvoerig op zijn denken in te gaan, maar een enkele opmerking kan worden gemaakt. Als we Bernhard Altings tractaten vergelijken met de producten van andere rechtsgeleerden uit die tijd, verrassen ze ons door hun ‘moderne’ toon en de zo goed als volstrekte afwezigheid van theologische overwegingen. Uit zijn ‘Pilaren en peerlen’ en ‘Oudt en nieu Groningen’ komt Alting naar voren als een man met een opvallend pragmatische instelling. Weliswaar onderbouwt hij, naar de mode van zijn tijd, zijn betoog wel door middel van verwijzingen naar allerlei geleerde bronnen, maar de theorie wint het bij hem niet van zijn zin voor de praktijk. Dienovereenkomstig vindt men bij hem ook meer verwijzingen naar historische bronnen (archiefstukken, kroniekschrijvers en echte historici zoals Ubbo Emmius) dan naar Romeins-rechtelijke bronnen en theoretiserende juristen. Bij de passage waarin hij verklaart dat het met Groningen beter ging toen ‘het volk’ een bijdrage leverde aan het beleid, is de geschiedenis zijn leermeester en beroept hij zich niet op een gezaghebbende oude bron. Een meer theoretisch aangelegd auteur had hier – om een voorbeeld te noemen – toch kunnen verwijzen naar een zinnetje in de Codex Justinianus: ‘Wat iedereen aangaat moet door iedereen worden goedgekeurd’.⁶¹⁹

Uit het hierboven geciteerde gedicht blijkt wel dat Alting weinig op had met het stadsbestuur van zijn tijd. Net zoals Sicke Benninge in het begin van de zestiende eeuw deed – we herinneren ons dat hij de nieuwe leden van het stadsbestuur als ‘ezels’ betitelde⁶²⁰ –, bedient hij zich van krasse taal. Hoewel? Het

feit dat zijn tractaat niet is gepubliceerd, wijst erop dat hij geen toestemming heeft gekregen voor het drukken ervan. Het is zelfs de vraag of hij het wel ter 'approbatie' aan de autoriteiten heeft durven voorleggen. In het Groningen van halverwege de zeventiende eeuw zal Altings tractaat door velen als ongeoorloofde oppositie en in ieder geval als 'nestbevuiling' zijn aangemerkt. Toch lijkt het alsof hij in zijn manuscript de meest gevoelige punten onbesproken laat en de hoop heeft gehad dat deze zelfcensuur zijn boek acceptabel zou maken. Dit is althans de gedachte die opkomt wanneer we lezen dat hij geen commentaar wil leveren op de achtergronden van de maatregelen die van Groningen een oligarchie maakten.

Het heeft weinig zin om in dit verband te gissen naar Altings verzwegen opvattingen. Wat Bernhard Alting kon – wel een vraag opwerpen, maar haar niet beantwoorden – kan een eenentwintigste-eeuwse geschiedschrijver zich echter niet permitteren. De vraag luidt: hoe komt het dat met de reformatie in Groningen ook een elitaire oligarchie werd ingevoerd? Moeilijk te beantwoorden is deze vraag niet: de gereformeerden vormden in Groningen een kleine minderheid. Om Groningen een betrouwbaar deel te laten zijn van de geünieerde provincies konden alleen gereformeerde stadjes worden toegelaten tot de macht. Het punt in kwestie is dus niet zozeer het waarom van de oligarchie, maar de vraag naar de manier waarop deze onderwerping van het volk van Groningen te rijmen valt met de 'vrijheid' die 's konings rebellen zeiden na te streven. Deze vraag kan slechts beantwoord worden door het begrip 'waarheid' te mobiliseren en ons te verplaatsen in de gedachtengang van de theoretici en overtuigde gereformeerden.

Het liefst zou ik doen wat Alting deed en de vraag laten liggen. Het antwoord erop is immers van weinig belang voor wat ik hier wil laten zien. Bovendien,

wie zich in de geschiedenis van de Nederlandse opstand verdiept, weet dat het hier gaat om een episode van extreme complexiteit. Allerlei krachten werkten op elkaar in en deden dat op alle betrokken plaatsen en tijden op een verschillende manier. Wie het waagt oorzaken te benoemen en lijnen aan te duiden, loopt al gauw het gevaar bepaalde factoren te overbelichten ten koste van andere. Wat dat aangaat was Altings zwijgen nog niet zo onverstandig. Toch ontkom ik er niet aan enkele opmerkingen te maken. Niet iedereen zal zich immers realiseren dat een lichaam als de Staten-Generaal – dat zelf principieel geen landsheer over Groningen wilde zijn en de door Filips II onderdrukte Nederlandse gewesten juist van zijn tirannieke landsheer wilde bevrijden – bij het temmen van de Groningers met succes een instrument heeft ingezet dat Filips II vergeefs heeft geprobeerd te hanteren: het opruimen van de oude structuren en het vervangen ervan door een 'moderne' oligarchie. Bovendien is het begrippenpaar 'macht' en 'waarheid' sinds enkele jaren weer gevaarlijk actueel.

Er bestaat geen eenstemmigheid over de terminologie waarmee die oude samenleving het best kan worden aangeduid. Kossmann, Postma en anderen hebben het over 'corporatistische' structuren, maar dit woord lijkt mij, gelet op de associaties die het oproept met het twintigste-eeuwse fascisme, niet zo gelukkig.⁶²¹ Heinz Schilling spreekt van het 'gemeindlich-genossenschaftliche Partizipations- und Freiheitsdenken' dat aan deze structuren ten grondslag ligt. Zelfs voor menig Duits geleerde is deze term te Duits. Peter Blickle stelde voor het voortaan te hebben over 'Kommunalismus', Schilling zelf opteert voor 'Republikanismus'.⁶²² Ook de termen 'communalisme' en 'communalistisch' zijn in het verleden gebruikt in het politieke debat en hebben daardoor een specifieke lading gekregen. Ruim een eeuw gele-

den duidde de Russische anarchist Pjotr Aleksejevitsj Kropotkin (1842-1921) er zijn ideale maatschappij mee aan. Overigens vertoont Kropotkins 'communalistische' maatschappij in zoverre een treffende gelijkenis met het middeleeuwse en vroegmoderne Groningen, dat hij haar onafhankelijk dacht van een centrale regering.

We hoeven aan deze terminologische onduidelijkheid verder geen aandacht te schenken, omdat het ons in dit verband vooral gaat om iets wat veel eenduidiger kan worden benoemd: de invloed van de ingezetenen, ongeacht hun status, op de koers van de stad als geheel. In het voorgaande hebben we gezien dat het juist de vorsten waren die, in hun streven meer greep te krijgen op de steden in hun gebied, doelbewust de vorming van plaatselijke oligarchieën bevorderden. Bestaande, in de loop van eeuwen gevormde structuren moesten worden opgeruimd of in hun macht beknut: burgervertegenwoordigingen van allerlei soort, schutterijen en gilden. In feite gaat het hier om de opheffing van de middeleeuwse *universitas civium* (het collectief van burgers waarvan ook de magistraat zelf deel uitmaakte), die zich als één geheel zag en ook als zodanig optrad, zowel naar binnen als naar buiten. In het voorgaande hebben we gezien dat er halverwege de zestiende eeuw in de voorstellingswereld van een echte regeringsambtenaar als luitenant-stadhouder Maarten van Naarden al geen plaats meer was voor die oude eenheid.⁶²³ Voor hem waren burgemeesters en raad 'de magistraat' die de leiding in handen had, en de rest van de Groningers waren 'de gemeente' die geleid moest worden. De magistraat was een overzichtelijke groep mensen die in principe gemakkelijk kon worden aangestuurd, maar 'de gemeente' was iets vaags en onbestemds. Haar samenstelling was onduidelijk, wat daarbinnen omging eveneens en ze was per definitie instabiel. Huidige politieke commentatoren zouden haar gedrag 'volatiel' noemen.

Maarten van Naarden kreeg in Groningen echter geen poot aan de grond en ondanks zijn politieke testament trof 'Brussel' ook na zijn vertrek niet de krachtige maatregelen die hij nodig achtte om de recalcitrante noorderlingen te domesticeren. Alleen toen Filips II, uitgedaagd door de beeldenstorm, de hertog van Alva naar de Nederlanden stuurde, leek het er even op dat ook Groningen zou worden gelijkgeschakeld. Er werd een vreemd garnizoen in de stad gelegd, er kwam een dwangburcht, de vrije raadskeur werd opgeschort en de stadssleutels moesten worden ingeleverd. Deze maatregelen pasten in het kader van een beleidsprogramma dat voorzag in de omvorming van de verzameling losse gewesten die samen de Nederlanden waren, tot een moderne monarchie met Brussel als hoofdstad.⁶²⁴ Een van de punten van dit actieplan hield in dat de koning het verschijnsel van de zogenaamde 'Brede Raden' zou afschaffen. Daarmee werden de diverse vormen bedoeld waarin de bevolking van de steden in de Nederlanden nog altijd invloed uitoefende op het beleid van de stadsbesturen. Tijdens de onlusten was, aldus de memorie, vooral in steden als Antwerpen, Amsterdam en Valenciennes gebleken dat die 'volksvertegenwoordigingen' haarden waren van 'oproer ende rebellicheit'. Verder zou er in elke stad, groot en klein, een regeringscommissaris moeten komen die toegang zou hebben tot alle vergaderingen van alle geledingen en groeperingen. De aanwezigheid van zo'n functionaris zou in het vervolg voorkomen dat er iets gebeurde wat in strijd was met de hoogheid en de wil van de koning.

We weten dat de episode-Alva voor de koning op een mislukking is uitgelopen en alleen tot een verdere escalatie heeft geleid. In Groningen kwam – we hebben dat hierboven gezien – in maart 1577 een einde aan deze uitzonderingstoestand. Alle inbreuken op de oude gewoonten werden ongedaan gemaakt en men keerde terug tot de orde van de dag, die werd

bepaald door de machtsstrijd tussen de stad en de Ommelander heren.

Terwijl in Groningerland de tegenstellingen tussen Stad en Lande verschillende hoogte- of zo men wil dieptepunten bereikten,⁶²⁵ vonden in de westelijke Nederlanden verschillende maatschappelijke krachten elkaar in hun afkeer van Filips' regering. Een deel van de hoge adel, regenten en calvinistische theoretici, verarmde edellieden en rijke kooplieden, stedelijke middengroepen⁶²⁶ en oproerig volk waren onwaarschijnlijke bondgenoten, maar Filips II wist hen samen te brengen. De verschillende motieven van waaruit 's konings rebellen optraden, leidden in de jaren tachtig tot grote spanningen in het Staatse kamp. Niet alleen in Holland, maar ook – en vooral – in de zogenaamde 'landprovincies' hadden de overtuigde calvinisten weinig op met 'de Staten'. De overtuigde aanhangers van de ware gereformeerde religie vormden weliswaar een kleine minderheid, maar hadden wel de zekerheid dat zij God en de waarheid aan hun zijde hadden. Zij moesten met lede ogen aanzien dat de Hollandse magistraatspersonen die het in de Staten voor het zeggen hadden, een weinig principiële koers voeren. Ze hadden nauwelijks of geen oog voor de verdrukte gereformeerden in de rest van de Nederlanden en als ze er materieel beter van konden worden, zo was het oordeel van de godvrezenden, ontzagen ze zich zelfs niet de vijand behulpzaam te zijn.⁶²⁷

Inderdaad was de Hollandse koopmanselite in economische zin afhankelijk van een open samenleving, waarin niet zozeer 'waarheid' als 'waarde' van belang is. De leden ervan ontleenden hun politieke betekenis aan hun rijkdom en hun politieke macht bevorderde hun rijkdom. Dat gesloten systeem lag ten grondslag aan de vroedschappen, die op hun beurt de basis waren van de stedelijke magistraten waarop de

Staten voortbouwden. Daar kwam nog bij dat eendracht ver te zoeken was en onderlinge rivaliteit bij de Staten en ook in het Staatse leger hoogtij vierde. De echte calvinisten zagen zichzelf als belijders van de enige ware leer en meenden als zodanig als enigen het recht te hebben om zich 'het volk' te noemen. In hun ogen usurpeerden de stedelijke magistraten de macht die in hun ogen alleen aan 'de gemeente' toekwam. Om deze redenen hadden de calvinisten hun hoop gesteld op het krachtig ingrijpen van een 'absolute vorst' als koningin Elizabeth van Engeland en 'haar man in de Nederlanden', de graaf van Leicester.⁶²⁸

Zoals bekend hebben de Staten het pleit gewonnen en verloor 'de gemeente'. De Staten hadden het al dan niet gereformeerde volk niet meer zo hard nodig en konden na het vertrek van Leicester (1587) de koers bepalen, mits zij natuurlijk de gevoeligheden van de meest spraakmakende religieuze ijverars ontzagen. De Staten-Generaal kregen geleidelijk greep op de zaken en hadden, mede ten gevolge van het feit dat Filips II teveel oorlogen tegelijk wilde voeren, uiteindelijk succes.

Toen in juli 1594 in het legerkamp te Helpman het Tractaat van Reductie werd ondertekend, bedoelden de overwinnaars met de woorden 'magistraat' en 'regering' in het achttiende artikel iets anders dan de overwonnenen. De Staten-Generaal wilden dat burgermeesters en raad zouden gebieden over de stad en haar inwoners. De laatsten zouden voortaan 'onderdanen' zijn. De overwonnenen daarentegen leefden nog in de oude traditie, waarin het stadsbestuur en de burgerij een eenheid vormden. De opvattingen van de overwinnaars strookten met de bestuurspraktijk en -theorie die zich in de afgelopen jaren in de Nederlanden hadden ontwikkeld en die, zoals we gezien hebben, mede het gevolg zijn geweest van een

doelbewust streven van de centrale regering naar een oligarchisering van de stadsbesturen. Het gevolg was dat de magistraten zichzelf zagen als representanten van hun stad in de meest pregnante betekenis van het woord. Zij namen de plaats in van de hele bevolking en konden over al haar rechten beschikken.⁶²⁹

Waarschijnlijk is het in 1594 niet eenvoudig geweest om geschikte mensen te vinden voor de bezetting van de magistraatsposten. Er waren in 1580 vele gereformeerde stedelingen uitgeweken, maar dit betekende niet dat dezen allen enthousiaste supporters van het Staatse bewind waren. De Groningse gereformeerden hadden verschillende redenen om sceptisch te zijn ten aanzien van de nieuwe machthebbers. Velen van hen zullen moeite hebben gehad met de oligarchische koers die de Staten in de periode na het vertrek van Leicester voeren. Ook het overwicht van de Hollanders binnen de Staten-Generaal en hun oriëntatie op de welvaart van het eigen gewest zal de Groningse gereformeerden met zorg hebben vervuld. Daarnaast was er de onzekere factor die Friesland vormde. Dat gewest had in de voorgaande jaren zwaar van Groningen te lijden gehad, zodat het geen wonder mag heten dat er aan gene zijde van de Lauwers revanchistische gevoelens werden gekoesterd. Het was beslist niet uitgesloten dat de Friezen onder de paraplu van het Staatse bewind claims zouden willen realiseren die in strijd waren met de Groningse belangen. Dat gold natuurlijk ook, en wel in de meest uitgesproken mate, voor de Ommelander heren. De meest invloedrijken onder hen hadden zich van meet af bij de Unie van Utrecht geschaard en wilden nu de beloning voor hun trouw incasseren. Het was duidelijk dat een dergelijke beloning alleen ten koste van Groningen zou kunnen gaan.

Wellicht zijn het overwegingen van deze aard geweest die sommige Groninger gereformeerden ertoe gebracht hebben hun politieke heil elders te zoeken.

Portret van Johannes Althusius (1563-1638).

De jurist Johannes Althusius werd geboren in het Westfaalse Diedenshausen. Hij verwierf het doctoraat in de beide rechten in 1586 te Bazel, waarna hij docent werd in respectievelijk Herborn, Burgsteinfurt en Siegen. Zijn grote boek *Politica* verscheen in 1603. Het succes daarvan droeg ertoe bij dat hij in 1604 benoemd werd tot syndicus van de stad Emden, een van de eerste Duitse steden waar de gereformeerde religie als de officiële godsdienst gold. Hij vervulde deze functie tot zijn dood in 1638.

Ostfriesische Landschaft Aurich. Bildarchiv.

Veel is daarover niet bekend. Alleen van de in 1580 uitgeweken ex-raadsheer Joost van Cleve – dit gereformeerde lid van het Groninger stadsbestuur speelde al lang vóór het ‘verraad van Rennenberg’ een belangrijke rol in de Groninger politiek – weten we dat hij nog in 1590 zijn ‘Engelse connecties’ gebruikte om koningin Elizabeth van Engeland zover te krijgen

ZOEKEN NAAR ZEKERHEID

De calvinistische theoretici zagen zich voor de opgave gesteld een kader te bedenken waarbinnen de verwarrende en soms zelfs tegenstrijdige verschijnselen van hun tijd en het recente verleden een zinvolle plaats konden krijgen: de opstand tegen het 'wettige gezag', dat toch door God zelf was ingesteld, het afzweren van Filips II, de autonomie van 'de gemeente', de ware gereformeerde religie en de juiste bediening daarvan, het bestaan van achtbare lieden die de op het zuivere Woord Gods gebaseerde waarheid afwezen, de rechten en vrijheden van individuen versus die van collectieven en samenlevingen, de regenten-oligarchie en andere staatkundige constructies. Aan zo'n alomvattend kader was dringend behoefte omdat de waarheid zelf – en daarmee het zieleheil van alle mensen – in het geding was.

Om dit te begrijpen moeten we ons realiseren dat de meeste zestiende- en zeventiende-eeuwse denkers uitgingen van een aantal axioma's die voor ons minder absoluut zijn. De Europese geschiedenis heeft ons, westerlingen van de eenentwintigste eeuw, met schade en schande geleerd dat over 'de waarheid' niets zinnigs te zeggen valt als we daarbij niet de mensen van vlees en bloed betrekken voor wie iets al dan niet 'waar' is of was. Voor de denkers van rond 1600 was dat anders. De overzichtelijke middeleeuwse samenleving was uiteengevallen. De fundamenten van het bestaan leken verkruid, chaos was ontstaan waar orde had geheerst. De enige weg terug naar orde en zekerheid kon worden gevonden door een radicale oriëntatie op de waarheid. Achter de verwarrende veelheid van verschijnselen lag, zo hadden de klassieke filosofen al betoogd, een enkelvoudige waarheid.

De eenheid en ondeelbaarheid van de waarheid was daarom het eerste axioma van de godvruchtige denkers. Voor hen moest deze waarheid de basis en het uitgangspunt zijn van alle denken en handelen. Het tweede axioma was dat de ene waarheid in principe door mensen kan worden gekend: door zorgvuldige en gewetensvolle studie van Gods Woord en de schepping moest zij te achterhalen zijn. Het derde axioma hield in dat de uitloeisels van de ene waarheid en de kennis daarvan onderling niet strijdig kunnen zijn. Door consequent en zuiver te denken zijn mensen in staat goed en fout van elkaar te onderscheiden, kunnen ze hun samenleving op de juiste manier inrichten en de chaos uitbannen, ter ere van God en tot welvaart van henzelf.

Een uitgesproken exponent van het calvinistische staatkundige denken is de jurist Johannes Althusius (1557-1638), die van 1604 tot zijn dood syndicus van de stad Emden was. Althusius was dus een oudere tijd- en ambtgenoot van de ons bekende Groninger Bernhard Alting. Beide mannen waren conservatieve denkers,⁶³² maar namen desondanks zeer verschillende houdingen aan ten aanzien van de gebeurtenissen van hun tijd. We zien in Alting een pragmaticus met oog voor de wezenlijke verscheidenheid in de menselijke samenleving en de bereidheid om daarmee te leven. Althusius daarentegen is veel meer de dogmaticus die op zoek is naar de onveranderlijke waarheid achter alles wat bestaat en gebeurt. In wezen wilde hij terug naar de homogeniteit die de middeleeuwse samenleving had gekarakteriseerd, toen alles nog overzichtelijk was en alles, goed en kwaad, hoog en laag, vriend en vijand, zijn eigen vaste plaats had gehad. In zijn theorie wist hij de verloren gegane eenheid te herstellen: hij vond een synthese tussen de waarheid van God, zoals ze geopenbaard was in het oude en nieuwe testament, de natuurrechtelijke en andere voorstellingen zoals die door wijsgeren in de oudheid en middeleeuwen waren verwoord aan de ene kant en de politieke en staatkundige ontwikkelingen van zijn eigen tijd aan de andere kant.⁶³³ In het voorwoord bij de derde editie van zijn *Politica* (1614) deelt hij mee dat werkelijk alles klopt: ook de Tien Geboden pasten in het systeem dat hij in de maatschappelijke verschijnselen had ontdekt. Sterker nog, de wetten van de Stenen Tafelen 'dienen een geest van leven toe aan de samenleving die wij leren en ze verlichten als een fakkel de voor ons liggende weg naar de maatschappij die ons doel is. (...) Zonder deze goddelijke wet kan de staatkunde niet bestaan. Wat zou het menselijk leven zijn zonder de vroomheid van de eerste tafel en de rechtvaardigheid van de tweede?'

Niet voor niets cirkelt zijn denken rond de begrippen eenheid, eendracht en eensgezindheid, want het is in feite één grote poging om af te rekenen met de verscheidenheid die zoveel onheil had gebracht. Voor 'goed' en 'fout' is plaats in Althusius' systeem, voor 'het andere' niet.

Voor Althusius is de waarheid enkelvoudig en de wetenschap is er om haar aan het licht te brengen. Ze hoeft daarvoor niet veel anders te doen dan zich te bekommeren om het zuivere Woord Gods. Wanneer men zich daarnaar richt

zijn wezenlijke verschillen van inzicht uitgesloten. Als de waarheid enkelvoudig is, kan er noodzakelijkerwijs ook maar één godsdienst zijn.⁶³⁴ Het eerste dat een gewetensvolle magistraat daarom moet doen, is het invoeren van de ware leer,⁶³⁵ ook al zijn er maar weinig echte gelovigen. Immers, niet het aantal belijders telt, maar het Woord Gods. Om die reden tellen in de samenleving ook alleen de ware christenen mee en zijn alle leden van de samenleving verplicht de ware leer te belijden.⁶³⁶

Een samenleving kan pas goed functioneren als alle burgers onderworpen zijn aan dezelfde wetten, dezelfde taal spreken, dezelfde gewoonten hebben en dezelfde munten, maten en gewichten gebruiken.⁶³⁷ Vreemdelingen horen niet bij de samenleving, zij moeten zich aanpassen en geen ergernis geven.⁶³⁸ 'Een magistraat moet alle atheïsten, "onvrome" en profane mensen verjagen, wanneer ze zich verzetten en onverbeterlijk zijn. Hij mag dergelijke lieden slechts dulden wanneer verwacht mag worden dat ze zich zullen beteren.' Openlijke uitingen van 'onvroomheid' en 'wereldsheid' moet hij echter bestrijden.⁶³⁹

Joden zijn een geval apart. De Joodse staat die we uit het Oude Testament kennen, werd door Althusius beschouwd als de meest wijze en perfecte van de wereld.⁶⁴⁰ In zijn eigen tijd echter zouden Joden slechts gedoogd mogen worden. Naar zijn opvatting mochten ze wel in een christelijke staat wonen en kon het hun ook worden toegestaan zaken te doen met de gelovigen, maar ze mochten geen synagoges hebben. 'Ze moeten ook in aparte wijken wonen, zoals in Frankfurt, en merktekens dragen, zodat ze gemakkelijk door iedereen kunnen worden herkend.'⁶⁴¹ Voor katholieken ('papisten') geldt ongeveer hetzelfde: 'de overheid kan katholieken die in het betreffende gebied geboren zijn, toestaan daar te blijven wonen, mits de vromen zich verre houden van hun bijgeloof, niet familiair met hen omgaan of met hen trouwen. De magistraat mag hun geen kerken toestaan voor het uitoefenen van hun afgodendienst.'⁶⁴²

Dit klinkt alles ferm en onverdraagzaam en dat is het ook. Als de waarheid één is, de samenleving zelf op het spel staat en ook de eeuwige zaligheid in het geding is, valt er niet te schipperen. Althusius was echter behalve een orthodox christen ook een verstandig man. Hij zag in dat de nieuwe homogeniteit op basis van Gods Woord een fictie was, of liever, een ideaal dat hooguit geleidelijk zou kunnen worden gerealiseerd. Hij wijst er daarom op dat een overheid niet de fout moet begaan om in godsdienstige zaken dwang uit te oefenen op haar onderdanen. 'Geloof is een gave Gods, niet van de keizer. (...) Geloof komt door overtuiging, niet op bevel; door onderwijs, niet door dwang. Zij die dwalen moeten in handen gegeven worden van de dienaren des Goddelijken Woords. Alleen God kan de harten veranderen. (...) De magistraat moet niet over gewetens willen heersen, want daar komt oproer van. Geloofsvervolgning leidt altijd tot opstand. Om de vrede te handhaven kan het daarom zelfs nodig zijn een onjuiste religie te dulden.'⁶⁴³

Uit een passage als deze zien we dat Althusius zijn conclusies heeft getrokken uit de ervaringen van zijn tijd: godsdiensttwisten leiden tot onbeheersbare conflicten en uiteindelijk tot ontwrichting van de samenleving.⁶⁴⁴ Deze gedachtegang bood weliswaar een rechtvaardiging voor een praktijk waarin ongelovigen werden gedoogd, maar het zou niet juist zijn om daarin een uiting van tolerantie te zien in de zin die moderne westerlingen aan dat begrip geven. Bij ons speelt daarin immers de gedachte mee dat alle mensen in principe gelijkwaardig zijn en dat het daarbij niet uitmaakt wat voor overtuigingen ze huldigen. Wij konden zo liberaal gaan denken omdat we geleerd hebben minder stellig te zijn in onze opvattingen over wat waar is en wat niet. Die mogelijkheid hadden de gereformeerden van het jaar 1600 niet. Hun antwoord op de chaos was het weren uit hun samenleving van degenen die de geopenbaarde en herontdekte waarheid verwierpen; de meest verstandigen onder hen begrepen echter wel dat het niet geraden was daarbij geweld te gebruiken. Met dat laatste erkenden ze impliciet dat in de mensenwereld niet de waarheid, maar de vrede het hoogste goed is. Overigens groeit in het westen de laatste jaren het verontrustende vermoeden, dat onze liberale opvattingen wel eens wat al te optimistisch zouden kunnen zijn en dat de waarheid nog altijd een niet te onderschatten politieke factor is.

Het 'gedogen' van Althusius en het zeventiende-eeuwse Groningen lijkt in scherpe tegenstelling te staan tot de geest van vrijzinnigheid die halverwege de zestiende eeuw in Groningen heerste. Abel Eppens vertelt dat iedereen in het Groningen van zijn jeugd kon zeggen wat hij dacht, 'althans, wanneer men daarmee niemand in zijn eer aantastte'.⁶⁴⁵ Zelfs in de 'katholieke' periode 1580-1594 moest het stadsbestuur niets hebben van de religieuze scherpslijperij van de toenmalige deken Lithinius. De heren op het stadhuis achtten godsdienstige haarkloverijen van te geringe betekenis dan dat ze daarvoor de publieke rust op het spel wilden zetten. Aan dit pragmatische pluralisme op levensbeschouwelijk terrein is, tegelijk met de *universitas civium*, in 1594 een einde gekomen.⁶⁴⁶

zich over de stad Groningen te ontfermen.⁶³⁰ Zoals de min of meer katholieke Groningers van vóór 1594 niet zozeer aanhangers van de koning en de paus waren als wel verdedigers van hun stad, zo waren ook de meeste gereformeerde Groningers na de Reductie niet loyaal aan de Staten-Generaal, maar aan de belangen van Groningen.⁶³¹

1.3.15 Een bolwerk van de Vrijheid en het Weten

Aan het eind gekomen van dit verhaal moet ik toegeven dat de titel ‘Volksrepubliek Groningen’ niet in alle opzichten deugt. Zeker, Groningen en de Groningers hadden weinig op met landsheren en andere monarchen en kunnen daarom met reden republiek en republikeins genoemd worden. Ook de andere kenmerken die Schilling noemt in zijn artikel over het Duitse stadsrepublikaans, zien we in het Groningen van vóór de Reductie terug.⁶⁴⁷

Er is echter een belangrijk verschil met de moderne notie van republikaans. In het oude Groningen was de staat bepaald geweest door vrijheidsrechten die op een collectieve basis stoelden. Ze behoorden niet toe aan het individu, maar aan de gemeenschap van alle burgers samen. Het huidige republikeinse denken gaat uit van egalitair-individuele voorstellingen die sinds de Franse Revolutie in Europa algemeen ingang hebben gevonden. In het oude Groningen bestond geen systeem van politieke representatie dat uitging van gelijke rechten van alle individuen die tot de Groningse samenleving behoorden. Desondanks hadden de burgers en ingezetenen, van welke rang en stand ook, de mogelijkheid om invloed uit te oefenen op de koers die het stadsbestuur voer. Zoals we gezien hebben, deden ze dat via de collectieven waartoe zij behoorden en die in voorkomend geval door het stadsbestuur werden gehoord. Bovendien wendde het stadsbestuur zich ook herhaaldelijk uit eigen bewe-

ging tot de vertegenwoordigers van de stedelingen of zelfs tot de hele burgerij om de meningen te peilen. Zo bleef de idee in stand dat stadsbestuur en ingezetenen één geheel vormden en dat het stadsbestuur in feite alleen de uitvoerder was van de wensen van het collectief dat Groningen heette. Enkele malen is het voorgekomen dat desondanks een zo wijde kloof tussen magistraat en volk ontstond dat het volk zijn heren tot de orde moest roepen. Wanneer de juiste verhoudingen waren hersteld, trokken de burgers zich weer van het raadhuis terug en ging alles weer zoals het hoorde.

Ironischerwijs is juist het democratische en homogene karakter van het oude Groningen de reden waarom de term ‘volksrepubliek Groningen’ voor het oude Groningen minder gelukkig is dan in eerste instantie lijkt. Net zoals we hierboven in het geval van de termen ‘corporatisme’ en ‘communalisme’ hebben gezien, is het woord ‘volksrepubliek’ bedorven door het specifieke gebruik dat er nog niet zolang geleden van is gemaakt. In de tweede helft van de twintigste eeuw werden er de landen mee aangeduid waar het reëel existerende socialisme kon worden aanschouwd. De meest in het oog lopende kenmerken van deze volksrepublieken waren echter de geringe betekenis die er werd gehecht aan de wil van het volk, het gesloten karakter van de politieke elite die er over de belangen van het volk waakte en de grote afstand die tussen die elite en het volk in stand werd gehouden. Deze trekken vinden we in Groningen juist meer terug in de periode ná 1594 dan in die daarvoor.⁶⁴⁸

Van bolwerk van middeleeuws burgerschap werd Groningen in de eerste decennia van de zeventiende eeuw een bolwerk van de Republiek der Verenigde Nederlanden en van het Weten met een hoofdletter. In het bijzonder de Friese nationalisten van Karel Roorda zagen in Groningen en Drenthe een soort

‘kreukelzone’, die hen na de invallen van de jaren 1580-1587 moest behoeden voor invasies vanuit het oosten.⁶⁴⁹ Het bezit van Groningen was echter niet alleen in het belang van Friesland, maar had ook grote strategische betekenis voor de veiligheid van de hele republiek. Dat deze betekenis ook in Den Haag werd onderkend, blijkt uit de subsidies die de Staten-Generaal verstrekten voor de ingrijpende modernisering van de stedelijke verdedigingswerken in de jaren 1605-1624. Deze modernisering ging gepaard met een grootschalige uitleg, waardoor de oppervlakte van het stadsareaal nagenoeg verdubbelde. Anders dan de aanpassing van de vestingwerken zelf strekte deze uitleg vooral tot voordeel van de stad, die hierdoor ruime groeikansen kreeg. Die had Groningen ook nodig, want een sterke vesting, zo was steeds de argumentatie van de magistraat geweest, behoefde ook een sterke economische basis.

Met de verbetering van de vestingwerken was de weerbaarheid van de stad verzekerd. Het publieke heil, aldus de Staten van Stad en Lande in opmerkelijke eendracht, was evenwel niet alleen een militaire aangelegenheid of een kwestie van wapenoefening. Zij meenden dat een Staat – daarmee bedoelden ze de provincie Stad Groningen en Ommelanden – ook moest zorgen voor beoefening van de letteren. De wapens dienden ervoor om niet door de vijand in verdrukking te worden gebracht, de letteren om niet ten prooi te vallen aan onwetendheid en barbarij en daardoor te gronde te gaan. Om die reden had men besloten een ‘illustere school of academie te openen in de metropool van onze provincie, Groningen.’ De opening van de hogeschool werd door middel van een affiche aangekondigd in vele Nederlandse en Duitse steden. Op 23 augustus 1614 had vervolgens de plechtige inwijding van de Groningse academie plaats.⁶⁵⁰

Het jaar 1594 geldt in de Groninger geschiedenis als het jaar waarin de stad een nieuwe start maakte.

Die visie is ongetwijfeld juist. Zowel de tijdgenoten zelf als wij, die de gebeurtenissen van achteraf kunnen beschouwen, zagen en zien dat met de Reductie een nieuwe tijd was aangebroken die – naast zekere beperkingen – vooral ook nieuwe mogelijkheden bood. De grote uitleg, de stichting van de academie en de ontsluiting en exploitatie van de veengebieden worden terecht genoemd als de uitvloeisels van het nieuwe elan dat van Groningen bezit nam. Bij het interpreteren van deze verschijnselen moeten we er evenwel voor oppassen niet al te zeer onze eigen manier van denken te projecteren op de wereld van toen. De successen van toekomstgericht denken, planning en ontwerp die sinds de wetenschappelijke, technische en industriële revoluties zijn geboekt, kunnen ons ertoe verleiden grote ‘prestaties’ uit het verleden te zien als de beoogde resultaten van een op de toekomst gericht beleid, terwijl ze in wezen veel meer de toevallige uitvloeisels zijn geweest van handelingen die men in de eerste plaats stelde in reactie op concrete gebeurtenissen welke de gewone gang van zaken dreigden te verstoren.⁶⁵¹ Hoe moeilijk het is om los te komen van onze eigen, hedendaagse manier van denken, blijkt uit het feit dat ik me in de vorige zin genoodzaakt zag het woord ‘prestaties’ te gebruiken, ofschoon ik dat nu juist graag zou willen vermijden. Het woord ‘prestaties’ impliceert voor ons gevoel immers toekomstgericht en doelbewust handelen. Het zou te ver gaan om de zeventiende-eeuwse stadsbestuurders het vermogen tot toekomstgericht denken te ontzeggen, maar we moeten ons wel realiseren dat vooruitkijken niet hun sterkste kant was. Ze wilden voor alles het bestaande, hun positie en rechten, bewaren. Ook de twee hierboven genoemde punten, de kolossale uitbouw van de Groningse vestingwerken en de stichting van de academie, zijn in de eerste plaats conservatieve, defensieve maatregelen geweest. Het hierboven geciteerde programma ter aankondiging van de opening

van de academie laat daarover geen twijfel bestaan. De nieuwe wallen moesten de vrijheid beschermen tegen absolutistische vorsten, de academie had als belangrijkste taak te voorkomen dat, net zoals in de duistere middeleeuwen en de chaotische zestiende eeuw was gebeurd, de waarheid door onwetendheid en bijgeloof in de verdrukking zou komen.

1.4 BESLUIT

Het idee dat ik in het voorgaande heb willen ontvouwen, is (1) dat de perifere ligging van de stad Groningen ertoe geleid heeft dat er lange tijd geen effectief gezag is geweest dat hoger was in rang dan dat van het stadsbestuur zelf en (2) dat deze omstandigheid op haar beurt weer geleid heeft tot een opmerkelijke gehechtheid van de Groningers aan hun autonomie, tot de uitzonderlijke dominantie van de stad over een uitgestrekte omgeving en tot het langdurig in stand blijven van pre-moderne ‘communale’ staatkundige structuren. Deze verschijnselen passeerden in het voorgaande ‘drieluik’ de revu. Dat ze op hun beurt ook weer onderling samenhangen en elkaar beïnvloedden zal niemand verbazen. De sterke mate waarin het stadsbestuur van ‘het volk’ afhankelijk was – op zichzelf een gevolg van de geringe invloed van ‘hogere machten’ –, heeft ertoe bijgedragen dat bijziendheid en kortetermijndenken het in Groningen vaak hebben gewonnen van zienswijzen die belangen van grotere schaal en langere termijn onderkennen. Beleid dat de ‘gewone Groningers’ geen onmiddellijk nut leek op te leveren, kreeg al gauw het stempel ‘verdacht’ opgedrukt. Daarachter werd dan het eigen- of groepsbelang van de hoge heren vermoed. Deze omstandigheid heeft mede ten grondslag gelegen aan de strenge toepassing van het stapelrecht, Groningens ‘heerschappij’ over de omgeving en de eindeloze ruzies tussen Stad en Lande.

Ook voor de Staten-Generaal was Groningen ver weg. Omdat de gewesten zelf soeverein waren, was de bemoeienis van ‘Den Haag’ met Groningen beperkt. De Staten-Generaal waren geen echte overheid die zich boven de partijen kon opstellen en met gezag regelingen opleggen. De ingrepen die zij deden in de interne zaken van de stad en van de nieuwe provincie Stad Groningen en Ommelanden, vloeiden voort uit enkele bepalingen in het Tractaat van Reductie. Het ging daarbij om zaken als het stedelijke stapelrecht, problemen ten aanzien van de inrichting van de provincie en kwesties die de partijen vrijwillig aan het oordeel van de Staten-Generaal voorlegden. Voor de rest was de belangstelling van Den Haag voor Groningen vooral militair en fiscaal van aard. Groningen was een belangrijke vestingstad en moest netjes haar bijdragen betalen aan de gezamenlijke kas van de Unie. Het is waar, in principe waren de bevoegdheden van de Staten-Generaal uiterst beperkt. Desondanks hadden ze, onder verwijzing naar het vijfde artikel van het Tractaat van Reductie, toch heel wat meer kunnen doen dan ze in werkelijkheid hebben gedaan om de provincie in staatkundige zin wat meer levensvatbaar te maken. De reden daarvoor is ongetwijfeld geweest dat men ‘er geen belang bij had’.

Toen de Republiek in 1672 van drie kanten werd aangevallen trok het Staatse leger zich terug achter de waterlinie. Het noorden moest maar voor zichzelf zorgen en voelde zich dan ook in de steek gelaten. Ook in de aanloop naar de Tweede Wereldoorlog concentreerde de Generale Staf van het Nederlandse leger zich op de verdediging van Holland en meende voor de rest van het land met min of meer symbolische maatregelen te kunnen volstaan. Wat Groningen door zijn afgelegenheid heeft gemist, is niet vast te stellen, maar zeker is wel dat de heren in Den Haag nauwelijks serieuze aandacht hebben getoond voor de belangen die in het Noorden speelden. Wat dat

aangaat is het maar goed dat de Staten-Generaal geen echte landelijke overheid waren. Waren ze dat wel geweest, dan zou dit gebrek aan belangstelling misschien nog veel ernstiger gevolgen hebben gehad.⁶⁵²

Op de keper beschouwd is er in de loop van de eeuwen maar weinig veranderd. Toen een stadsgezantschap zich in de eerste maanden van 1594 te Brussel ophield om aan te dringen op hulp voor de in het nauw gebrachte stad, stelde een van de leden ervan, syndicus Hammonius, zich herhaaldelijk op bij de deur van de zaal waar de regering vergaderde. 'Om mezelf te laten zien en de heren te dwingen aan Groningen te denken', zoals hij in zijn dagboek schreef.⁶⁵³ Hetzelfde geldt nog steeds: lobbyisten en promotiecampagnes moeten ervoor zorgen dat Groningen in de kijker komt, want wie niet gezien wordt, bestaat niet.

In hoeverre Groningen door zijn afgelegenheid van de centra van de macht werkelijk een stad apart is geweest, kan slechts worden vastgesteld door vergelijkingen te trekken met andere steden. Dat is in het voorgaande slechts incidenteel gebeurd. Een dergelijk vergelijkend onderzoek is ook niet echt mogelijk. Een serieuze opzet daarvan vraagt immers dat het te onderzoeken verschijnsel geïsoleerd kan worden van andere factoren. De met elkaar te vergelijken steden moeten dus aan elkaar 'gelijk' zijn, met uitzondering van hun ligging ten opzichte van de in aanmerking komende machtscentra. Zulke steden zijn er niet. Afgezien daarvan zou het zonder meer interessant zijn om ten aanzien van de thema's autonomie, centraliteit en 'communaliteit' Groningen te vergelijken met steden als Gent, Nijmegen, Münster en Bremen, maar of zo'n vergelijking iets wezenlijks zou kunnen bijdragen tot onderbouwing van mijn vermoedens, mag worden betwijfeld.

De terloopse verwijzingen die ik zelf hier en daar heb aangebracht naar de situatie in andere steden,

zijn alle min of meer 'toevallig' van karakter en hebben vooral illustratieve betekenis. Dit past bij de opzet van dit vertoog, dat bedoelt het beeld weer te geven dat zich als gevolg van het langdurige omgaan met de stad-Groninger archiefbronnen in mijn hoofd heeft gevormd. Daarbij heb ik geprobeerd te laten zien op wat voor historische feiten en overwegingen dit beeld is gebaseerd. Deze manier van kijken geeft een andere doorsnede door de feiten dan de meeste andere overzichten van de Groninger geschiedenis en regionaal-historische monografieën, die hetzij strikt chronologisch zijn opgezet of zich tot nauwer omschreven thema's beperken.

De vier hierboven behandelde verschijnselen (perifere ligging, autonomie, regionale dominantie en communaliteit) komen in de andere studies in dit boek niet meer thematisch aan de orde, maar de lezer zal er ook daar herhaaldelijk aan herinnerd worden. Meer nog, de beschreven toestanden en daarmee samenhangende voorstellingen hebben zozeer de manier bepaald waarop de Groningers de gebeurtenissen ervoeren, dat we er goed aan doen ze in gedachten te houden wanneer we hun handelingen willen begrijpen.

NOTEN HOOFDSTUK 1

- 1 Gezien de hedendaagse discussies over de vraag of etniciteit eigenlijk wel bestaat of zou mogen bestaan, is het gebruik van dit woord nogal gewaagd. Hoe weinig substantie het begrip misschien ook mag hebben, identiteit op grond van familie- of stamverwantschap, gezamenlijke herkomst, taal en gebruiken is in de geschiedenis altijd een factor van belang geweest en is dat ook nu nog, hoezeer verlichte geesten dat ook mogen betreuren. Wanneer ik hier en in het vervolg gebruik maak van het woord 'etnisch', bedoel ik niet iets statisch waarvan de essentie eenduidig en in eenvoudige termen te omschrijven is, maar de hier bedoelde identiteit, die door de tijdgenoten als een realiteit werd ervaren en die, afhankelijk van de context, een verschillende lading kon hebben.

- 2 H.A. Wijnne, *Handel en ontwikkeling van stad en provincie Groningen, geschiedkundig beschouwd* (Groningen 1865), J. Huizinga, 'Hoe verloren de Groningsche Ommelanden hun oorspronkelijk Friesch karakter?', in: *Driemaandelijksche bladen* XIV (1914) 1-77, herdrukt in: J. Huizinga, *Verzamelde werken*, I (Haarlem 1948) 464-522, H.J. Keuning, *De regio Groningen* (Groningen 1974), P. Kooij, *Groningen 1870-1914*, GHR 1 (Groningen 1987), Meindert Schroor, *Stadstaat Groningen. De Groninger stadsrechten en buitenbezittingen 1612-2000* (Groningen 1999).
- 3 Aan het thema van de afgelegenheid van Groningen en de gevolgen daarvan wijdde A.Th. van Deursen enkele regels in zijn artikel 'De plaats van de noordelijke gewesten in de republiek', in: K. van Berkel e.a., red., *Nederland en het noorden*. GHR 8 (Assen 1991) 19-26, in het bijzonder 25 ev. Ook Pim Kooij, 'Groningen: central place and peripheral city', in: Pim Kooij en Piet Pellenburg, eds., *Regional capitals* (Groningen 1994) 37-62, stipt het onderwerp aan. Zie tenslotte ook J.N.H. Elerie en P.H. Pellenburg, red., *De welvarende periferie. Beschouwingen over infrastructuur, economie en het mozaiek van functies in Noord- en Oost-Nederland* (Groningen 1998).
- 4 W. Ehbrecht, 'Noordelijke gewesten 1100-1423', in: *AGN* II (1982) 346-371, hier 346.
- 5 Antheun Janse, *Grenzen aan de macht. De Friese oorlog van de graven van Holland omstreeks 1400*. Hollandse historische reeks 19 (Den Haag 1993) 84 ev. met de verwijzingen aldaar.
- 6 W. Bergsma en E.H. Waterbolk, *Kroniekje van een Ommelander boer in de zestiende eeuw* (Groningen 1986) 36 en 39.
- 7 Het wereldwijde web levert de informatie over dit probleem op een presenteerblaadje. Zie *The Distance Concept in International Business: Does it Still Matter?* (University of Strathclyde; Strathclyde International Business Unit, Working Paper 2004/07, November 2004) met verwijzingen naar relevante literatuur.
- 8 Fernand [P.] Braudel, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II* (Parijs, 1949) 309-324, 541-546, hier 541.
- 9 Er is een aardige parallel te trekken tussen de situatie waarin de Friese bevolking van de klei-eilanden aan de Noordzee verkeerde, en die van de bewoners van de Alpendalen. In de verspreid en geïsoleerd gelegen bebouwbare streken van het berggebied is, net zoals 'op de klei', in het begin van de dertiende eeuw sprake van zelfstandige collectieven van vrije boeren. Het bestaan hiervan is illustratief voor de samenhang tussen geografische gesteldheid en politieke organisatie. Zowel aan de kust als in de bergdalen verhinderde de moeilijke toegankelijkheid van deze gebieden dat de hier woonachtige gemeenschappen aan een sterke druk 'van bovenaf' waren blootgesteld (vgl. Pierre Michaud-Quantin, *Universitas. Expressions du mouvement communautaire dans le Moyen-Age latin. L'église et l'état au Moyen Age XIII* (Parijs 1970) 264).
- 10 De in 1580 naar Emden uitgeweken Ommelander eigenfde boer Abel Eppens schreef een kroniek waarin de eigengereidheid van Groningen een van de hoofdthema's is: 'Groningen heeft altijd gedaan waar het zin in had, zonder acht te slaan op bevel van hogerhand of recht, op vriendschap of nabuurschap' (AE I 548).
- 11 Het plaatje verscheen in het *Nieuwsblad van het Noorden* van maandag 6 augustus 1984 ten tijde van de ruimtevluucht van Wubbo Ockels en is later opgenomen in: Lammert Doedens, *De wereld boven Zwolle. 30 jaar regionale geschiedenis in prenten van Nico Visscher* [1993], 59.
- 12 C. van de Kieft, 'De ontwikkeling van de stedelijke autonomie in de Noordelijke Nederlanden gedurende de Middeleeuwen', *NAB* 72 (1968) 229-241. Ook in het vroegmoderne Duitsland was autonomie de normale toestand. Zie hiervoor Heinz Schilling, 'Gab es im späten Mittelalter und zu Beginn der Neuzeit in Deutschland einen städtischen "Republikanismus"? Zur politischen Kultur des alteuropäischen Stadtbürgertums', in: Helmut G. Koenigsberger en Elisabeth Müller-Luckner, eds., *Republiken und Republikanismus in Europa der Frühen Neuzeit* (München 1988) 101-144, hier 122-123 en dezelfde, *Die Stadt in der frühen Neuzeit*. Enzyklopädie deutscher Geschichte 24 (München 2004²) 40.
- 13 Zie 'Groningens eerste parel', §2.2.1, p. 286. Ook over hetgeen hierna volgt vindt men daar meer bijzonderheden en verwijzingen naar bronnen en literatuur.
- 14 H.P.H. Jansen en A. Janse, ed. en vert., *Kroniek van*

- het klooster Bloemhof te Wittewierum* (Hilversum 1991) 346-347). Naarding ziet in de Gelkingen Groningers van Friese origine (J. Naarding, 'Stad en Ommelanden', in: K. Heeroma en J. Naarding, *De ontfrissing van Groningen* (Zuidlaren 1961) 45-62). Zie ook W. de Vries, 'Friese namen in 't Gorecht en over de Drentse grens', in: *NGN* VIII (Leiden 1932) 20-29, hier 27. Naarding stelt op taalkundige gronden vast dat de middeleeuwse bevolking van Groningen een belangrijke Friese component moet hebben gehad en dat het in het bijzonder de Friese Groningers zijn geweest die zich tegen het 'Frankische' gezag hebben verzet. Voor wat betreft de details lijken Naardings historische conclusies nogal overmoedig, maar dit is geen reden om de door hem gesignaleerde taalkundige verschijnselen minder serieus te nemen. Volgens hem zou Groningen tot ongeveer 1300 'tweetalig' zijn geweest. Zelfs de naam 'Groningen' wijst volgens Naarding op een Friese oorsprong. Het is beslist niet onaannemelijk dat Naarding het bij het rechte eind heeft wanneer hij opmerkt dat het etnische element een belangrijke rol heeft gespeeld in de partijstrijd, die Groningen in de dertiende en veertiende eeuw teisterde. Zie ook p. 188 noot 352.
- 15 W. Jappe Alberts, 'De middeleeuwen, staatkundig beschouwd', in: B.H. Slicher van Bath e.a., red., *Geschiedenis van Overijssel* (Deventer 1970) 61-69, hier 62 ev.
- 16 Zie voor de termen 'dalend' (*descending*) en 'klimmend' (*ascending*): Walter Ullmann, *Principles of Government and Politics in the Middle Ages* (Londen 1961) 19 evv.
- 17 Zie voor een bespreking: P.H.D. Leupen, 'Filips van Leiden en "Medieval Political Thought"'. Naar aanleiding van een recensie', *BMGN* 98 (1983) 483-489, hier 486.
- 18 P.J. Blok e.a., eds., *Oorkondenboek van Groningen en Drente*. 2 dln. (Groningen 1896-1899) I 105. Naar het oorkondenboek wordt in het vervolg verwezen met de letters *OGD*.
- 19 W.J. Formsma, 'De middeleeuwse vrijheid', in: W.J. Formsma e.a., red., *Historie van Groningen, Stad en Land* (1976) 77-106, hier 85, en Bert Looper, "Universitas in Groninge". De verhouding tussen een gemeenschap en haar vertegenwoordigers in de Middeleeuwen', in: *GVA* 1982-1983, 7-20. Zie ook Van der Werff, 'De opkomst', 198-199 en de verwijzingen daarbij.
- 20 Guillaume d'Auvergne, bisschop van Parijs in de jaren 1228-1247, heeft het over een *multitudo in unum versa* (geciteerd door Michaud-Quantin, *Universitas* 33). De betekenis van het woord *universitas* is het beste duidelijk te maken door de kern ervan, het bijvoeglijk naamwoord *universus*, tegenover zijn tegendeel te stellen: *singulus*. Het eerste woord betekent 'gezamenlijk', 'in zijn geheel gezien', het tweede 'afzonderlijk', 'apart beschouwd'. We zien het begrippenpaar vaak in oorkonden. De uitvaardigende instantie richt zich daarin dikwijls tot '... *universis et singulis* die deze oorkonden zullen zien of horen lezen...' Dat wil zeggen dat de oorkonde bedoeld is ter algemene kennisname: alle mensen samen en ieder mens afzonderlijk mogen/mag of moeten/moet weten wat erin staat.
- 21 Michaud-Quantin, *Universitas*, 57 en 251.
- 22 Zo probeerde keizer Frederik II met zijn Groot Edict van 1232 tevergeefs de Noord-Italiaanse stadstaten onder zijn gezag terug te brengen.
- 23 Michaud-Quantin, *Universitas*, 225 en 227.
- 24 *OGD* II 666 (1361).
- 25 Hajo van Lengen, 'De Friese landen tussen Eems en Lauwers in de Middeleeuwen. Een bijdrage tot de indeling van de landen en de betekenis [van] hun landszegels', in: *Historisch jaarboek Groningen 2004*, 7-25, hier 18.
- 26 Het woord *civis* wordt meestal vertaald als 'burger', een woord dat oorspronkelijk 'bewoner van een versterkte plaats' betekent. In middeleeuwse oorkonden komt het woord *civis* echter herhaaldelijk voor als aanduiding van personen die zeker geen stedelingen zijn, maar in dorpen wonen. In die gevallen is het beter om te spreken van 'buren'.
- 27 *OGD* I 227 (1308).
- 28 Bijvoorbeeld *OGD* I 310, 314, 357, 382, II 683 en 1240 uit de jaren 1327-1380.
- 29 *OGD* I 192 en 214 (1294 en 1301) en *OGD* I 258 (1318).
- 30 Michaud-Quantin, *Universitas*, 251 en 255.
- 31 In de veertiende eeuw bestreed de Engelse minderbroeder Willem van Ockham de zienswijze dat algemene begrippen (*universalia*) zelfstandige substanties zijn. Hij verklaarde dat we het moeten doen met de dingen zelf (*res*) en de betrekkingen daartussen. Hij ging uit van de

- grondregel dat je het zelfstandig bestaan van begrippen alleen moet veronderstellen wanneer het echt niet anders kan ('Ockhams razor': *entia non sunt praeter necessitatem multiplicanda*). Ontologie is uiteraard iets anders dan medievistiek, maar dat hindert me niet om ook in een geval als de *universitas* 'Ockhams scheermes' aan te zetten, zij het dat we hier moeten spreken van een metafoor-in-de-tweede-graad of 'meta-metafoor'. Ockham zegt dan: 'Je moet bij de interpretatie van een woord geen technische term veronderstellen waar een "gewone" betekenis voldoet.'
- 32 Ehbrecht ziet sterke overeenkomsten tussen de ontwikkelingen van de stedelijke gemeenschap en die van de Friese 'landgemeente' (zie Ehbrecht, 'Noordelijke gewesten', 357 evv.).
- 33 Zie voor de gedachte over de verbinding van 'aardse *universitates* met het hemelse universum' ook Van Lengen, 'De Friese landen', 12.
- 34 In de tijd waarover het hier gaat hadden inwoners van een gebied alleen wat in te brengen, wanneer ze over een bezit van een bepaalde omvang beschikten. Alleen deze eigenaren werden geacht 'mee te tellen'. Zie ook p. 147.
- 35 Zie ook Oebele Vries, *Het Heilige Roomse Rijk en de Friese vrijheid* (Leeuwarden 1986) 18 en de daarbij opgegeven literatuur. Veel later, bij de zeventiende-eeuwse theoreticus Johannes Althusius, is de *universitas* hetzelfde als het *corpus consociatum*, het 'geassocieerde lichaam' dat alle andere associaties omvat binnen een gegeven geografisch territorium. Zij is van publieke, niet van private aard. Althusius gebruikt het woord als een algemene term, waaronder ook begrippen als 'gemenebest', 'provincie' en 'stad' kunnen vallen.
- 36 Edith Ennen, *De Europese stad in de middeleeuwen* (Haarlem 1978) 80 evv. De opkomst van de ruileconomie in de elfde en de twaalfde eeuw deed een behoefte aan regels ontstaan waaraan binnen het kader van het landrecht niet kon worden voldaan. Het gaat hier om reglementering van zowel de verhoudingen tussen de kooplieden onderling als hun relaties met de inwoners van de plaatsen waar ze werkzaam waren (Michaud-Quantin, *Universitas*, 262).
- 37 *OGD I* 229, 233 en 235.
- 38 In de tekst van 3 februari 1310 heet het als volgt: 'ende dese drie lesten ponten, die vinden wi te bescriven ende te setten in der stat boic ende te houden ewelike ende te besveren alsoe statrecht' (*OGD I* 229).
- 39 In het origineel luidt deze passage als volgt: 'Ende so wes die merre partie van den raede overeendraghet, dat sel stade ende vast bliven, ende des sel die minre partie volghen, als die raet ghecoren ende gheëet is.'
- 40 C.E. Dijkstra, 'Een raadselachtig hoofdstuk uit de geschiedenis der stad Groningen', *GVA* 1953, 4-43, hier 32-35, hiernaar E.O. van der Werff, 'De opkomst van het stadsbestuur van Groningen 1245-1400', in: Boersma, *Groningen 1040*, 193-208, hier 207. Zie ook Formsma, 'De middeleeuwse vrijheid', 87.
- 41 *OGD I* 233.
- 42 Originele tekst: 'ofte der miente'.
- 43 Eenheid van rechtsbedeling is een voorwaarde voor het ontstaan voor een homogene plaatselijke gemeenschap. Alle burgers en ingezetenen moeten justitiabel zijn voor dezelfde rechter en beoordeeld worden naar hetzelfde recht. Om dit te kunnen bereiken moeten de kaders van persoonlijke rechten en de onoverzichtelijke wirwar van feodale jurisdicties worden verbroken (vgl. Michaud-Quantin, *Universitas*, 258 en Ennen, *De Europese stad*, 91).
- 44 J.Ph. de Monté Verloren en J.E. Spruit, *Hoofddlijnen uit de ontwikkeling der rechterlijke organisatie in de Noordelijke Nederlanden tot de Bataafse omwenteling* (Deventer 1972^s) 68.
- 45 Over de aard van deze conflicten is helaas niets bekend. Het is mogelijk dat de problemen vergelijkbaar waren met die welke ruim dertig jaar later opnieuw aanleiding gaven tot onderlinge strijd (1338). Zie hiervoor §1.2.1 (p. 51).
- 46 Het gebied rondom de stad Groningen buiten de muren waar het stadsrecht van Groningen gold. Dit gebied wordt ook wel aangeduid als 'stadsvrijheid'. Zie voor de gebeurtenissen van 1250 en 1251 ook p. 51 en 'Groningens eerste parel', §2.2.1, p. 290.
- 47 I.H. Gosses, 'Met meerderheid van stemmen', in: I.H. Gosses, *Verspreide geschriften*. F. Gosses en J.F. Niermeyer, eds. (Groningen/Batavia 1946) 34-54, hier 40.
- 48 Zie voor het begrip 'meetellen' de aantekening onder noot 34.

- 49 Het is zinvol om in dit verband te verwijzen naar de groeiende invloed van het 'koopliedengilde' in deze jaren. Volgens Dijkstra is het eerste boek van het 'Oldermansboek' in het tweede kwartaal van de veertiende eeuw tot stand gekomen en waren het de kooplieden die in het stadsbestuur 'de dienst uitmaakten'. Naar de opvatting van deze auteur is de stad 'politiek gesproken in de koopmansgilde opgegaan' (C.E. Dijkstra, 'Magistraatsbestel in middeleeuws Groningen', in: *GVA* 1964, 60-86, hier 66). Dit lijkt me, gelet op de mist waarin de middeleeuwse verhoudingen in Groningen zijn gehuld, een nogal boude uitspraak.
- 50 Wanneer ze de middeleeuwse samenleving beschrijven spreken rechtshistorici en medievisten graag over rechtskringen en genootschappen. Ze bedoelen daarmee groeperingen die hun eigen regels hebben en waarvan de leden eventueel gezworen hebben elkaar en die regels trouw te zijn. We hebben al eerder gezien dat er voor Groningen nauwelijks bewijzen zijn die het bestaan daarvan onomstotelijk aantonen. Alleen de veronderstelde parallelle met ontwikkelingen elders doet vermoeden dat deze vormen van organisatie ook hier niet hebben ontbroken. Ik houd mij op de vlakke en gebruik voorlopig liever het woord 'overleggen'. We mogen er immers van uitgaan, dat de leden van de verschillende groeperingen in ieder geval met elkaar over hun gemeenschappelijke belangen zullen hebben gesproken.
- 51 Looper, "Universitas in Groninge" 9.
- 52 *OGD* 1 105.
- 53 Michaud-Quantin deelt mee dat in Denemarken *aldermanns* van gilden ook senatoren genoemd werden. Hij vraagt zich echter af of het hier om echte raadsheren gaat, of dat het woord 'senator' een soort eretitel zou kunnen zijn. Hij wijst op de overeenkomst in betekenis tussen 'alderman' en *senator* (beide woorden betekenen 'oudere heer') onder verwijzing naar Johannes van Salisbury (c. 1125-1180, bisschop van Chartres), die in zijn 'Polycraticus' ook de aandacht vestigde op het feit dat in het woord *senatus* het idee van ouderdom besloten zit (Michaud-Quantin, *Universitas*, 143).
- 54 Zie §1.3.2 voor aanvullende opmerkingen over de ontwikkeling van het stadsbestuur.
- 55 De tekst van 3 februari 1310 rept van 'der stat boic' (zie p. 171 noot 38).
- 56 Zie J.C.M. Cox, *Repertorium van de stadsrechten in Nederland: 'Quod vulgariter statreghte nuncupatur* (Den Haag 2005), in het bijzonder de artikelen over Deventer (p. 84) en Zwolle (p. 262) met de verwijzingen daarbij.
- 57 We zien hier een opmerkelijke parallel met de manier waarop keizer Frederik II zich een eeuw vroeger met de constituties van autonome steden bemoeide. Wanneer hij wilde dat een stad een door hem gewenste wet aannam, onthield hij zich van een rechtstreeks bevel, maar gebood hij de stadsbestuurders om de regeling 'graag en met vreugde' (*libenter et hilariter*) in de stedelijke wetgeving op te nemen. Op die manier was het voorschrift geen wet van de keizer meer, maar een regeling van de stad zelf. De keizer handhaafde op deze manier zijn eigen soevereiniteit en erkende tegelijkertijd dat deze soevereiniteit niet meer was dan een superstructuur boven een goeddeels autonome onderbouw (Michaud-Quantin, *Universitas*, 254). Zie over de gebeurtenissen van 1310-1311 in een ander verband ook 'Groningens eerste parel', §2.2.5, in het bijzonder p. 310.
- 58 Van de Kieft, 'Stedelijke autonomie', 234.
- 59 Hiermee wordt het Gorecht bedoeld: het onder het Sticht Utrecht behorende gebied ten oosten van de Hunze en ten zuiden van de stad Groningen.
- 60 Stadsarchief rvr 70. Bepalingen zijn bewaard gebleven door Johan van Virneburg (1364-1361; rvr 81), Floris van Wevelinchoven (1378-1393; rvr 84), Frederik van Blankenheim (1393-1423; rvr 104), Rudolf van Diepholt (1423-1455; rvr 178), David van Bourgondië (1455-1496; rvr 215) en Frederik van Baden (1496-1517; rvr 393).
- 61 Akte van 15 november 1344 (*OGD* 1 382). Zie voor de *precariën* ook 'Groningens eerste parel', §2.1.8, p. 234.
- 62 Janse, Grenzen aan de macht 96.
- 63 Ze pachtte het gerecht in de stad en de stadstafel voor 100 jaar. Zie 'Groningens eerste parel', §2.2.7, in het bijzonder p. 318.
- 64 Zie §§1.2.3 en 2.2.7.
- 65 A.T. Schuitema Meijer en W.K. van der Veen, *Zegel, wapen en vlag van de stad Groningen* (Groningen 1965) 40, Vries, *Het Heilige Roomse Rijk*, 37-47, Dirk Jan Henstra en Jan C. van der Wis, 'De koninklijke adelaar op Groninger stedelijke munten', *De beeldenaar* 28 (2004) 63-72.

- 66 N.E. Algra, Een spionagerapport van omstreeks 1468 (Leeuwarden 1967).
- 67 Elders ga ik hierop uitvoeriger in: §§1.2.7 en 1.3.5, en in 'Groningens eerste parel', §2.2.9.
- 68 Meer over dit onderwerp volgt in §1.3.3.
- 69 Zie voor tekst, vertaling en commentaar M.E.H.N. Mout, *Plakkaat van Verlatinge* ([s-Gravenhage] 1979), hier in het bijzonder 94-95 (tekst en vertaling) en 40-46 (commentaar). Zie voorts E.H. Kossmann, 'Volkssoevereiniteit aan het begin van het Nederlandse ancien régime', *BMGN* 95 (1980), 1-34, in het bijzonder 11 evv. In de jaren 1592-1593 probeerde ook Groningen zelf – vergeefs – van de aan Filips II gezworen eed af te komen op grond van de overweging, dat de koning niet in staat was Groningen tegen de rebellen te helpen en dus niet aan zijn verplichtingen voldeed. Zie hiervoor onder meer de vercijferde brief die luitenant en hoofdmannen, burgemeesters en raad en verordenden van Stad en Lande op 19 juni 1593 aan hun gezanten ten Hove schreven (rvr 1018.3.21).
- 70 Zie 'Groningen en zijn bure: centraliteit en dominantie' op pp. 46 evv.
- 71 Zie §2.2.9.
- 72 Stadsarchief rvr 426, gedrukt: H.O. Feith, ed., *Werken van Johan Rengers van Ten Post*. 3 dln, 1 *Kronyk* (Groningen 1852) 218-223. In het vervolg wordt naar deze uitgave verwezen met de letters JR.
- 73 L. Hahn en H. Ramm, eds., *Eggerik Beninga: Cronica der Fresen*, 2 dln. (Aurich 1961-1964) II 646. Naar dit werk wordt hierna verwezen met de letters EB. Van Eggerik Beninga wordt gezegd dat verering voor graaf Edzard het belangrijkste motief is geweest om zijn kroniek te schrijven (H. Reimers, geciteerd door E.H. Waterbolk, *Twee eeuwen Friese geschiedschrijving* (Groningen-Djakarta 1952) 34).
- 74 'Als het niet anders kan / zullen we nu (1536) nogmaals een bezegeld verdrag verbreken. / We hebben het met vier Utrechtse bisschoppen geprobeerd. / Graaf Edzard verlost ons van de hertog van Saksen, / toen het ons slecht ging en we geen feest meer konden vieren (1506). / Wij hadden weliswaar officiële beloften gedaan en eden gezworen aan de bisschoppen en graaf Edzard / – de oorkonden die daarvan zijn liegen niet / en bestaan vandaag de dag nog altijd, / tot schande van ons nageslacht – , / maar toch hebben we ook nog hertog Karel van Gelre als heer aangenomen (1514/1518). / Nu zullen we voor de zevende keer de huik naar de wind hangen. / We zullen de dappere Jurgen Schenck van Toutenburg / eens laten vertellen wat hij voor ons kan betekenen. / Als we hem voor de gek kunnen houden / mag hij 's nachts wel stilltjes onze stad binnenglippen namens het huis van Bourgondië.' Met de vier Utrechtse bisschoppen worden Frederik van Blankenheim, Rudolf van Diepholt, David van Bourgondië en Frederik van Baden bedoeld. Inderdaad bevinden zich in het Groninger stadsarchief bezegelde oorkonden inzake de verdragen die de stad met deze heren sloot. Zie voor een opgave van deze stukken noot 60 op de vorige pagina.
- 75 Groningens onbetrouwbaarheid is een vast thema bij vrijwel alle auteurs die kritisch staan ten opzichte van de stadspolitiek. Zie ook het citaat uit de kroniek van Johan Rengers (JR I 200-201; "Groningens eerste parel" §2.2.9, p. 322). Het oudste geval van Groningens spreekwoordelijke 'trouweloosheid' lijkt te dateren van 1398. Toen huldigden de Groningers via Willem van Oostervant hertog Albrecht van Beieren als hun landsheer, maar braken hun woord reeds kort daarna (H. Bruch, ed., *Johannes de Beke, Croniken van den Stichte van Utrecht ende van Hollant*, RGP grote serie 180 (s-Gravenhage 1982) 264). Het is de vraag of deze gebeurtenis gezien kan worden als een geval van 'de typisch Groningse onbetrouwbaarheid'. Het lijkt er eerder op dat enkele Vetkoperse (Hollandsgezinde) stedelingen de Hollanders hebben willen laten geloven dat zij de stad Groningen aan hen zouden kunnen uitleveren. Daarmee overspeelden ze echter hun hand, want de Schieringer (anti-Hollandse) partij was zeer sterk, zodat van het plan niets terecht kwam (Ubbo Emmius, *Rerum Frisicarum Historia* (Leiden 1616) XVI, 232; hierna geciteerd als *RFH*). De handelwijze van Hollandsgezinde Groningers lijkt als twee druppels water op die van de Ommelander en Oostfriese Vetkopers, die hun eigen macht probeerden uit te breiden door leenman van de Hollandse graaf te willen worden. Zie over Groningens notoire onbetrouwbaarheid ook de kadertekst *Over trouw en politiek* in 'Dansen om de bruid', pp. 535 ev.).
- 76 W.J. Formsma, 'De nieuwe geschiedenis, staatkundig

- beschouwd', in: Slicher van Bath, *Geschiedenis van Overijssel*, 119-135, hier 119.
- 77 Zie 'Groningens eerste parel', §2.2.11, pp. 335 ev.
- 78 Jonathan I. Israel, *De Republiek 1477-1806* (Franeker 1996) 72.
- 79 J. Decavele, ed., *Apologie van een rebelse stad* (Antwerpen 1989).
- 80 A.H.M. van Schaik, 'Een nieuwe heer en een andere leer', in: R.E. de Bruin e.a., red., *Geschiedenis van de stad Utrecht. 'Een paradijs vol weelde'* (Utrecht 2002) 191-294, hier 192 evv. Zie ook F. Postma, 'De mislukte missie van mr. Maarten van Naarden als luitenant-stadhouder van Stad en Lande 1541-1557', in: *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 120 (2005) 1-27, hier p. 26.
- 81 J.E.A.L. Struick, *Utrecht door de eeuwen heen* (Utrecht/Antwerpen 1968) 129.
- 82 A.F. Mellink, 'Territoriale afronding der Nederlanden', in: *AGN v* (1980) 492-505, hier p. 492.
- 83 Kossmann, 'Volkssouvereiniteit' 9.
- 84 Zie pp. 19 ev. en ook §1.3.1.
- 85 In Frankrijk zou deze ontwikkeling een theoretisch hoogtepunt bereiken in de absolutistische soevereiniteitsleer van Jean Bodin (1530-1596). Zijn hoofdwerk, *Les six livres de la République*, verscheen in 1576.
- 86 Kossmann, 'Volkssouvereiniteit' 33.
- 87 H.F.K. van Nierop, 'De troon van Alva. Over de interpretatie van de Nederlandse Opstand', in: *BMGN* 110 (1995) 205-224, hier 212. Terecht wijst Van Nierop in dit verband op de tempoverschillen in de Europese Unie. Sinds de jongste uitbreidingen zijn die alleen nog maar toegenomen.
- 88 RF 1537.30. De delegatie bestond uit stadhouder Jurgen Schenck van Toutenburg en Jean de Lannoy, heer van Molembais.
- 89 Dit geldt ook voor Overijssel (Formsma, 'Nieuwe geschiedenis', 120). De Brusselse regering maakte onderscheid tussen de patrimoniale en de nieuw-verworven gewesten, die tot 1548 formeel nog tot de Westfaalse Kreits van het Duitse Rijk behoorden (zie 'Groningen en de voorbijvaart van Emden', §3.2.11, p. 435). Wanneer de gewesten werd opgedragen vertegenwoordigers voor beraad naar Brussel te sturen hanteerden de klerken verschillende adreslijstjes. In de herfst van 1549 kregen Stad en Lande per vergissing een oproep voor zo'n bespreking, omdat een verkeerde adreslijst was gebruikt. Het was de bedoeling geweest alleen de 'oude gewesten' naar Brussel te laten komen ('Groningens eerste parel', §2.2.12, p. 342).
- 90 Het citaat is in het Latijn (*difficile genus hominum*) te vinden bij M. Dierickx, *De oprichting der nieuwe bisdommen in de Nederlanden onder Filips II, 1559-1570* (Antwerpen/Utrecht 1950) 195.
- 91 Zie 'Groningen en de voorbijvaart van Emden'.
- 92 Zie rvr 713: Akte, waarbij burgemeesters en raad en de bouwmeesters van de gilden verklaren dat zij de sleutels van de stadspoorten tijdelijk aan de graaf van Megen hebben overgedragen, 7 juni 1568.
- 93 Cornelius Kempius, *De origine, situ, qualitate et quantitate Frisiae et rebus a Frisiis olim praeclare gestis libri III* (Keulen 1588) 137. Zie over hem p. 46.
- 94 'Item sullen die van Groeninghen sauff rechts ende onvercort zijn ende blijven in alle hun privilegiën, liberteyten, rechten ende vrijheyden' (stadsarchief rvr 638).
- 95 H.L. Wichers, *Verklaring van het tractaat van reductie der stad Groningen aan de Unie van Utrecht*, 2 dln. (Groningen 1794-1796), C.P.L. Rutgers, 'Vóór en na de Reductie', in: P.J. Blok e.a., *Gedenboek der reductie van Groningen in 1594* (Groningen 1894) 119-136, E. Wiersum, *De gedwongen vereeniging van Stad en Lande in 1594* (Groningen 1898), H.P. Coster en P. Biesta, *Eenicheyt ende accord. Beschouwingen naar aanleiding van de reductie van Groningen 1594-1944* (Assen 1945), E.H. Waterbolk, 'De nieuwe tijd. Staatkundige geschiedenis', in: *Historie van Groningen, Stad en Land*, 235-276, dezelfde, 'Hoe warm het was en hoe ver. Groningerland: van tweedeling naar deel van Nederland', in: P.Th.F.M. Boekholt e.a., red., *Rondom de reductie. Vierhonderd jaar provincie Groningen 1594-1994*. GHR 10 (Assen 1994) 98-115.
- 96 Zo veronderstelt F. Postma dat Stad en Lande wellicht beter af zouden zijn geweest met een eigen versie van het 'Utrechtse' model (Postma, 'De mislukte missie', 27).
- 97 Een uitgebreid en systematisch opgezet prosopografisch onderzoek kan uiteraard wel degelijk belangwekkende feiten aan het licht brengen.
- 98 MA II 166.
- 99 DA 601.

- 100 VH II 47v en 53.
- 101 Stadsarchief rvr 3.1.
- 102 Heinz Schilling signaleert hetzelfde probleem met betrekking tot het achterhalen van een politiek-bestuurlijke 'sfeer', zoals het veronderstelde republikeinse karakter van de laatmiddeleeuwse en vroegmoderne stad. Bij gebrek aan directe bronnen moet men het beeld uit losse mozaïeksteentjes proberen samen te stellen. Ik heb zelf de indruk dat op dit terrein de praktijk vooraf ging aan de theorievorming. Ik kom daar later op terug (zie §1.3.3, in het bijzonder p. 113).
- 103 AE II 501.
- 104 Niet alleen de stedelingen, ook de Ommelanders dachten zo. 'De Ommelanders zijn altijd voorstander geweest van autonomie. Ze vonden dat het gewest geregeerd moest worden door een eigen Statencollege onder uiteindelijk soevereiniteit van de koning van Spanje. Ze wilden aan deze lijn vasthouden zolang ook de andere Nederlandse gewesten of de Geünierde Provincies zich hieraan hielden' (AE I 300).
- 105 OA 36, fol. 30v. Zie voor de persoon van Maarten van Naarden pp. 143 en 197, noot 556.
- 106 Dit geldt ook voor de plattelandsbevolking. Dat is een van de redenen waarom Groningen beschouwd kon worden als *arx Frisiae*. Zie hiervoor 'Groningen en zijn burenen'.
- 107 Kinderen van burgers werden geacht door het feit van hun geboorte lid te zijn van het eedgenootschap (geboren burgers zijn gezworen burgers).
- 108 De vreemdeling was in beginsel rechteloos en werd als een potentiële vijand beschouwd (De Monté Verloren en Spruit, *Hoofdlijnen*, 21 en K. de Vries, 'De middeleeuwse stadsrechten', in: Slicher van Bath, *Geschiedenis van Overijssel*, 89-92, hier 90).
- 109 Uit de veelheid van voorbeelden wijs ik op het gedrag van de Hollandse kapiteins, die in de jaren tachtig in opdracht van de Staten-Generaal op de Eems de handel op Groningen moesten blokkeren. Wanneer ze zich niet lieten omkopen waren hun activiteiten vooral gericht op het uitschakelen van de Emders overzeese handel, die de Hollandse geduchte concurrentie aandeed.
- 110 A.T. Schuitema Meijer e.a., *Historie van het archief der gemeente Groningen* (Groningen 1974). Ik hoop in de inleiding van de nog te publiceren inventaris van het oud-archief van de stad Groningen nader op dit onderwerp in te gaan.
- 111 Zie hierover 'Groningen en zijn burenen'.
- 112 Ter illustratie mogen de volgende voorbeelden dienen, waarbij achter het formele verzet op grond van de 'privileges' ook andere, meer inhoudelijke, motieven schuilgingen. De ketterplakkaten van Karel V en Filips II druisten in tegen de in Groningen gebruikelijke liberale praktijk. De stadsbestuurders stelden zich in de godsdienstkwestie pragmatisch op. Wat gelovigen dachten en openlijk beleden, werd niet van belang gevonden, zolang ze maar niet de openbare orde in gevaar brachten (Egbert van der Werff, 'Katholiek en protestant rond de Reductie', in: P. Brood, red., *Van Beeldenstorm tot Reductie van Groningen* (Groningen 1994) 117-142, hier 118-121). Bij de afwijzing van de opdracht van de Staten-Generaal om over te gaan tot het heffen van de 'generale middelen' (1576) speelden overwegingen mee, die te maken hadden met de geografische bijzonderheden van het gewest en de eigenaardigheden van de regionale economie (stadsarchief rvr 1476.19). De door Brussel in 1588 gewenste invoering van een Raad van Admiraliteit stuitte op het belang dat de stad Groningen had bij de grote handelsvaart (Jan van den Broek, "'Een freije Anzeestat". De stad Groningen en de Hanze in de 16e eeuw', in: *Historisch Jaarboek Groningen 2002*, 43-71, hier 44 ev.).
- 113 Van de Kieft, 'Stedelijke autonomie', 239. Zie voor Holland: W. Prevenier en J.G. Smit e.a., eds., *Bronnen voor de geschiedenis der dagvaarten van de Staten en steden van Holland vóór 1544*, RGP grote serie 201, 202 en 242 ('s-Gravenhage 1991, 1987 en 1998).
- 114 Over de vertegenwoordiging van 'het volk' en het verschil tussen hedendaagse inzichten inzake democratie en vroegmoderne voorstellingen over volksinvloed wil ik in 'Groningen en de Groningers' (pp. 99 evv.) nog enkele opmerkingen maken. De gedachte dat de godsdienst de belangrijkste reden was om tegen Filips II in opstand te komen, is ook gehuldigd door figuren als Marnix van Sint Aldegonde en Aggaeus van Albada, de Fries die onder meer de eerste syndicus van de Ommelander Staten is geweest (1559-1561). Zie hiervoor K. van Berkel, 'Aggaeus de Albada en de crisis in de Opstand (1579-1587)', *BMGN* 69 (1981) 1-25, hier 7-8 en 24.

- 115 AE II 59.
- 116 Stadsarchief rvr 20; Verbaal van het gezantschap van burgemeester Johan Wyfrink, raadsheer Lulof Roelofs en syndicus dr. Johan de Gouda naar aartshertog Matthias, de Staten-Generaal en Willem van Oranje te Antwerpen, 1579-1580 (gedrukt: *Bijdragen tot de geschiedenis en oudheidkunde inzonderheid van de provincie Groningen* (BGOG) VI, 161-228, hier 166-167).
- 117 Henri Lonchay, ed., *Commentario del coronel Francisco Verdugo de la guerra de Frisa* (Brussel 1899) 5, 8 en 9.
- 118 Parker, *The army of Flanders*. Ook in zijn andere publicaties schenkt Parker veel aandacht aan de managementaspecten van het regeringsbeleid.
- 119 Kossmann, 'Volkssouvereiniteit', 2.
- 120 Zie 'Groningen en de voorbijvaart van Emden' en de bijlage 'Goochelen met akten' daarbij (pp. 476 en 512 evv.).
- 121 De Scholbalg is het vaarwater tussen Ameland en Schiermonnikoog. Zie A.H. Huussen jr., 'Het Fries-Groningse geschil voor de Geheime Raad te Brussel over het leggen der tonnen in de Scholbalg (1550-1556)', in: *GVA* 1978-1979, 87-115. Zie ook §3.5.3.
- 122 Mattheus 25:29; de aangehaalde tekst is die van de Statenvertaling van 1637.
- 123 AE I 470. Zie over het belang van het imago van Groningen ook 'Dansen om de bruid', p. 564 ev.
- 124 Zie p. 36.
- 125 DA 659, AE I 293, 323, 400 en II 479, 611, MJ I 95v.
- 126 Overigens is het aardig om erop te wijzen dat Kempius zijn geschiedwerk schreef omdat 'de oude schrijvers' nauwelijks aandacht aan Friesland hebben gewijd, 'alsof ze van mening waren dat dit gebied buiten de wereld ligt' (*extra orbem sitam esse rati*). Er is volgens Kempius dus een grote behoefte aan een overzicht van de Friese geschiedenis (Kempius, *De origine*, 'epistola dedicatoria' (ongepagineerd)).
- 127 Strikt genomen zijn dit alleen de stadsjurisdicties Gorecht en Oldambt, maar ik verdenk Kempius ervan dat hij hier ook de Ommelanden op het oog heeft.
- 128 Kempius, *De origine*, 'epistola dedicatoria' (ongepagineerd) en 137. Zie over Cornelius Kempius (Kempis) ook Waterbolk, *Twee eeuwen*.
- 129 Volgens Heinrich Schmidt was 'die antiherrschaftliche Front' rond het jaar 1100 'eine allgemeinfriesische Erscheinung' (Heinrich Schmidt, *Politische Geschichte Ostfrieslands*. Ostfriesland im Schutze des Deiches 5 (Leer 1975) 26. Zie ook Ehbrecht, 'Noordelijke gewesten', en J.R.G. Schuur, 'De Friese hoofdeling opnieuw bekeken', *BMGN* 102 (1987) 1-28, hier 9.
- 130 Ehbrecht, 'Noordelijke gewesten', 346. J.A. Kossmann-Putto wijst in dit verband op de reputatie van de Friezen lastig en onbetrouwbaar te zijn (J.A. Kossmann-Putto, 'Staatsinstellingen en recht circa 1100-1400', in: *AGN* III (1982) 11-59, hier 50).
- 131 In een bijzinnetje lijkt Ehbrecht de praktische problematiek toch te erkennen: feodale machthebbers waren niet in staat om de uiterst gedecentraliseerd levende bevolking te overzien (Ehbrecht, a.w. 347).
- 132 Het woord 'landgemeente' is een vertaling van het in de Duitse literatuur gebruikelijke 'Landesgemeinde', waaromheen een soort ideologie is gesponnen. Het feit dat ik het begrip gebruik betekent niet dat ik ook een volgeling van die ideologie ben. Ik geef hier de voorkeur aan 'landgemeente', omdat het alternatief (het in de Nederlandstalige literatuur gebruikelijke 'landschap') de maatschappelijke connotatie mist die ik in dit verband nodig heb.
- 133 'Groningens eerste parel', p. 290.
- 134 De partij van de 'Gelkingen' zou de Ommelander Friezen hebben opgeroepen om de stad aan te vallen. Dit was op zichzelf al een daad van verraad jegens hun eigen stad. Toen de Hunsingoërs en Fivelgoërs tot de aanval overgingen braken de Gelkingen – begrijpelijkerwijs want consequent – bovendien de eed die hen verplichtte mee te helpen de stad te verdedigen (Jansen en Janse, *Wittewierum*, 386-387). Zie ook p. 18, en 'Groningens eerste parel', pp. 250, 268 en 278, en §2.2.1.
- 135 Stadsarchief rvr 52 (gedrukt: *OGD* I 126). Zie uitvoeriger over dit verbond 'Groningens eerste parel', p. 307 ev. Naarding ziet, wellicht niet ten onrechte, in de gebeurtenissen van 1250-1251 'een zege van het Friessprekende bevolkingsdeel' van Groningen. Hierdoor werd de weg vrijgemaakt voor overeenkomsten als die met het Friese Fivelgo (Naarding, 'Stad en Ommelanden' 57).
- 136 Het verdrag met Menterne (het Klei-Oldambt) berust in het stadsarchief onder rvr 53, dat met Menterwolde (het Wold-Oldambt) onder rvr 55. De stukken zijn gedrukt in *OGD* I 161 en 175.

- 137 Zie voor het verdrag met Leeuwarden (1317) stadsarchief rvr 60, Dokkum en Oostergo (1318) rvr 61 en 62 (gedrukt: *OGD* I 187, 258 en 259). Stadsarchief rvr 60 (gedrukt: *OGD* I 257).
- 138 Stadsarchief rvr 56 en 69 (gedrukt: *OGD* I 187 en 357).
- 139 Stadsarchief rvr 63 (*OGD* I 272 en 273).
- 140 OA inv. nr. 9, reg. nr. 20 (*OGD* I 354).
- 141 Zie pp. 22 ev.
- 142 De juistheid van deze suggestie kan nader worden onderzocht. De akte van 30 juni 1338 noemt de namen van de personen wier huizen moesten worden aangepakt: Wicher Enens, Nicolaas en Evert Beyers, Alleke Folkerding, Alleke, weduwe van Hugo Calmers, Barwold Calmers en Ludolf Buning. Indien kan worden vastgesteld dat deze personen in de Groningse 'hoftraditie' staan, zou dat erop kunnen duiden dat het ook in 1338 weer de (nazaten van de) 'Utrechtse' dienstmannen zijn geweest die de verhoudingen met Groningens burens hebben verstoord. Van de Folkerdinges, Calmers en Buninges is vastgesteld dat ze ofwel leenman van de bisschop waren of anderszins tot de Utrechtse kring behoorden (P.N. Noomen, 'Koningsgoed in Groningen; het domaniale verleden van de stad', in: Boersma, *Groningen 1040*, 97-144, hier 135). Daarbij moet overigens wel de nodige voorzichtigheid worden betracht. Van de Folkerdinges is immers bekend dat ze in het begin van de veertiende eeuw partij hadden gekozen *tegen* de prefect (*OGD* I 229).
- 143 De term *terrae circumjacentes* ('omliggende landen') die in de tekst van deze oorkonde gebruikt wordt, is de letterlijke vertaling van 'Ommelanden'. Die benaming komt voor het eerst voor in een tekst van 1386. Zie het curieuze betoog van Johan Rengers van Ten Post over de betekenis van het woord 'Ommelanden' op p. 93. Volgens Ubbo Emmius zijn reeds in de dertiende eeuw met Hunsingo afspraken gemaakt over gezamenlijke vergaderingen, die 'vanwege het gemak' in de stad zouden worden gehouden (Emmius *RFH* XII 178). Een tekst is niet overgeleverd.
- 144 OA inv. nr. 10 reg. nr. 27 (*OGD* I 509). Zie voor de Upstalboom onder meer: H.D. Meijering, *De willekeur van de Opstalsboom (1323): een filologisch-historische monografie* ([Groningen] 1974).
- 145 W.J. Formsma, *De wording van de Staten van Stad en Lande tot 1536* (Assen 1930) 39. Ubbo Emmius vertelt dat zeven jaar later (1368) nog eens zo'n groot verbond is gesloten en beschrijft de inhoud ervan. Waar hij die tekst heeft gevonden maakt hij echter niet duidelijk (Ubbo Emmius, *RFH* XIV 209). Emmius citeert de tekst van dit verbond niet letterlijk. De door hem gebruikte bewoordingen zijn zeker die van hemzelf. Volgens Emmius' weergave zouden vertegenwoordigers 'uit de hele provincie', te weten Reiderland, Oldambt, Fivelgo, Hunsingo, Westerwolde, Westerambt (*Praefectura ab occasu dicta*), Vredewold en Langewold jaarlijks tweemaal te Groningen bijeen komen. Of deze tekst op een betrouwbare basis rust is onduidelijk; over eventuele gevolgen ervan is evenmin iets bekend. Formsma maakt wel melding van dit verdrag (t.a.p. en 'De middeleeuwse vrijheid' 91)
- 146 H.P.H. Jansen, 'Sociaal-economische geschiedenis', in: *Historie van Groningen, Stad en Land*, 137.
- 147 Naarding, 'Stad en Ommelanden' 48.
- 148 Stadsarchief rvr 80 (*OGD* I 543).
- 149 Een in het landrecht vastgelegd bedrag ter vergoeding van de schade. Door het betalen van 'weergeld' kon bloedwraak worden afgekocht.
- 150 Zie p. 26.
- 151 Stadsarchief rvr 83 (*OGD* II 661-663 en 710).
- 152 OA inv. nr. 7, reg. nr. 32 en stadsarchief rvr 82 (*OGD* II 664 en 666).
- 153 Stadsarchief rvr 88 (*OGD* II 762). Zie over de betekenis van de term 'Ommelanden' de kadertekst *Johan Rengers van Ten Post (1542-1626)* op p. 93. en de bijbehorende noot 345 op p. 187.
- 154 OA inv. nr. 41 reg. nr. 33, FA Ewsum inv. nr. 1 reg. nr. 11 (*OGD* II 673 en 836).
- 155 W.J. Formsma, *De archieven van de Hoge Justitiekamer in Groningen en andere gewestelijke instellingen tot 1811* ([s-Gravenhage 1967]) 7. Een verzameling van de wetten en uitspraken van de warven, met als oudste stuk een vonnis uit het jaar 1407, is bijeengebracht door H.O. Feith in: H.O. Feith, ed., *Warfsconstitutien en oordeelen* PEIP VII 1 (Groningen 1863). Het oudste warfsprotocol begint in het jaar 1444 (HJK inv. nr. 1).
- 156 Verondersteld wordt dat de 'seendstoelen' gevestigd waren in de plaatsen waar zich de oudste Ommelander

- parochies bevonden: Oldehove, Leens, Baflo, Usquert, Farmsum en Loppersum. De kerken in deze plaatsen zouden door Liudger zelf zijn gesticht (H.P.H. Jansen, 'Kerkgeschiedenis', in: *Historie van Groningen, Stad en Land*, 147-170, hier 150).
- 157 Stadsarchief rvr 27 fol. 32; gedrukt bij Chr. Schotanus, *De geschiedenissen (...) van Friesland* (Franeker 1658) in het aanhangsel getiteld: 'Tablinum. Dat is: brieven ende documenten dienende tot de Friesche historie', 113.
- 158 Ennen, 'Middeleeuwse stad', 93.
- 159 Janse, *Grenzen aan de macht*, 94 evv., 148 evv.
- 160 Emmius, *RFH* xv 217-218. Zie ook Janse, *Grenzen aan de macht*, 68.
- 161 Emmius, ib. Ook dit stuk ontbreekt. Van dezelfde datum is wel een andere oorkonde bewaard gebleven. Zie p. 55.
- 162 Zie p. 27 en §2.2.7.
- 163 Zie Janse, *Grenzen aan de macht*, 169 evv. Zie voor de pogingen van Albrecht van Beieren om vat te krijgen op Groningen en Groningerland onder meer ook 'Groningens eerste parel', p. 260 ev., de kadertekst *Groningen en Holland* op p. 521 met noot 17 op p. 572.
- 164 H.P.H. Jansen spreekt van 'onberaden ridderpolitiek der Hollanders' en een '14de-eeuwse Vietnam' (H.P.H. Jansen, 'Holland, Zeeland en het Sticht 1100-1433', in: *AGN* II (1982) 282-323, hier 318). Om bij de tijd te blijven moeten we nu misschien spreken over een '14e-eeuw' Irak. Ter verklaring van de mislukking van de Hollandse pogingen om Friesland te bedwingen wijst Janse op de logistieke problemen die de Hollanders ondervonden bij hun operaties in Friesland, de politieke verdeeldheid van dat gebied, de onverwacht hoge kosten van de onderneming en de toenemende politieke instabiliteit in eigen huis (Janse, *Grenzen aan de macht*, 371 evv.).
- 165 Zie p. 26.
- 166 [A.J. de Sitter,] *Tegenwoordige Staat (...) van Stad en Lande*, 2 dln. (Amsterdam, Leiden, Dordrecht en Harlingen, 1793-1794) I, 102. In het vervolg wordt naar dit werk verwezen met de letters *TS*).
- 167 Stadsarchief rvr 161. De tekst is gedrukt bij S.H. van Idsinga, *Het staats-recht der Vereenigde Nederlanden*. 2 dln. (Leeuwarden 1758-1765) II, 349-351.
- 168 Met 'Duitse heren' worden de Oostfriezen bedoeld, onder 'Zuidelijken' moeten de graven van Holland en de bisschoppen van Utrecht worden verstaan. 'Suderse' heren worden reeds in 1355 genoemd. Daar gaat het (mede) om de hertog van Gelre (zie p. 73).
- 169 Zie de uitspraak van 27 februari 1407 (stadsarchief rvr 113; gedrukt: Feith, *Warfsconstitutiën*, 1-2). Ubbo Emmius heeft in zijn *De agro Frisiae* een lijst van Hoofdmannen opgenomen. Daarin deelt hij mee dat hij al in het jaar 1410 Hoofdmannen vermeld heeft gezien, maar hun namen vergeten is. Het jaar 1411 is het eerste jaar waarvoor hij Hoofdmannen met name noemt (Ubbo Emmius, *De agro Frisiae inter Amasum et Lavicam flumina deque urbe Groninga in agro eodem* (Groningen 1605) 94).
- 170 Formsma, 'De middeleeuwse vrijheid' 99.
- 171 De auteur van de *Tegenwoordige Staat* deelt ten onrechte mee dat de verdragspartners ook het Groningse 'regt des stapels' erkenden (*TS* I 152).
- 172 Stadsarchief rvr 118 (akte van 5 juni 1416; gedrukt: M.G. Oosterhout e.a., ed., *Pax Groningana. 204 oorkonden út it Grinzer Gemeente-archyf oer de forhâlding Grins-Fryslân yn de fyftjinde ieu* (Groningen 1975) nr. 1).
- 173 Stadsarchief rvr 139 (akte van 24 mei 1426; gedrukt: *Pax Groningana* nr. 4).
- 174 Stadsarchief rvr 137 (akte van 21 mei 1425; Schwartzenberg, *Groot Placcaatboek* I 466).
- 175 Zie voor een uitgave van de betreffende teksten het eerder geciteerde *Pax Groningana*.
- 176 Stadsarchief rvr 207 en 211 (akten van 29 mei 1461 en 5 september 1467; gedrukt: *Pax Groningana* nrs. 17 en 19).
- 177 Zie p. 29.
- 178 De spion duidt op Onno en Ewe van Ewsum te Middestum en Abel Onsta te Sauwerd.
- 179 Algra, *Een spionagerapport*, 18.
- 180 Anton Rinzema heeft aangetoond dat de genoemde kroniek ten onrechte zo wordt aangeduid. Zie Anton [J.] Rinzema, 'Een burger vertelt. De kroniek van Johan van Lemego' in: *Genoehclieke ende lustige historiën. Laat middeleeuwse geschiedschrijving in Nederland*. B. Ebels-Hoving, C.G. Santing en C.P.H.M. Tilmans, ed., *Middeleeuwse studies en bronnen* 4 (Hilversum 1987) 61-78).
- 181 J.A. Feith, ed., en P.J. Blok, inl., *De kroniek van Sicke*

- Benninge*, 1e en 2e dl. (*Kroniek van Van Lemego*) Werken van het Historisch Genootschap, gevestigd te Utrecht, Nieuwe serie nr. 48 (Utrecht 1887) 139-140, zie ook 131. Het gaat hier niet om de aanleg van een nieuw bolwerk, maar om een grootscheepse modernisering van de verdedigingswerken die in het begin van de eeuw waren gebouwd na het mislukte beleg door bisschop Frederik van Blankenheim (1401).
- 182 Zie hiervoor ook 'Groningens eerste parel', p. 319 en noot 432 op p. 381.
- 183 Onder de verdragspartijen ontbreekt het landschap Vredewold zonder duidelijke reden. Stadsarchief rvr 222 (naar het Ommelander exemplaar gedrukt bij Van Idsinga, *Staats-recht* II 403-405). Zie OA 24.
- 184 Aan het stuk hangen de zegels van Hunsingo, Fivelgo, Langewold, Humsterland en de stad Groningen.
- 185 Stadsarchief rvr 236 (gedrukt: JR I 157-164).
- 186 Het 'grote verbond' werd door de Ommelanden opgezegd bij akte van 17 januari 1575 (stadsarchief rvr 593).
- 187 Zie §1.2.4 en ook P.G. Bos, *Het Groningsche gild- en stapelrecht tot de reductie in 1594* (Groningen 1904) 125 evv. en dezelfde, 'Overheidsbepalingen betreffende brood en bier', in: *GVA* 1904, 141-182. Andere steden in de Nederlanden probeerden hun brouwers op een vergelijkbare manier te beschermen. Zo was het brouwen en tappen van bier verboden rond Leuven (1306), Zutphen (1375) en Leiden (1451). Dordrecht liet in zijn omgeving stedelijke accijnzen op bier heffen. Zie: R. van Uytven, 'Stadsgeschiedenis in het Noorden en Zuiden', in: *AGN* II (1982) 188-253, hier 250.
- 188 Bos spreekt over een 'eenzijdige daad van de stad, zonder enig bepaald recht' dat in het verbond van 1473 werd gesanctioneerd (Bos, 'Overheidsmaatregelen', 162).
- 189 Stadsarchief rvr 221 (gedrukt: *OUB* II 924).
- 190 A.G. Jongkees, 'Charles le Téméraire et la souveraineté: quelques considérations', *BMGN* 95 (1980) 315-334, hier 321 ev.
- 191 Stadsarchief rvr 1464: akte waarbij keizer Frederik III de bewoners van het kleine Friesland tussen Eems en Lauwers in bescherming neemt en hun verbond met de stad Groningen bevestigt. Zie voor de tekst JR I 154-157. Het gezantschap van Stad en Lande dat deze keizerlijke akte wist te verwerven, zou overigens onverkwikkelijke gevolgen krijgen en leiden tot vijandschap tussen de stad en de Rengersen. Johan Rengers van Ten Post, heer van Scharmer, en Unico Ripperda, heer van Farmsum, waren vanwege de Ommelanden samen met de stadsgezanten Evert Hubbeldink en Hendrik Stoter eind 1473 naar de keizer gezonden om bevestiging te verkrijgen voor het kort tevoren gesloten verbond tussen Stad en Lande. De stadsgezanten moesten bovendien proberen de keizer zover te krijgen dat hij Groningen het recht van gouden muntslag zou verlenen. Uiteindelijk vaardigde keizer Frederik slechts een akte uit waarbij hij de rijksonmiddellijkheid van de Ommelanden vastlegde en zijn goedkeuring hechtte aan het verbond tussen Stad en Lande. Achteraf werden de Ommelander leden van het gezantschap ervan beschuldigd dat zij misbruik hadden gemaakt van het geld dat hun vanwege de Ommelanden was meegegeven en dat ze daarvoor privileges voor zichzelf hadden verworven: rechtsmacht in hun eigen dorpen, het recht om tol te heffen en gouden munten te slaan. Het geschil met Rengers – deze was ondertussen zelf ook burgemeester van de stad geworden – liep zo hoog op, dat het stadsbestuur inzage eiste van de door hem en Ripperda verworven privileges en deze in beslag nam. Zie over dit geschil *TS* I 175 ev. en ook p. 116.
- 192 A.G. Jongkees, 'Vorming van de Bourgondische staat', in: *AGN* II (1982) 184-200, hier 193 en 195.
- 193 Een nieuwe, goede studie naar dit fenomeen is eigenlijk wel gewenst. Ofschoon Bos voor zijn *Stapelrecht* een bewonderenswaardige hoeveelheid bronnen heeft bestudeerd en daaruit scherpzinnige conclusies heeft getrokken, is zijn behandeling van dit ingewikkelde thema weinig bevredigend. Bovendien is zijn positiefrechtelijke benadering van de problematiek inmiddels verouderd. Ik beperk me hier tot het allernoodzakelijkste. Zie voor enkele vroege aanwijzingen voor Groningse bemoeienis met de handel in de regio ook de kadertekst *Stapelrecht* in 'Groningens eerste parel', p. 291.
- 194 Bos, *Stapelrecht* 61 ev. Het 'Gildrecht' bestond uit zestien rechtters, vier uit elk der vier kluften of wijken van de stad. De Olderman werd in de uitoefening van zijn taak bijgestaan door twee 'busheren'.
- 195 Dit was een oude regeling, die in 1439 nog eens uitdrukkelijk is vastgelegd (H.O. Feith, ed., *Het Oldermansboek* (Groningen 1850) 5, boek I art. 10, en 19, boek II art. 45).

- 196 Groningen was 'de trechter, waardoor het hoofdverkeer met de Omlanden plaats had' (J.G.C. Joosting, 'Groningen en de Omlanden', *GVA* 1920, 1-27, hier 6).
- 197 Feith, *Het Oldermansboek* 19, II art. 44.
- 198 De Ommelander hoofddeling Johan Rengers van Ten Post was zich terdege bewust van de oorspronkelijke 'interne' strekking van de stapelregel (JR I 245).
- 199 Feith, *Het Oldermansboek* 19, II art. 45, Bos, *Stapelrecht*, 394.
- 200 Het Oldermansboek duidt de twee routes aan met de woorden 'doer de lake of over de knipen'. De interpretatie van deze aanduidingen is niet onomstreden. Bij 'lake' dringt zich het Latijnse *lacus* (meer) op; het Middelnederduits kent 'lake' voor 'plas' of 'moeras', het *WNT* noemt bij 'laak' onder meer de betekenissen 'poel, plas, meer' en 'wetering'. 'Leek' in de betekenis van 'klein water' is mogelijk verwant met 'laak'. In dit verband is de verwijzing van belang van De Vries naar het voorkomen van de uitdrukking 'dye Vresen over dye Leeck' in de willekeuren van de marke van Roden van 1495 (W. de Vries, *Groninger plaatsnamen* (Groningen/Batavia 1946) 120). Het gaat hier blijkbaar om de veenstroom die in de uitgestrekte moerassen tussen Drenthe, Vredewold en Friesland ontspringt (de latere 'Nienoordse venen'). Het veenwater 'lekte' via de Leek oostwaarts en kwam uit in het stroomgebied van het Peizerdiep. De 'knipe' of 'knijpe' is vermoedelijk de engte in de Hunze ten oosten van Zuidlaren. 'De Knijpe' is tegenwoordig de naam van een weg die de Oostermoersevaart kruist. Een 'knijp' is een kunstmatige versmalling van een waterloop. Zie voor andere interpretaties Bos, *Stapelrecht*, 95.
- 201 De Groninger raadsheer Hendrik Ludolf Wichers (1740-1840) was van mening dat deze bepalingen 'al het overige van den Stapel veronderstellen' (Wichers, *Tractaat van Reductie* I, 90). Deze opvatting wordt in krachtige bewoordingen bestreden door Bos, die het stapelrecht niet anders dan een uiting van Groningens imperialisme kan zien (Bos, *Stapelrecht*, 132).
- 202 Algra, *Spionagerapport*, 18.
- 203 Vergelijkbare – oude – regels waren er ook ter bevordering van de markten van Dordrecht (officieel erkend in 1299), Gent (1358) en Zierikzee (1426). Ook Dordrecht, Naarden en Brielle dwongen de boeren uit de omgeving hun producten op hun markten te verkopen (Van Uytven, 'Stadsgeschiedenis', 250).
- 204 H.L. Wichers had een opmerkelijk 'moderne' kijk op de kwestie van het stapelrecht. Hij wijst erop dat men bij het duiden van toestanden en gebeurtenissen in het verleden altijd dwaalt wanneer men 'omstandigheden van den tegenswoordigen tijd met verordeningen van vorige eeuwen wil overeen brengen. Neen, om een zaak der oudheid in zijn oorsprong te kennen, moet men de geest der Natie, de zeden, de oogmerken in de algemeene bedrijven, in het zelve tijdvak, te zaamen brengen, om wetten en instellingen te beoordelen' (Wichers, *Tractaat van Reductie* I, 71). Wichers zag de pogingen van het stadsbestuur om Groningen een stapelplaats te doen zijn niet zozeer als een 'bijzonder uitwerkzel', maar als een 'natuurlijk' verschijnsel, dat 'altoos volgen zoude in eene maatschappij, waar de omstandigheden dezelve waaren' (Wichers, *Tractaat van Reductie* I, 77).
- 205 Stadsarchief rvr 151.1 (gedrukt: JR I 142-145).
- 206 Zie over het Groninger stapelrecht ook 'Groningen en de voorbijvaart van Emden', p. 408.
- 207 Stadsarchief rvr 1122, 1123, 1397.
- 208 Zie de akte van 18 mei 1424, waarbij het Groninger Oosterstadshamrik werd 'ingelaten' in het Scharmerzijvest. Hierbij werd onder meer bepaald dat de Groningers een diep zouden graven vanaf de stad naar het Lustigemaar (halverwege Ten Boer en Ten Post, bij Oosterdijkshorn). Het stuk is gedrukt bij R.K. Driessen, *Monumenta Groningana veteris aevi inedita* II, 271 ev. Zie ook J. Kooper, *Het waterstaatsverleden van de provincie Groningen* (Groningen 1939) 127-128) en de kadertekst *Lijnen trekken* in 'Groningens eerste parel', pp. 269 ev.
- 209 Zie 'Groningen en de voorbijvaart van Emden', pp. 407 ev.
- 210 Uit een akte in het Huisarchief Farmsum blijkt dat Wicheringe in 1432 dood was (HAF inv. nr. 692, reg. nr. 58). Ubbo Emmius deelt mee dat Wicheringe tot een 'raadsfamilie' behoorde en destijds *mercatorum praefectus* (hoofd van de kooplieden) was en sneuvelde toen hij 'het recht van de stad wilde beschermen' (Emmius, *De agro Frisiae* (ed. 1605) 84). Met het 'recht van de stad' bedoelt Emmius ongetwijfeld het stapelrecht. Hij suggereert dus dat Wicheringe bij de uitvoering van zijn

- functie van 'ouderman van het Gildrecht' het leven heeft gelaten. Bos heeft erop gewezen dat deze suggestie niet door andere bronnen wordt ondersteund en waarschijnlijk teruggaat op een interpretatie van de gebeurtenissen die door latere ontwikkelingen is gekleurd (Bos, *Stapelrecht*, 119-120). Ook al is Willem Wicheringe misschien geen ouderman geweest en is er ook geen sprake van een Groninger stapelrecht, Ubbo Emmius heeft heel goed begrepen dat de Groninger stapel in het geding was.
- 211 Stadsarchief rvr 151 (gedrukt: JR I 142-145).
- 212 Het feit dat het Oldambt niet onderworpen was aan stapelrecht weerspiegelt de oude situatie, toen dit gebied zich volledig buiten het bereik van de Groninger markt bevond. Omgekeerd pleit deze constatering voor een 'natuurlijke stapelfunctie' van Groningen voor wat betreft die delen van de Ommelanden die vanouds op de Groninger markt aangewezen waren.
- 213 Zie pp. 65 ev. en noot 207 op de pagina hiernaast.
- 214 Uit de 'Groninger passie', een rijm dat vervaardigd is naar aanleiding van de nederlaag der Groningers bij Franeker in de herfst van 1496 (Vries, *Het Heilige Roomse Rijk*, 170). Het rijmpje wordt geciteerd door Bos, *Stapelrecht*, 136.
- 215 Zie §1.2.7, in het bijzonder p. 85.
- 216 Zie pp. 205 evv.
- 217 Zie mijn bijdragen aan Paul Brood e.a., red., *375 jaar Hoogezand en Sappemeer* (Bedum 2003) 44 evv.
- 218 Akten van 10 augustus 1283 en 17 augustus 1287 (stadsarchief rvr 53 en 55, gedrukt: *OGD* I 161 en 175). Voor de volledigheid zij vermeld dat de inwoners van Menterne, Hunsingo en Fivelgo in 1251 meehielpen Groningen te veroveren (Jansen en Janse, *Wittewierum*, 384-385; zie p. 18).
- 219 Zie pp. 52 ev.
- 220 JR I 90-91 en *OGD* II 1039.
- 221 Zie §1.2.3.
- 222 Zie A.S. de Blécourt, *Oldambt en Ommelanden* (Assen 1935) 94 (naar Emmius' *RFH*), E.W. Hofstee, *Het Oldambt. Een sociografie. Deel I: Vormende krachten* (Groningen/Batavia 1937) 119 evv. en ook C.E. Dijkstra, 'De Oldambten tegen de Stad – een vruchteloze strijd', in: *GVA* 1974-1975, 39-58, in het bijzonder 39-41.
- 223 Formsma, 'De middeleeuwse vrijheid' 97.
- 224 De 'Zudersche en Dudesche heren' (zie het verdrag van 1428, p. 58).
- 225 De verbondsakte van de eerste Fivelgoër dorpen (Farmsum, Weiwerd, Heveskes en Oterdum) met de stad is niet bewaard gebleven. Holwierde en Marsum sloten zich op 23 februari 1435 daarbij aan (stadsarchief rvr 159), daarna kwamen de Oldambtsters van Scheemda, Finsterwolde en Eexta op 28 februari en 8 maart 1435 (rvr 158 en 156). Het Reiderwolder Winschoten tennslotte sloot zich op 9 april 1435 (rvr 155) aan bij het verdrag dat op 5 september 1434 tot stand was gekomen tussen Groningen en delen van Hunsingo en Fivelgo (rvr 161; zie pp. 58 ev).
- 226 Stadsarchief rvr 157.
- 227 Akte van 10 oktober 1438 (stadsarchief rvr 165). Op 24 oktober 1440 troffen burgemeesters en raad een regeling die zou gelden zolang Eylco's kinderen minderjarig zouden zijn. Gedurende deze tijd zou Eylco's weduwe Hisse de beschikking houden over alle goederen en landerijen tussen Eems en Lauwers (rvr 235). In 1460 kwam het tot een definitieve regeling, waarbij onder meer bepaald werd dat Hisse 100 grazen mocht houden (akte van 25 augustus 1460, rvr 206).
- 228 Stadsarchief rnr 447.6 (stadsdocumenten in conventie onder letter K 2). Gedrukt: De Blécourt, *Oldambt*, 321.
- 229 Formsma, 'De middeleeuwse vrijheid', 98.
- 230 Stadsarchief rvr 147. Deze situatie duurde tot 1460. Zie 'Groningens eerste parel', pp. 319 ev.
- 231 De Blécourt, *Oldambt* 143.
- 232 Stadsarchief rvr 191; gedrukt: G. Acker Stratingh en G.A. Venema, *De Dollard of geschied-, aardrijks- en natuurkundige beschrijving van dezen boezem der Eems* (Groningen 1855) 330-331.
- 233 Zie p. 61.
- 234 Stadsarchief rvr 244. Zie voor een weergave van de inhoud De Blécourt, *Oldambt*, 324-326.
- 235 W.J. Formsma, *De Ommelander strijd voor zelfstandigheid in de 16e eeuw (1536-1599)* (Assen 1938) 121-122.
- 236 *OGD* II 251.
- 237 Akte van 28 juni 1443, stadsarchief rvr 177. Zie ook R. Fruin, *Overzicht der staatsgeschiedenis van het land-*

- schap Westerwolde tot op zijn vereeniging met de XVII Nederlanden (Leiden 1886) 120-122.
- 238 In 1483 werd opnieuw een poging gedaan om een rechtstreekse verbinding tussen de Eems en Groningen te maken. Het ging toen om 'een omlegging' van de Eems die, net zoals de onderneming van 1457, op niets uitliep. Zie voor beide pogingen §3.1.5, pp. 411 ev.
- 239 Oorkonde van 28 september 1457; stadsarchief rvr 200 (gedrukt: *HUB* VII nr. 636).
- 240 Akte van 24 augustus 1447 (stadsarchief rvr 1421.2; gedrukt: *TS* II 405-408).
- 241 De Pekelborg stond in het Zuiderveen bij Winschoten. Zie M. Schroot, *De atlas der Stadslanden van Groningen (1724-1729)* (Groningen 1997) krt. 10 en p. 32.
- 242 Stadsarchief rvr 930 en p. 75.
- 243 Overeenkomsten van 1 en 2 april 1482 (Fruin, *Westerwolde*, 140-143 en Van Idsinga, *Staatsrecht* II 417-418).
- 244 Zie ook pp. 29, 76 ev. en 118.
- 245 Zie stadboek ed. De Rhoer, boek VI art. 9. Burgemeesters en raad mogen iemand pas als burger toelaten wanneer hij of zij een jaar binnen Groningen gewoond heeft. Deze bepaling is niet van toepassing op personen die vanuit Drenthe of Friesland (=de Ommelanden) in Groningen komen wonen of die een burgeres trouwen. Het onderscheid tussen 'binnen- en buitenlanders' was ook van belang voor (bijvoorbeeld) de vaststelling van de strafmaat bij verwondingen of doodslag (stadboek IX art. 19) of wanneer het ging om de termijn waarbinnen men aanspraak kon maken op een nalatenschap (stadboek IX art. 19). Zie ook de 'taxt ende order' voor de stadsdienaren van 4 september 1587, waarin verschillende tarieven worden vastgesteld voor de verschillende categorieën van belanghebbenden (RF 1587.43; stadsdocumenten in conventie, onder nummer 92).
- 246 C.A. van Kalveen, 'De late middeleeuwen', in: J. Heringa e.a., red, *Geschiedenis van Drenthe* (Meppel 1985) 197-240, hier 228; F.J. Bakker, *Bedelorden en begijnen in de stad Groningen*. GHR 3 (Assen/Maastricht 1988) 332 evv., en A.T. Schuitema Meijer, en Eef van Dijk, *Inventaris van de archieven van het Klerken- of Fraterhuis te Groningen en de daarmee samenhangende stichtingen* ([Groningen] 1973) 26-34, 39-40, 51-52 en 59.
- 247 A.Th. van Deursen, 'De 16e eeuw', in: Heringa, *Geschiedenis van Drenthe* 241-296, hier 243.
- 248 Zie p. 48.
- 249 Kossmann-Putto, 'Staatsinstellingen' 50.
- 250 Zie p. 51.
- 251 Emmius, RFH XIV 204. Zie R.H. Alma, 'Hekerens en Bronkhorsten in Groningen', in: D.E.H. de Boer e.a., red., *Het Noorden in het midden. Opstellen over de geschiedenis van de Noord-Nederlandse gewesten in Middeleeuwen en Nieuwe Tijd. Aangeboden aan dr. F.J. Bakker ter gelegenheid van zijn afscheid als docent in de Middeleeuwse Geschiedenis aan de Rijksuniversiteit te Groningen*. GHR 17 (Assen 1998) 18-30, hier 21. Emmius meent dat met 'de vreemde heren uit het zuiden' de 'Utrechters' bedoeld zijn, Alma denkt dat men 'ongetwijfeld' ook de hertog van Gelre op het oog heeft gehad.
- 252 Stadsarchief rvr 88, *OGD* II 762.
- 253 Zie p. 59.
- 254 Stadsarchief rvr 134. Zie de afbeelding op p. 74.
- 255 Zie p. 59.
- 256 Stadsarchief rvr 18 en 137.
- 257 Schwartzenberg, I 524-526.
- 258 Zie p. 60.
- 259 Algra, *Spionagerapport*, 6.
- 260 Akte van 29 mei 1461; stadsarchief rvr 207 (gedrukt: *Pax Groningana* nr. 17).
- 261 Akte van 5 september 1467; stadsarchief rvr 211 (gedrukt: *Pax Groningana* nr. 19).
- 262 Zie p. 62.
- 263 5 januari 1477.
- 264 Akte van 17 juni 1477; stadsarchief rvr 229 (gedrukt: Schwartzenberg I, 669-670).
- 265 RF Hs. in folio 453, fol. 26v-27.
- 266 Stadsarchief, rvr 928-930.
- 267 Vries, *Heilige Roomse Rijk*, 102-103 en stadsarchief rvr 257 (gedrukt: *Pax Groningana* nr. 47).
- 268 Worp Tyaerda van Rinsumageest, *Kronijken van Friesland* IV (Leeuwarden 1850) 188.
- 269 Stadsarchief rvr 285 (gedrukt: *Pax Groningana* nr. 67).
- 270 Akten van 31 oktober en 5 november 1492; stadsarchief rvr 282 en 283 (gedrukt: *Pax Groningana* nr. 72 en 73).
- 271 In de praktijk steunde de 'Groninger vrede' in Westeralouwers Friesland onder meer op het bezit van een aantal sterkten daar. Er is een lijstje bewaard gebleven van de slotvoogden ('kasteleins') die Groningen in Westeralou-

- wers Friesland heeft gehad: Coert van Bremen in Sloten, Hendrick Ulger in Workum, These Potter in Harlingen, Lambert Freriks in Leeuwarden en Hendrick Korenpoorting in Dokkum (W. Zuidema, ed., 'Kroniekje van Groningen uit de 16de eeuw', in: *BMHG* 12 (1889) 93-181, hier 111).
- 272 RF Hs. in folio 453, fol. 27.
- 273 Citaat uit Jancko Douwama's *Boeck der partyen*. Zie Huizinga, 'Hoe verloren?' 17.
- 274 Worp van Thabor, *Kronijk* IV, 295.
- 275 Op 6 juni 1498 (Paul Baks, 'Saksische heerschappij in Friesland, 1498-1515: dynastieke doelstellingen en politieke realiteit', in: J. Frieswijk e.a., red., *Fryslân, staat en macht 1450-1650* (Hilversum/Leeuwarden 1999) 85-106, hier 91).
- 276 W.J. Formsma, 'De landsheerlijke periode' in: *Historie van Groningen*, 173-206, hier 174.
- 277 Akte van 21 augustus 1500 (stadsarchief rvr 407; zie voor de tekst Matthaeus Brouerius van Nidek, ed., 'Sicke Beningha Chronickel der Vriescher landen en der Stadt Groningen', in: *Analecta Medii Aevi* 1 (Amsterdam/Middelburg 1725) 1-432, hier 51-54). In het vervolg wordt deze kroniek aangeduid met de letters SB.
- 278 In de loop van de eerste helft van de vijftiende eeuw.
- 279 Zie ook p. 29.
- 280 Stadsarchief rvr 415, gedrukt: JR I 201-205. De kroniekschrijver Johan Rengers zou zich later opwinden over verschillende zinsneden in deze akte, die klaarblijkelijk uit de koker van de stad stamden en die het gevolg waren van het feit dat de tekst buiten medeweten en medewerking van de Ommelander heren was opgesteld. Hoe kon Groningen bijvoorbeeld de 'regering over de Ommelanden' aan de graaf overdragen als het die nooit had bezeten?! (JR I 205). Ik kom op deze kritiek nog terug (zie de kadertekst *Johan Rengers van Ten Post* op p. 93 en ook p. 95).
- 281 In het verdrag dat graaf Edzard van Oost-Friesland op 5 augustus 1506 te Harlingen sloot met hertog Georg van Saksen en waarin hij de status van stadhouder van de Saksische hertog aannam, vindt men onder punt zeven de bepaling dat de inwoners van de Ommelanden niet verplicht zouden zijn hun handel alleen via de Groninger markt te laten lopen. Dit zou gelden zolang nog geen definitieve regeling zou zijn getroffen tussen de hertog en de stad Groningen (SB 178).
- 282 Zie 'Groningens eerste parel', p. 326 en de bijbehorende noot (486 op p. 385).
- 283 Dit punt maakte wel deel uit van het verdrag tussen graaf Edzard en de hertog van Saksen. Artikel drie van dat tractaat bepaalde dat de graaf vier personen zou benoemen, twee geleerden en twee edelen, die samen met een vertegenwoordiger van de graaf een 'Hoochgerichte' zouden vormen dat driemaal per jaar te Winsum uit naam van de hertog recht zou doen in appèlzaken en andere kwesties (SB 178). Zie ook: Redmer Alma, 'De Ommelander ridderschap (1498-1516)', in: *Virtus, jaarboek voor adelsgeschiedenis* 10 (2003) 7-70, hier 29-30, en Formsma, *HJK* 8.
- 284 Zie p. 31.
- 285 Stadsarchief rvr 426, gedrukt: JR I 218-223.
- 286 Over het Gorecht werd merkwaardigerwijs niets bepaald. Zie hiervoor ook 'Groningens eerste parel', pp. 322 ev. Ofschoon de stad haar rechten op het Oldambt in 1515 en 1518 wel aan de hertog afstond en het gebied ook in 1520 als één van de Ommelanden werd gezien, bleef hierover onenigheid bestaan. Pas in 1525 gaf Groningen zich gewonnen (ib. p. 331). In zijn kroniek tekende Rengers bij de woorden 'averheijt ind regeringe der Omlanden' weer aan dat de stad op grond van de verbonden helemaal geen recht had op 'overheid en regering over de Ommelanden' (JR I 220).
- 287 De formulering waarin deze gedachte in de verdrags tekst is verwoord, geeft aanleiding tot een ernstig en hardnekkig misverstand. De bedoelde passage luidt (in hedendaags Nederlands) als volgt: 'dat de Ommelanden geen andere vorst of heer dan de stad zullen hebben'. Sommigen vatten de woorden 'de stad' in deze zin op als object van 'hebben'. Hierdoor zouden de Ommelanden alleen de stad Groningen als landsheer mogen erkennen. Dat is natuurlijk niet de bedoeling. 'De stad' is hier, net zoals 'de Ommelanden', subject van de zin; de bedoeling is dat beide leden van het gewest één en dezelfde landsheer hebben en houden. De manier waarop Bos deze bepaling behandelt is onduidelijk en suggestief in de verkeerde richting. In zijn *Stapelrecht* citeert hij haar en voorziet haar van een commentaar dat doet vermoeden dat hij de juiste betekenis ervan op het oog heeft, op de volgende bladzijde verklaart hij echter plompverloren dat de stad 'over de heerschappij in de Ommelanden be-

- schikt', hetgeen beslist onjuist is (Bos, *Stapelrecht*, 170-171).
- 288 De gedachte dat een vorst contractuele verplichtingen aan zijn 'onderdanen' heeft en eigenlijk een uitvoerder van de volkswil is, zou later in de zestiende eeuw door theoretici nader worden uitgewerkt. Een bepaling als deze wijst erop dat de Groningers niet hoefden te wachten op monarchomachistische theorieën die de landsheer tot een soort *chief executive officer* maakten. Zie F. Postma, 'Het ontstaan van het Nederlandse Statenbewind. Monarchomachistische import of product van eigen bodem?', in: *BMGN* 120 (2005) 362-378, hier 373 en de daar opgegeven literatuur. Een ander vroeg blijk van 'monarchomachistische' gezindheid vinden we in een memorie waarin het Groninger stadsbestuur zich rechtvaardigt voor het feit dat het de hertog van Gelre als landsheer inruilde tegen Karel V (stadsarchief rvr 1028). Het betreffende stuk dateert uit het tweede kwartaal van de zestiende eeuw (zie 'Groningens eerste parel', p. 334).
- 289 De functie van de nieuwe Hoofdmannenkamer is – voor onze begrippen – niet helder geformuleerd: zij moet de Ommelanden 'regeren', maar in dezelfde zin wordt als enige concrete taak de rechtspraak naar Ommelander landrecht genoemd. Dit heeft te maken met het feit dat de inhoud van begrippen als 'regering' en 'bestuur' in deze tijd nog niet volledig is uitgekristalliseerd. Zie hiervoor ook p. 95.
- 290 'De hertog is de stad te ver tegemoet gekomen toen hij haar het stapelrecht verleende zonder de andere partij te horen' (JR I 224).
- 291 Hier doet zich in wezen hetzelfde probleem voor dat eerder in de paragraaf over het stapelrecht is besproken (§1.2.4; zie pp. 63 evv.). Daar is meegedeeld dat het verbod op de handel in 'Friese' producten buiten de Groninger markt om een interne Groningse regel was die tot doel had alle handelaren gelijke kansen te geven. Later werd dit geïnterpreteerd als een verbod voor de *Ommelanders* om handel te drijven in hun eigen producten. Het optreden van de Groninger gilden had dezelfde achtergrond. Om oneerlijke concurrentie te voorkomen hadden de Groninger gildebreeders *onderling* afspraken gemaakt over het verrichten van werkzaamheden in de Ommelanden. Zo heette het in de gildebrieff der metelaars, timmerlieden e.a. van 1404, dat meesters geen knechten mochten aannemen die op eigen houtje in de Ommelanden aan het werk waren gegaan (*OGD* II 1180). Uit deze regeling ontwikkelde zich het idee van een 'stedelijk' monopolie op de ambachten en het verbod op de Ommelander kloosters om zelf ambachten te verrichten met een commercieel oogmerk. Overigens stonden de Groninger gilden niet alleen in hun streven de uitoefening van ambachten in de omgeving te blokkeren. Verschillende Nederlandse steden ondernamen gewapende acties ter onderdrukking van de nijverheid in hun omgeving. Zo bestreden Gent (1297), Zierikzee (1305), Ieper (1322), Leuven (1327), 's-Hertogenbosch (1335), Delft en Leiden (1351) het weven, vollen en verven bij hen in de buurt (zie Van Uytven, 'Stadsgeschiedenis', 250).
- 292 Stadsarchief rvr 429 en Bos, *Stapelrecht*, 172 evv.
- 293 Roelof Huynghe was bij akte van 1 januari 1518 door Karel van Gelre tot drost in het Oldambt benoemd (I.A. Nijhoff, *Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland onder de regering van hertog Karel van Egmond* II (Arnhem 1862) 888). Huynghe kreeg het ambt in pand voor 200 goudguldens, waarvan hij de ene helft in geld, de andere helft in boter had betaald.
- 294 SB 327-329. Zie voor de kwestie-Oldambt p. 77 met noot 278 op de voorgaande pagina, en 'Groningens eerste parel' p. 330.
- 295 Dit blijkt uit het Gelderse idioom dat in de hierna te noemen akte van 25 mei 1521 wordt gebruikt.
- 296 Stadsarchief rvr 43.1, authentieke kopie van 1 juni 1571. Het taalgebruik in deze akte wijst op een Gelderse origine.
- 297 Akte van 20 juni 1521; stadsarchief rvr 432; gedrukt JR I 227-229.
- 298 Johan Rengers merkt terecht op dat de gang van zaken bij deze huldiging nogal verdacht is. Hij vergist zich echter waar hij zegt dat de stad Groningen de door de hertog gevraagde 'reversz' heeft afgegeven (JR I 230). Hij heeft daarmee ongetwijfeld de genoemde akte van 25 mei 1521 op het oog, maar dat is geen renversaal dat bedoelde een antwoord te zijn op de akte van de hertog van 20 juni 1521. Ten overvloede zij erop gewezen dat Bos en Huizenga ten onrechte meedelen dat het stuk van 25 mei 1521 niet in het archief aanwezig of onbe-

- kend is (Bos, *Stapelrecht*, 177 noot 2 en K. Huizenga, *Groningen en de Ommelanden onder de heerschappij van Karel van Gelre (1514-1536)* (Groningen 1925) 42).
- 299 Israël, 'Republiek', 65 en Huizenga, *Groningen en de Ommelanden*, 51.
- 300 Zie pp. 125 evv.
- 301 Volgens het verhaal had Hayo Addinga, de hoofddeling van Westerwolde, zijn rechten aan de Geldersen opgegeven in ruil voor 'eenen swarten hengst' (zie Jan van den Broek, 'Hoe de bisschop van Munster Westerwolde kwijtraakte. Een pleitnota voor Karel Schenk van Tautenburg uit 1540/1541', in: *GVA* 1984-1985, 53-63, hier 53 en 60).
- 302 SB 57-58.
- 303 Zie p. 32.
- 304 In de eerste helft van de zestiende eeuw trokken de geleerde rectoren Regnerus Praedinius en Gerlacus Verutius van respectievelijk de Sint Maartens- en Aschool studenten uit de wijde omgeving. Abel Eppens vertelt dat gedurende meer dan 25 jaar vele jongelui uit Westerauwers Friesland, Oost-Friesland en de Ommelanden in Groningen zijn opgeleid (AE I 168). Het onderwijs in Groningen was doortrokken van een onafhankelijke geest en schiep de ruimte voor een soort religieus pluralisme en een 'natuurlijke religievrede'.
- 305 Zie bijvoorbeeld het overigens mooie en belangrijke artikel van Hidde Feenstra, 'Van stapelrecht en vrije markteconomie' in: Brood, *Van Beeldenstorm tot Reductie*, 143-182, hier 144.
- 306 OA 32.
- 307 Stadsarchief rvr 674: stukken betreffende onderhandelingen tussen gedeputeerden van Stad en Ommelanden inzake de herziening van het verbond van 1482. Noch Bos (*Stapelrecht*), noch Formsma (*Ommelander strijd*) hebben aandacht geschonken aan dit dossier, dat uit de jaren 1543 en 1544 moet dateren. De stukken bevatten niet alleen vele details over de economie van Stad en Lande, maar geven ook een opmerkelijke inkijk in de opvattingen die beide partijen over hun eigen positie en die van hun partners hadden.
- 308 Stadsarchief rvr 1297: stukken inzake het geschil tussen Stad en Ommelanden inzake de jaartax, daterend uit de jaren 1540-1550.
- 309 Zie voor het ontstaan en het functioneren van de Staten van Stad en Lande de reeds eerder genoemde studie van W.J. Formsma, getiteld *De wording van de Staten van Stad en Lande tot 1536* (Assen 1930). In dit boek laat de auteur zien dat in Stad en Ommelanden sporen van standenvertegenwoordiging herkenbaar zijn in de periode die voorafgaat aan die waarin landsheren hun macht in het noordelijk kustgebied wisten te vestigen.
- 310 Gelet op de – op grond van het tractaat van 1536 'programmatisch' te noemen – afwezigheid van de Brusselse regering op het regionale toneel en haar onmacht om zelfs in gevallen van nood enige leiding te geven, kunnen we, achteraf gezien, vaststellen dat de poging om te komen tot herziening van het verbond van 1482 de enige reële kans is geweest om de conflicten te voorkomen, die de geschiedenis van Stad en Lande in de zestiende eeuw hebben beheerst en die ook nog lang daarna hebben doorgewerkt. Juist vanwege deze belangrijke consequenties zou het zinvol zijn dat de hier aangestipte besprekingen nog eens goed worden geanalyseerd. Daarvoor is hier uiteraard geen plaats.
- 311 Zie p. 33.
- 312 Formsma, *Ommelander strijd*, 11.
- 313 Bos, *Stapelrecht*, 212. Zie voor de Olderman en het gildrecht §1.2.4, pp. 63 evv.
- 314 In Holland voelden de steden zich ernstig in het nauw gebracht door de opkomende nijverheid op het platteland. Om dit gevaar te beteugelen werd daar op 31 oktober 1531 de 'Order op de Buitenning' uitgevaardigd. De regeling werd echter slecht toegepast en sorteerde daarom niet het beoogde effect. Zie E.C.G. Brünner, *De order op de buitenning van 1531. Bijdrage tot de kennis van de economische geschiedenis van het Graafschap Holland in den tijd van Karel V* (Utrecht 1918).
- 315 Later, toen het stadsbestuur besloten had het stapelrecht strikter toe te passen en wèl op te treden tegen de Ommelander neringdoenden, heette het in een memorandum aan stadhouder AreMBERG dat er 'vroeger' niet meer dan vijf of zes kooplieden per dorp waren geweest, maar dat er nu (in 1561) wel 150 waren! (stadsarchief rvr 1233).
- 316 Zie Bos, *Stapelrecht*, 197-200; stadsarchief rvr 455 en 458.
- 317 AE I 63 ev.
- 318 Peter F. Drucker, *The essential Drucker* (2001) 33 (oor-

- spronkelijk verschenen als: Peter F. Drucker, *Management, Tasks, Responsibilities, Practices* (1974).
- 319 Stadsarchief rvr 1070.4; DA 93-94, besproken bij Bos, *Stapelrecht*, 210-211.
- 320 In de Geheime Raad, de Raad van Financiën en de Grote Raad van Mechelen beschikte de Bourgondische regering over instellingen die conflicten tussen partijen op centraal niveau konden oplossen. Voor de niet-patrimoniale gewesten, zoals Friesland en Stad en Lande, hadden deze centrale raden echter veel minder betekenis. Dat was het gevolg van de verdragen die Karel V met deze gewesten had gesloten en waarin hij hun bescherming van de bestaande privileges, waaronder het *jus de non evocando*, had beloofd (zie voor dit begrip p. 26). Op grond van die gegarandeerde rechten verzette het Groninger stadsbestuur zich hardnekkig tegen pogingen om de conflicten tussen Stad en Lande op centraal niveau in een formele rechtszaak te beslechten.
- 321 Stadsarchief rvr 593; zie Formsma, *Ommelander strijd*, 71.
- 322 Zie C.P.L. Rutgers, 'De gevangenschap van enige Ommelander prelaten en edelen', in: *GVA* 1896, 192-223, en F.U. Ros, *Rennenberg en de Groningse malcontenten* (Assen 1964) 43.
- 323 Zie p. 43.
- 324 Zie 'Dansen om de bruid' p. 524 met noot 28 (op p. 573).
- 325 Brief van 7 december 1581 (stadsarchief rvr 1040.9).
- 326 Zie §1.2.6.
- 327 Brief van Groningen aan Verdugo, 22 oktober 1592; MH II 161v.
- 328 Groningen aan graaf Frederik van den Berg, 18 december 1590; MH I 144.
- 329 DA 681, 31 december 1586.
- 330 Toen een Staatse strijdmacht in 1587 vanaf het wad de Ommelanden binnenviel bleven de stadspoorten de hele nacht open om de vluchtelingen binnen te laten. Zie 'Dansen om de bruid' p. 561. In de laatste jaren voor de Reductie was de stad stampvol vluchtelingen, in het bijzonder uit Drenthe (H.O. Feith, ed., *Kronijk van Eggerik Egges Phebens van 1565-1594*. Werken van het Historisch Genootschap, gevestigd te Utrecht, nieuwe serie nr. 7 (Utrecht 1867) 151, 163-165; in het vervolg geciteerd als Feith, *Phebens*).
- 331 Menno van der Laan, 'Het versterkte Groningen; de verdedigingswerken van Groningen, 1527-1577' (onuitgegeven doctoraalscriptie, 1985).
- 332 Zie bij wijze van illustratie het advies dat Minutio Minucci op 15 januari 1584 aan Filips II uitbracht: 'Het derde deel van het leger, dat 12.000 man infanterie en 1500 ruiters moet omvatten, moet gelegerd worden in Friesland en wel in de buurt van Groningen, 'la quale città è necessario che si guardi con gran gelosia, perchè sendo la Frisia tanto disgiunta dall'altre provincie, perduta Groninga, sarebbono, si può dire, chiusi tutti i passi da penetrarvi' (welke stad we noodzakelijkerwijs met alle ijver moeten behouden omdat Friesland zo afgezonderd ligt van de andere gewesten en ook omdat de val van Groningen tot gevolg zou hebben, zo kan men zeggen, dat alle toegangswegen tot dat gebied zullen worden afgesloten)'. Zie G. Brom en A.H.L. Hensen, eds., *Romeinsche bronnen voor den kerkelijk-staatkundigen toestand der Nederlanden in de 16^e eeuw*, RGP grote serie nr. 52 ('s-Gravenhage 1922) nr. 841, 656.
- 333 Brieven van april en juli 1593; stadsarchief rvr 1018.3.13. en 1018.6.
- 334 Ook in de stad zelf zorgde het fiasco in Friesland voor heftige emoties. De kroniekschrijver Sicke Benninge, zelf lid van het Groninger patriciaat, getuigt daarvan. Benninge kwam ook zelf in de knel door de naweën van Groningens Friese politiek en had begrijpelijkerwijs geen goed woord over voor degenen die verantwoordelijk waren geweest voor Groningens avontuur in Friesland. Zij hadden, gedreven door 'hovaardij en gierigheid' en de wens 'de gelijke van Venetië' te worden, hun stad in het verderf gestort (SB 14 ev.).
- 335 In de middeleeuwen golden de Saksen als ervvijanden van de Friese vrijheid. Deze voorstelling gaat terug op gebeurtenissen uit de tijd van Karel de Grote en het verloren gaan van de gravenmacht in de Friese streken en speelt mee in de negatieve houding van de Westerlauwerse Friezen en Friese Ommelanders tegenover Groningen (W.J. Buma en W. Ebel, eds., *Das Hunsingoer Recht*, Altfriesische Rechtsquellen, Texte und Übersetzungen 4 (Göttingen 1969) 111-114, en Schmidt, *Politische Geschichte* 26-27). Van belang in dit verband is zeker ook een bepaling die we in het dertiende-eeuwse Hunsingoër recht vinden in de toevoegingen bij de zeven-

- tiende keur: 'Een Fries die militaire steun zoekt bij Saksische bondgenoten, pleegt verraad aan de Friese zaak en verdient in de Noordzee te worden geworpen' (Buma en Ebel, *Das Hunsingoer Recht*, 46-47). Zie voor het politieke 'programma' dat opgesloten zit in de term 'Friese Ommelanden': Huizinga, 'Hoe verloren?', 67 evv. In dit verband zij ook gewezen op: G. Acker Stratingh, 'Het Ommelander wapen' in *BGOG* VII, 200-216, en Oebele Vries, 'Bestond er bij de Groningers vóór de Reductie een Fries besef?', in: Boekholt, *Rondom de reductie*, 223-235.
- 336 AE I 73.
- 337 Parafraze: 'De Groningers legden aan landen en mensen hun wil op, / zodat niemand handel mocht drijven, / tenzij men zijn goederen naar Groningen bracht / en aan de Groningers betaalde wat die voor zich opeisten. / Zo werd iedereen tot slaaf gemaakt, / alsof het hier Westfalen is. / Hoe kan men zoiets goedkeuren, / daar moet toch oorlog van komen!' Zie W.B.S. Boeles, 'Ommelander geuzenliederen', in: *BGOG* II (1865) 49-68, hier 53.). Ook Abel Eppens was van mening dat Groningen met zijn stapeldwang de Ommelanders hun persoonlijke vrijheid benam en hen tot slaaf ('eigen') maakte. 'Die ene stad [=Groningen] heeft het hele land "in egender" gebracht. Ze heeft nu zo'n macht als geen enkele stad in de christenheid zich heeft kunnen wensen' (AE I 515, zie ook AE II 355 en 431). Menso Alting, de bekende herder der gereformeerde zielen in Emden, beschouwde het als 'Westfaalse slavernij' wanneer vrije burgers niet vrij over hun eigen geld mochten beschikken (AE I 430).
- 338 MA II 468-470v.
- 339 Pontus Heuterus (de Huyter) was kanunnik te Gorcum toen de geuzen van Lumey hem in 1572 samen met een aantal katholieke geestelijken arresteerden en naar Den Briel afvoerden. De Huyter wist te ontkomen, maar negentien andere geestelijken werden opgehangen. Ze werden in de rooms-katholieke kerk bekend als 'de martelaren van Gorcum'.
- 340 Pontus Heuterus, *Rerum Belgicarum libri xv* (Antwerpen 1598) vijfde boek, p. 25. Zie ook Waterbolck, *Twee eeuwen*, 198.
- 341 Nog in 1643 richt Bernhard Alting zich over het hoofd van de schrijver van een 'blauw boecksken', tegen Heuterus als 'een onwaerachtich historicus, ende valsche rapporteur in dese Friesche saecken' (Alting, *Der Oldampten dependentie*, 89 en 61-62). Zie hierover ook: Waterbolck, 'Hoe warm het was' 104.
- 342 Zie p. 48.
- 343 Meer hierover vindt men op p. 62 en in noot 191 (p. 179).
- 344 Het gaat hier om het tractaat 'Van den standt, politie offte regiment der Ommelanden tusschen d'Eemse ende Lauwerse voor den voorbunde, bij den verbonde tot anno 1521 ende onder den princen' (JR III).
- 345 JR III 16. Zie over de naam 'Ommelanden' ook de tekst van de op p. 51 besproken oorkonde van 30 juni 1338. Daarin is sprake van de 'omliggende landen' (*terrae circumjacentes*). De Nederduitse term 'Ummelanden' komt voor het eerst voor in een akte van 1386 (zie p. 55). W. Bergsma lijkt het met Rengers eens te zijn dat met 'Ommelanden' niet 'landen om Groningen', maar 'landen om de zee' bedoeld zijn (Wiebe Bergsma, *De wereld volgens Abel Eppens. Een Ommelander boer uit de zestiende eeuw* (Groningen/Leeuwarden 1988) 57).
- 346 Dit is een door mij gecorrigeerde weergave van Johan Rengers' tekst. Rengers schrijft: 'Dan Utert is over Groeningen, Selwerder Gericht, Vrewoldt, Langewoldt, Hommerse. Munster over Middagerlant, Hunsingo, Fijwelgo Metropolis gewest' (JR III 17). Het feit dat een man als Rengers blijkbaar niet wist dat Vredewold, Langewold en Humsterland niet onder Utrecht maar onder het bisdom Münster gehoord hadden, is illustratief voor de zwakte van de band die er tussen de Ommelanden en dat bisdom bestond. Zie over de oude kerkelijke indeling: J.S. van Veen en A.A. Beekman, *De kerkelijke indeeling omstreeks 1550, tevens kloosterkaart. III. De bisdommen Munster, Keulen en Luik; het bisdom Doornik*. Geschiedkundige atlas van Nederland (Den Haag 1923), Heinrich Börsting und Alois Schröer, *Handbuch des Bistums Münster*, 2 dln. (Münster 1946²) I, 420-421 en Van Lengen, 'De Friese landen', 8-9.
- 347 'De vorscr. stadt licht an den Drentschen harde up de hoechte unde wo up een stert van Drentlant und is continens met Vrieslant' (JR I 72).
- 348 'Se is van geen naemhaffe hern offt Fursten gebouwet, oeck niet lange een stadt gewest, dan is so een tijtliche vergaderinge unde tholoep dar gewest uuth Drente,

- Westfalen etc. de tho Gronningen sich setteden unde uuth den naesten overmaten vruchtbaren Frieslanden sich ernereden, seer rijckelick und overfloedich: dardoe allerleij lueden derwertz gereizet worden' (JR I 71).
- 349 Zie p. 17 en 'Groningens eerste parel'.
- 350 W. Zuidema, Wilhelmus Frederici, Persona van Sint Maarten te Groningen, 1489-1525 (Groningen 1888) 145.
- 351 Zie R.I.A. Nip 'De giftbrief van 1040' en 'De editie van de giftbrief' in: Boersma, *Groningen 1040*, 67-92, hier 67 ev. en de daar opgegeven literatuur. Bij dit artikel is ook een afbeelding van de inscriptie afgedrukt.
- 352 Zie over het Drentse karakter van Groningen onder meer G. Acker Stratingh, 'Groningen eene oud-Drentsche plaats', in: *BGOG* v (1868) 1-23. Daartegenover heeft Naarding in het bijzonder taalkundige argumenten aangedragen voor de opvatting dat het middeleeuwse Groningen bewoond werd door bevolkingsgroepen met een verschillende etnische achtergrond (Naarding, 'Stad en Ommelanden', in het bijzonder 49-50; zie ook hiervoor, noot 14 op p. 170).
- 353 Zie ook: Janse, *Grenzen aan de macht*, 84 ev.
- 354 C.M. Ridderikhoff (ed.), *Deuxième livre des procureurs de la nation Germanique de l'ancienne université d'Orléans, 1546-1567. Première Partie, Volume II* (Leiden 1988).
- 355 Onno en Wigbold Ripperda staan bekend als degenen die achter de beeldenstorm te Winsum stonden (Van der Werff, 'Katholiek en protestant' 122); Onno sneuvelde in Frankrijk (1569) en Wigbold vond de dood als verdediger van Haarlem (1573). Jarges zou in 1579 de Unie van Utrecht ondertekenen.
- 356 Op een van de bladen van het hierbedoelde inschrijfboek is een wapen geplakt van de stad Groningen met het bijchrift: *Insignia civitatis Groningensis metropolis Frisiae*.
- 357 Kempius, *De origine*, 122 en 173. Wie Waterbolks boek over de Friese geschiedschrijving leest krijgt de indruk dat Kempius alleen Groningen *metropolis* noemde (Waterbolk, *Twee eeuwen*).
- 358 Zie p. 80 met noot 289.
- 359 Zie pp. 32 ev.
- 360 De raad van Ulm acht het zijn taak 'ir unterthon und den gemeinen manne.... zu regieren' (Schilling, *Die Stadt*, 48).
- 361 Zie 'Groningen en de Groningers: "Volksrepubliek Groningen"', pp. 99 evv.
- 362 Zie het 'geuzenlied' op p. 91.
- 363 Zie §2.3 ('1594. Reductie') op pp. 349 evv.
- 364 De rol van de Staten-Generaal is in het bijzonder vastgelegd in de artikelen 4-6. In art. 6 heet het dat de Staten-Generaal 'den staet van de stadt Groeninghe ende d'Ommelanden' 'behoorlijk' zullen 'redresseren'. In §1.3.12 zullen we zien dat de Staten-Generaal het Tractaat van Reductie ook als motivatie kon aanvoeren voor het plegen van een ingreep in de interne organisatie van de stad Groningen zelf.
- 365 Everhard van Reyd, *Historie der Nederlantscher oorlogen* (Leeuwarden 1650) xi 239.
- 366 Zie ook de kadertekst *Zoeken naar zekerheid* (pp. 163 ev.).
- 367 De zeventiende-eeuwer Descartes schrijft in dezelfde geest wanneer hij zegt dat het wel zinvol is om kennis te nemen van het verleden of van de gewoonten van vreemde volkeren, omdat we onze eigen leef- en denkwijze daardoor beter leren kennen, maar tegelijkertijd van mening is dat de veranderingen in de tijd en de verscheidenheid in de wereld de aandacht alleen maar afleiden van waar het werkelijk om gaat: de onveranderlijke waarheid die de mens met zijn verstand kan bereiken (René Descartes, *Discours de la méthode*, première partie).
- 368 Huizinga, 'Hoe verloren', 23.
- 369 JR III 'Oratie' 98-108, hier 102-103. Desondanks kregen buitenstaanders toch de indruk dat Groningen de baas was van het gewest. Zelfs een man als Johannes Althusius, syndicus van Emden en als zodanig 'buurman' van Stad en Lande, verkeerde in die veronderstelling. 'Soms is het bestuur of de prefectuur toevertrouwd aan de metropool van de provincie. Dat is het geval met Neurenberg, Straatsburg, Antwerpen, Danzig, *Groningen*, Bremen, Ulm, Augsburg, Lübeck, Frankfurt en vele andere steden (Althusius, *Politica*, boek VII-VIII 'De juris provincialis administratione' §51).
- 370 Circa 1030 km² van in totaal c. 2340 km².
- 371 H.G. Hurenkamp, Een lang slepend Gronings-Drents conflict. Het liquidatieproces van de stadsbezittingen en -rechten van de gemeente Groningen (z.p. [2003]).
- 372 Geciteerd door Wichers, *Tractaat van Reductie*, 177.

- 373 Zie pp. 18 ev.
- 374 Aristoteles, *Politica*, I 2, 1253a⁷⁻¹⁸ en III 1, 1275a²²⁻²³. De Griekse woorden κρίσις en ἀρχή worden meestal vertaald met 'rechtspraak' en 'bestuur', maar hebben eigenlijk een ruimere betekenis. Men zou ook kunnen spreken van 'oordeels- of besluitvorming' en 'machtsuitoefening'.
- 375 Het is dus niet helemaal correct te suggereren dat de keus voor de juiste regeringsvorm volgens Aristoteles 'van de omstandigheden afhangt' zoals Nicolette Mout schrijft (M.E.H.N. Mout, 'Van arm vaderland tot eendrachtige Republiek. De rol van politieke theorieën in de Nederlandse Opstand', *BMGN* 101 (1986) 345-365, hier 360). 'Juist' en 'onjuist' zijn kwalificaties die alleen zin hebben wanneer ze gebruikt worden in relatie tot een duidelijk criterium, zoals een door iedereen als nastrevenswaardig erkend doel. Aristoteles was inderdaad realist en empiricus genoeg om groot belang te hechten aan 'de omstandigheden' en zegt ook met zoveel woorden dat deze van invloed zijn op de keuze van de staatsvorm. Dit neemt niet weg dat hij, net als hedendaagse management-theoretici, vooral nadruk legt op het *doel* van de organisatie. Er bestaat niet zoiets als de beste organisatievorm als zodanig; die organisatie is steeds de beste die, onder de gegeven omstandigheden, het meest bijdraagt tot het bereiken van een gesteld doel.
- 376 Aristoteles, *Politica* III 7, 1279a²²-b¹⁰.
- 377 Aristoteles, *Politica* VII 9, 1328b³⁵-1329a².
- 378 Dat het 'elitaire' denken van Aristoteles een functionele achtergrond heeft blijkt uit een passage als de volgende: 'Er zijn werkzaamheden, ambachten en leerstof die het lichaam, de ziel of het verstand van vrije mensen ongeschikt maken voor de deugd. Ambachten die het lichaam in een slechtere toestand brengen noemen we "ordinair", net zoals werkzaamheden die in loondienst worden verricht. Ze nemen immers het verstand in beslag en maken het minderwaardig' (Aristoteles, *Politica* VIII 2, 1337 b⁴⁻¹⁶).
- 379 Aristoteles, *Politica* IV 9.
- 380 *Digesta* 1, 4, 1 (J.E. Spruit e.a., red., *Corpus Iuris Civilis. Tekst en Vertaling* II *Digesten* 1-10 (Zutphen/s-Gravenhage 1994) 112). Zie voor de overdracht van de macht door het volk bij de *lex regia de imperio* ook Codex Justinianus 1, 17, 1 §7 en *Institutiones* 1, 2, 4 en 6: 'Een wet is datgene wat op voorstel van een tot de senatorenstand behorende ambtsdrager, bijvoorbeeld een consul, door het Romeinse volk is vastgesteld.' [...] 'Maar ook wat door de keizer besloten is, heeft kracht van wet, aangezien het volk bij een koninklijke wet die aangaande diens soevereine macht is uitgevaardigd aan hem en op zijn persoon zijn gehele soevereine macht en gezag heeft overgedragen' (*Lex est quod populus Romanus senatorio magistratu interrogante, veluti consule, constituebat. [...] Sed et quod principi placuit legis habet vigorem, cum lege regia, quae de imperio eius lata est, populus ei et in eum omne suum imperium et potestatem concessit*). De hier geciteerde vertaling is ontleend aan J.E. Spruit e.a., red., *Corpus Iuris Civilis. Tekst en Vertaling* I *Instituten* (Zutphen/s-Gravenhage 1993) 13-14.
- 381 *Digesta* 1, 2, 2 (Spruit, *Corpus Iuris Civilis* II *Digesten* 1-10, 91 evv.) en Codex Justinianus 5, 59, 5 §2.
- 382 Manegold van Lautenbach vergeleek een wrede tiran met een zwijnenhoeder die de varkens van zijn baas steelt. Zo iemand kan zonder meer door zijn meester ontslagen worden.
- 383 *Francogallia* van François Hotman (1573) werd de inspiratiebron van de zogenaamde 'monarchomachen'. Voor hem is de koning 'de eerste magistraat', parlementen en colleges zijn de baas (Postma, 'Statenbewind', 373).
- 384 Nicolette Mout, 'Ideales Muster oder erfundene Eigenart. Republikanische Theorien während des niederländischen Aufstands', in: Koenigsberger en Elisabeth Müller-Luckner, *Republiken und Republikanismus*, 169-194, hier 178.
- 385 *Forma reipublicae in urbe aristocratica est, modice in democratiam declinans* (Emmius, *De agro Frisiae* 159). Zie voor een (incomplete) vertaling van dit werk: P. Schoonbeeg, e.a., *Ubbo Emmius. Friesland tussen Eems en Lauwers en de stad Groningen* (Groningen 1989).
- 386 Naar aanleiding van een passage uit Althusius' *Politica* (boek XXIII §19 ev.) merkt Kossmann op dat 'de volksmassa een object van zijn stoerste minachting' was (Kossmann, 'Bodin, Althusius en Parker', 123). Ook Justus Lipsius gaf in zijn *Politiorum seu civilis doctrinae libri sex* (1589) al een 'treurige catalogus' van de slechte eigenschappen van de volksmassa's, zoals hij die door de klassieke schrijvers beschreven had gezien (Kossmann, 'Volksovereiniteit' 5). Mede onder invloed van de

- herontdekte klassieke schrijvers is in de loop van de zestiende eeuw de kloof tussen 'gestudeerden' en handwerkslieden snel gegroeid.
- 387 Emmius, *De agro Frisiae*, 164-165, 168-170. De laatste opmerking slaat op de ingreep die de Staten-Generaal op 13 januari 1601 in de interne constellatie van de stad Groningen pleegden. Zie p. 155 ev.
- 388 Zie §1.3.13.
- 389 Waterbolk heeft Bernhard Alting niet altijd goed begrepen. Wanneer Alting, reagerend op een anoniem geschrift dat op grond van een toestand in een grijs verleden herstel van oude rechten bepleit, plompverloren beweert dat 'ouder tijden geen aenschouw waerdich' zijn, volgt daarop bij wijze van toelichting de opmerking dat het onzinnig is om de 'qualiteyt ende conditie der menschen' terug te willen brengen naar de toestand van 100 of 200 jaar geleden (Bernhard Alting, *Der Old-Ambten dependentie van de stad Groningen* (Groningen 1643) 98). Waterbolk merkt dan op dat Alting hiermee in tegenspraak komt met het grote belang dat hijzelf aan de kennis van het verleden hecht, en verwijst daarvoor naar een tweetal hoofdstukken in Altings tractaatje over het ambt van syndicus (Bernhard Alting, *Syndicus, ofte tractaetken over 't ambt van de syndijcgen ende pensionarissen* (Groningen 1645) hoofdstukken 9 en 10; Waterbolk, *Twee eeuwen*, 124 ev.). Op grond hiervan zou men verwachten daar iets aan te treffen, waaruit blijkt dat Alting de kennis van de geschiedenis waardeert omdat hij vindt dat het verleden hersteld zou moeten worden en dat dit zonder historische kennis niet mogelijk is. Wie de betrokken hoofdstukken opslaat bemerkt evenwel dat Alting zichzelf allermindst tegenspreekt, maar dat Waterbolk zich vergist. Alting schrijft, geheel consistent, dat kennis van de geschiedenis nodig is om vergelijkingen te kunnen trekken tussen vroeger en nu, om te leren zien hoezeer de mensen en hun maatschappij in de loop van de tijd veranderen en welke krachten daarin werkzaam zijn. Alting heeft juist, ondanks zijn conservatieve instelling, een opvallend 'modern' begrip voor de historiciteit van het menselijk bestaan, waarin niet stilstand, maar verandering domineert.
- 390 Alting, *De pilaren*, 10.
- 391 D.P. Blok, 'De vroege Middeleeuwen tot ca. 1150', in: Heringa, *Geschiedenis van Drenthe*, 141-170, hier 160.
- 392 Zie §1.1.1, in het bijzonder pp. 19 evv.
- 393 Zie ook p. 40.
- 394 Zie p. 23 (met noot 39 op p. 171), waar een dergelijke frase geciteerd wordt uit het vonnis van bisschop Gwijde van Avesnes van 3 februari 1310.
- 395 Zie voor deze gedachte ook Gosses, 'Met meerderheid van stemmen', 36.
- 396 Michaud-Quantin, *Universitas*, 172.
- 397 Zie voor de 'aldermans' als woordvoerders van verbanden van ingezetenen pp. 24 ev.
- 398 Zie p. 25. Uit de woorden *aldermans ac universitas* mag naar mijn opvatting niet worden opgemaakt dat de oldermannen los staan van het collectief. Zij maken net als alle andere Groningers deel uit van de *universitas*, maar hun functie maakt dat ze afzonderlijk worden genoemd. Overigens is het in dit verband van belang nog eens te wijzen op het feit dat 'alderman' een Fries woord is en dat deze term in latere teksten moet wijken voor het Nederduitse 'olderman'. De 'burgerlijke' oppositie tegen het Utrechtse gezag kan vooral een zaak zijn geweest van de Friessprekende inwoners van Groningen (Naarding, 'Stad en Ommelanden', 50 en 57).
- 399 Of moeten we hier het woord *consules* al met 'burgemeesters' vertalen? In de zestiende eeuw was het in Groningen gebruikelijk om raadsheren als *senatores* aan te duiden en burgemeesters *consules* te noemen.
- 400 Zie pp. 23 ev.
- 401 Dijkstra, 'Magistraatsbestel', 70 evv. Zie ook Looper, 'Universitas in Groninge', 9. De laatste auteur verwijst ter vergelijking naar ontwikkelingen in Bremen, Lüneburg en Hannover.
- 402 Van Uytven, 'Stadsgeschiedenis' 204.
- 403 J. de Rhoer, ed., 'Stadboek van Groningen van het jaar 1425' in: *Verhandelingen (...) PEIP v* (Groningen 1828) boek IV art. 2 en boek III art. 2.
- 404 A. Telting, ed., *Stadboek van Groningen*. Werken der vereeniging tot uitgave der bronnen van het oude vaderlandsche recht, eerste reeks nr. 9 ('s-Gravenhage 1886) 75, artt. 25-27 (Stadboek ed. De Rhoer, boek I artt. 30-32). Zie ook de akte van 5 februari 1400 waarbij burgemeesters en raad verklaren dat zij 'by consente onser zwoenen meente' aan het Heilige Geestgasthuis vrijstelling verlenen van de verplichting om deel te nemen aan militaire operaties (*OGD II* 1057).

- 405 Stadsarchief rvr 26.1 fol. 1v.
 406 Van de Kieft, 'De ontwikkeling', 237.
 407 Opgemerkt wordt dat deze vroedschappen 'belangrijker' waren dan de vertegenwoordigende organen in de andere gewesten, maar deze opmerking kan voortkomen uit het feit dat over de laatste minder bekend is (Van de Kieft, ib. 238).
 408 Van Uytven, 'Stadsgeschiedenis', 236-237.
 409 Heinz Schilling, 'Republikanismus', 109-110.
 410 Schilling wijst erop dat de burgeropstanden ook voor de geschiedenis van de politieke theorie van groot belang zijn. Juist tijdens dit soort revolten trad het 'gemeindlich-genossenschaftliche Bewußtsein' het helderst aan de dag. Wanneer de raad teveel zijn eigen gang ging pleegde hij 'Verfassungsbruch'. Door in opstand te komen herstelde de burgerij dan de 'gemeindlich-genossenschaftliche Urzustand'. In die 'oertoestand' gold zonder enige beperking datgene wat onder normale omstandigheden gemakkelijk vergeten kon worden: dat 'der Convent... über dem Abt ist' (Schilling, 'Republikanismus', 110).
 411 Zie voor deze functionarissen §1.3.4.
 412 Ik heb geen poging gedaan te verklaren waarom burgemeesters en raad in sommige gevallen alleen optreden en in andere gevallen samen met de gezworen meente. De reden kan gelegen zijn in het gewicht van de behandelde zaken, in het onderscheid tussen eenmalige en routinezaken, maar ook in de wijziging van competenties. Duidelijkheid is slechts te krijgen door een zorgvuldige – en volledige – analyse.
 413 Zie pp. 146 ev. De bedoelde plaatsen in het stadboek zijn: Stadboek 1425, ed. De Rhoer, resp. boek II art. 8 (1374), boek VII art. 21 (1375), boek VII art. 20 (1394), boek VIII art. 44 (1404), boek I art. 9 (1408; de datum staat niet in het 'stadboek van 1425' maar in de door Telting uitgegeven oudere versie van het stadboek, p. 4), boek I art. 1 (1425), boek VI artt. 26-27 (1383), boek VI art. 3 (1435), Stadboek ed. Telting art. CCXL (1413), boek IV art. 1 (1427) en boek III art. 48 (1451).
 414 Stadboek ed. De Rhoer, boek I art. 1. De letterlijke tekst luidt: '[...] Ende dat mach de raed tot allen tijden van vrijheit ende van older woenheit hoghen ende sijden – dat sal men also verstaen: swaren daert hem to licht duncket ende lichten daert hem to swaer duncket – also het sunderlinge neghenen manne anne gaet [...]' (mijn interpunctie). Stadsarchief rvr 26.1; De Rhoer, 'Stadboek van Groningen' 1 en het commentaar bij deze passage). De Rhoer zelf denkt dat het gaat om de autonomie van de raad (commentaar 20). Lucas Trip zag het anders (en beter): de zittende raad mag de straf die op misdaden gesteld is wel verlichten en verzwaren, maar 'geenzins om eenen reets schuldigen naar die nieuwe wet te doen boeten, op dat er geen schijn of blijk zij van gunste of ongunste van bijzondere personen' (M.L [=Lucas Trip], 'Vertoog over den invloed van onze Nederlandsche moedertaal op onze Vaderlandsche Rechtsgeleerdheid in derzelve kunde en gebruik', in: *Verhandelingen ter nasporing van de wetten en gesteldheid onzes vaderlands (.....) door een Genootschap te Groningen* PEIP I (Groningen 1773) 19-126, in het bijzonder 82-84.
 415 De tekst waarmee het 'Stadboek van 1425' opent, wordt door Dijkstra een 'besluit van burgemeesteren en raad' genoemd. Dit is onjuist. Het gaat hier om een overeenkomst tussen het 'dagelijks bestuur' van de stad (burgemeesters en raad) en de 'wijsheid' van de stad (Dijkstra, 'Magistraatsbestel', 76 evv.). Bos deelt mee dat in deze tijd 'belangrijke gildewoelingen' hebben plaatsgevonden (Bos, *Stapelrecht*, 107). Ofschoon daarover niets naders bekend is, kan er wel degelijk sprake zijn geweest van een soort 'herbronning van de macht', zoals Schilling die bedoelt (Schilling, 'Republikanismus', 110).
 416 R. van Uytven bekijkt de zaak van de andere kant en ziet vooral de positieve kanten van de vorstenmacht. Hij deelt mee dat eerst de Bourgondische hertogen over de machtsmiddelen beschikten die hen in staat stelden met succes op te treden tegen 'de autonomie en het zelfzuchtige optreden van de steden' (Van Uytven, 'Stadsgeschiedenis', 252).
 417 Geciteerd door J. Huizinga in het derde hoofdstuk van zijn *Herfstij der Middeleeuwen*.
 418 Behalve vanwege het geld dat zij eruit konden trekken, waren de steden voor de heren ook van belang vanwege hun demografische betekenis en het hoge opleidingsniveau van hun burgers. Terecht is dan ook de opmerking die de Antwerpse stadsklerk Jan van Boendale over de steden maakte: 'Volcx ende scats hebben si mere ende wijsheyden dan die here' (geciteerd bij Van Uytven, 'Stadsgeschiedenis', 253). Zie ook: Wim Blockmans, 'Voracious states and obstructing cities. An aspect of

- state formation in preindustrial Europe', *Theory and Society* 18 nr. 5 (1989) 733-755.
- 419 Zie p. 32.
- 420 Karl Brandi, Karl V. *Werden und Schicksal einer Persönlichkeit und eines Weltreiches* (München 1937).
- 421 Kossmann, 'Volkssouvereiniteit', 10.
- 422 Kossmann, 'Bodin, Althusius en Parker', 114.
- 423 Zie de karakteristiek van de laat-middeleeuwse samenleving in hoofdstuk III van Huizinga, *Herfsttij*.
- 424 Niet voor niets gaf Marsilius van Padua zijn werk over de staat de titel *Defensor pacis* ('Verdediger van de vrede').
- 425 Zuidema, 'Kroniekje', 136.
- 426 De 'algemene gildebrief' dateert van 7 september 1436 (stadsarchief rvr 160) en is gedrukt in De Rhoers uitgave van het 'stadboek van 1425' (PEIP v, 17-224).
- 427 Het bij de toetreding van een gilde verschuldigde 'entreegeld' – de hoogte ervan was verschillend – kwam voor de ene helft ten goede aan het gilde, voor de andere aan de stad.
- 428 Het hierna volgende is ontleend aan het Zuidema, 'Kroniekje' 98-101. Zie ook Bos, *Stapelrecht*, 125-128.
- 429 Bernhard Alting, 'Oudt en nieu Groningen', 79 (Groninger Archieven, RF Handschrift in folio 293.1).
- 430 Stadsarchief rvr 201 (*OUB* 1 627-628, nr. 720) en Feith en Blok, *De kroniek* 134. Zie over deze kwestie ook 'Groningen en de voorbijvaart van Emden', §3.1.4.
- 431 Zie §1.2.4.
- 432 Feith en Blok, *De kroniek*, 134-135.
- 433 Hier in de betekenis van 'gedwongen tussenhandel'.
- 434 Groninger Archieven, RF 1457.33, T1032, inv. nr. 266 (VVS 48.168 'Ex Ms. Drews') en Stadboek fol. 99v (rvr 26.1). Voor de relatie met Oost-Friesland had deze ingreep van de gilden tot gevolg dat met Ulrich Cirk-sena een nieuwe regeling moest worden getroffen. Zie daarvoor 'Groningen en de voorbijvaart van Emden', p. 410.
- 435 Ubbo Emmius kent de achtergrond van het optreden van de raad niet. Hij oppert de mogelijkheid dat hij gehandeld heeft uit 'naijver jegens het volk', maar het zou ook wel kunnen zijn dat hij het algemeen belang (*bonum publicum*) voor ogen had (Emmius *RFH* xxiv 374).
- 436 Zie over de aanleiding tot dit conflict §1.2.3 p. 62, noot 191 (op p. 179).
- 437 Het geschil tussen Johan Rengers – een leenman van de bisschop van Utrecht – en de stad heeft in het vroege voorjaar van 1483 gediend voor het gericht te Heemse nabij Hardenberg. Groningen was van het op 25 april 1483 gevelde vonnis in beroep gegaan op de bisschop van Utrecht. In de brief van 11 juni 1484 drong Rengers er bij de gilden op aan hun invloed aan te wenden opdat het stadsbestuur zich zou neerleggen bij de uitspraak van het gericht te Heemse. Zie stadsarchief rvr 922.15, 28 en 31 (8 oktober 1479, 22 april en 15 juni 1484).
- 438 Zie ook §1.3.11, pp. 150 ev.
- 439 Stadsarchief rvr 287.1. Het stuk is, met het bijbehorende renversaal, gedrukt in Werken PEIP v, 212-216.
- 440 Stadsarchief rvr 645.
- 441 Tegenwoordig noemen we dit 'geld lenen van crediteuren'. De crediteuren zijn behalve de graaf van Bentheim (1516; rvr 756; graaf Everwijn van Bentheim had zich ten gunste van Groningen ingezet in de voorgaande oorlogsjaren; zie bijv. SB 73 evv.) vooral leden van het Groningse patriciaat (april en juli 1514): Roelof van Munster (rvr 870.43), Eelt Tammens (rvr 807.42), Lulof Coenders (rvr 870.39), Egbert van Ballen (rvr 870.38), Loech Horenken (rvr 870.41), Willem Wicheringe (rvr 870.45). Het signaleren van het patricische karakter van deze crediteuren is van belang. In normale gevallen zien we dat alleen de gezworen meente toestemming geeft voor het aangaan van financiële verplichtingen. In de hier bedoelde overeenkomsten gaat het om crediteuren die tot de Groningse *inner circle* behoren. Om de voorkomen dat de *deals* een patricisch onderonsje zouden worden, moesten de gilden hierin gekend worden.
- 442 Zie p. 108. Het gaat in dit geval om artikel 38 in het negende boek van het Stadboek van 1425, ed. De Rhoer.
- 443 Stadsarchief rvr 301; gedrukt: *Pax Groningana*, nr. 94.
- 444 Zie §1.2.6, p. 75.
- 445 Op 8 februari werden jaarlijks de nieuwe raadsheren gekozen door een vijftal gezworenen die door het lot werden aangewezen. Later, mij is niet precies bekend wanneer, is het aantal raadsheren teruggebracht van twintig naar zestien. Ubbo Emmius vergist zich wanneer hij zegt dat er 'nu [=1605] en in de laatste eeuwen' zestien raadsheren waren (Emmius, *De agro Frisiae* ed. 1605, 159). Uit Stadboek IX art. 39 blijkt dat er rond 1500 nog twintig raadsheren waren.

- 446 Een 'breuke' is de aan het gerecht verschuldigde boete vanwege het 'breken' van het recht.
- 447 Zo interpreteer ik de woorden 'in den koere staen'
- 448 Zie §1.2.6, p. 75.
- 449 Stadsarchief rvr 297 en 870.11-15, 17, 18, 21, 23-29.
- 450 P.J. Blok deelt mee dat de maatregel 'omstreeks 1514 weder afgeschaf't was' (P.J. Blok, 'Raad en gilden te Groningen', in: *GVA* 1895, 1-35, hier 14.
- 451 Zie pp. 29, 72 en 76.
- 452 Zie p. 99.
- 453 SB 39-40. Zie ook Blok, 'Raad en gilden', 14-15.
- 454 'De gilden [wilden] dit mit oorlooge ten ende [...] dryven' (SB 41).
- 455 SB 133.
- 456 De raad bleef het *imperium* houden, dat wil zeggen: hij was het officiële hoofd van de staat dat hem rechtsgeldig vertegenwoordigde, naar binnen en naar buiten. Zie voor de autoriteit van de raad, ook in een tijd van revolutionaire onrust, p.132.
- 457 SB 140. De Sitter schrijft dat deze eis te Groningen werd afgewezen en vermeldt nadere bijzonderheden onder verwijzing naar de kroniek van Sicke Benninge (*TS* 1 271). Ofschoon hij de politieke stemming in Groningen wellicht correct weergeeft, moet worden opgemerkt dat De Sitter dat niet doet waar het de door hem opgegeven bron betreft. Zijn weergave van de feiten is dan ook niet ontleend aan Benninge, maar aan Ubbo Emmius, die aan deze episode een passage wijdt die in een roman niet zou misstaan (Emmius *RFH* XLII 652).
- 458 SB 162 en Zuidema, 'Kroniekje' 136. Ook hier geeft De Sitter weer een vrij uitvoerig overzicht van de argumenten die aan weerszijden naar voren werden gebracht: het zou eervoller zijn om onder een grote vorst als de hertog van Saksen onderworpen te zijn dan aan een kleine zoals de graaf. Anderzijds was het beter een minder machtige heer te hebben; daarvan zou men minder last hebben dan van een 'wrede dwingeland' als de hertog. Duitse vorsten zouden ook geen idee hebben van volksvrijheden; wat dat aangaat zou een man als Edzard verkieslijker zijn. Een geboren Fries als hij wist hoe vrije mensen dachten... (*TS* 1 279-280). Ook dit alles is niet ontleend aan oude bronnen, maar aan Emmius' geromantiseerde weergave van de gebeurtenissen (Emmius, *RFH* XLII 660-661), in dit geval verder opgesierd door De Sitter zelf.
- 459 SB 164-166.
- 460 'Christus is opgestaan, / die gekke Vyt moet nu het land uit. / Laten we daarom allen blij zijn, / graaf Edzard zal onze troost zijn. / Heer ontferm u' (EB 448). Vyt is de Saksische commandant jonker Vyt van Drachsdorf.
- 461 Stadsarchief rvr 415.
- 462 Emmius, *RFH* XLIII 674-675.
- 463 SB 209.
- 464 Emmius, *RFH* XLVI 719. Zie ook Nijhoff, *Gedenkwaardigheden*, XII en SB 251-252. De overeenkomst tussen Edzard en Karel van Gelre is gesloten op 6 juni 1514 (EB 494).
- 465 Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* XII, nrs. 735 en 736.
- 466 SB 258.
- 467 SB 259.
- 468 Huizenga, *Groningen en Ommelanden*, 19-21. Het verdrag is pas op 18 februari 1518 door hertog Karel van Gelre geratificeerd (stadsarchief rvr 426).
- 469 'Er waren elf tot twaalf personen in Groningen, zowel geestelijken als leken, die een jaargeld van deze vorst kregen. Dat ging op jammerlijke en ellendige wijze ten koste van dit arme Friesland [de Ommelanden], dat daarvoor in strijd met Gods geboden, eer en recht werd uitgeschud. Het waren juist mensen uit de elite die dit jaargeld toucheerden en zo de vorst ondersteunden in zijn oorlogszuchtige politiek. De Ommelanden moesten elk jaar *f*7000 opbrengen. Als die jaargelden er niet waren geweest zou men met *f*4000 à *f*5000 hebben kunnen toekomen. De jaargeldtrekkers ('by den blauwen sack') waren mensen als pastoor dr. Wilhelmus Frederici, mr. Ulfert, proost in Loppersum, Ludeke Horenken, Coert, Berend en Lulof Coenders, Roelof Huynghe, Claes Schaffer, Lubbert Clant, Johan Horenken sr. en jr. en Peter Ulger sr. De hoogstgeplaatsten kregen *f*400, anderen bedragen tussen de *f*300 en *f*50' (SB 327 ev; mijn parafraze). Onder de hier opgesomde personen zijn ook de vier burgemeesters van 1521. Zie ook: Anton Rinzema, 'De stadhouder en de houding van de stad. Jasper van Merwijck als Gelders stadhouder in Groningen (1522-1530)', in: De Boer, *Het Noorden in het midden*, 87-106, hier 90.
- 470 Baks, 'Saksische heerschappij in Friesland' 104.
- 471 SB 360.
- 472 Daags daarna huldigden ook de Ommelanders de Gel-

- derse hertog. Deze verliet de stad op 10 november 1522 en ontving 's anderendaags in het Grollerholt de hulde van het landschap Drenthe (SB 360-361).
- 473 Rinzema, 'De stadhouder' 91.
- 474 Huizenga, *Groningen en Ommelanden*, 50; SB 366; zie ook kadertekst *Roelof ten Water tussen Bourgondië en Gelre*, pp. 338 ev.
- 475 SB 373.
- 476 SB 378-379.
- 477 Ook elders kan de magistraat, na een corrigerende ingreep van 'het volk', weer gewoon doorgaan (Schilling, 'Republikanisme', 109).
- 478 Rinzema, 'De stadhouder', 92 en SB 378-379.
- 479 Dit besluit is genomen op 11 december 1523 (zie de kadertekst *Jaargelders eruit* op p. 125). Waarschijnlijk was het optreden van de acht vertegenwoordigers van de kluften toen alweer tot een einde gekomen.
- 480 SB 383-384; zie ook de kadertekst *Roelof ten Water tussen Bourgondië en Gelre* op pp. 338 ev.
- 481 Rinzema, 'De stadhouder', 93.
- 482 SB 388.
- 483 Ib. en 'Groningens eerste parel', p. 331; stadsarchief rvr 437.
- 484 RF 1523.9, Verzameling van stukken dl. 31 nr. 72 en dl. 33 nr. 186.
- 485 Huizenga, *Groningen en Ommelanden*, 53 noot 4.
- 486 Drie heren, Lulof Coenders, Roelof Huynge en Lubbert Korenpoort, gaven de voorkeur aan het jaargeld en deden afstand van hun bestuursfuncties (SB 379).
- 487 Stadboek IX art. 49. De hier vermelde gebeurtenissen maken deel uit van langdurige en ingrijpende 'democratische' woelingen in Groningen, waarover in het bijzonder Sicke Benninge ons inlicht. Zie hiervoor Rinzema, 'De stadhouder', 87-106.
- 488 RF Hs. in folio 453, 54.
- 489 *TS* I 340. Het hierna volgende verhaal is een compilatie van het relaas van Sicke Benninge en de weergave van de gebeurtenissen die in een andere zestiende-eeuwse kroniek te vinden is (SB 395-396 en RF Hs. in folio 453, 54-54v).
- 490 Zie hiervoor de rubriek financiën van het stadsarchief.
- 491 Nu Schuitemakersstraat.
- 492 Over de datum bestaat onzekerheid Sicke Benninge heeft het over 'des vrydaeges voor St. Laurens' (4 augustus 1525; SB 395), Eggerik Beninga over 'frydages na Laurentij' van het jaar 1526 en in Hs. in folio 453 wordt als datum 'fridach na Sunt Laurens (11 augustus 1525) opgegeven. Ik laat de meeste stemmen gelden en kies voor vrijdag na Sint Laurens: 11 augustus 1525.
- 493 Eerder hebben we gezien dat het dominicanenklooster (de 'Jacobijnen') aan de Ebbingestraat de traditionele vergaderplaats van de gilden was (zie p. 115). We zullen aanstonds zien dat het Jacobijnenklooster een belangrijke rol speelde in de woelingen die Groningen in deze periode teisterden (zie p. 128).
- 494 SB 396.
- 495 S.P. Wolfs OP, Das Groninger "Religionsgespräch" (1523) und seine Hintergründe (Utrecht/Nijmegen 1959) 49.
- 496 G.A. Meyer, 'Het Jacopijnenklooster te Groningen' I, in: *AAU* 32 (1907) 1-102, en II, ib. 299-330, hier 23.
- 497 Hieraan nam ook dr. Herman Abbring deel, die toen vicaris in de Sint Maartenskerk was. Enkele jaren later werd hij deken van Drenthe. Deze jurist was van 1548 tot 1559 syndicus van de stad Groningen, in welke functie we hem tegenkomen in 'Groningens eerste parel' en 'Groningen en de voorbijvaart van Emden'.
- 498 In februari 1525 drong de hertog er bij paus Clemens VII op aan dat deze de vorsten van zijn buurlanden zou opdragen streng op te treden tegen het Lutheranisme (Brom-Hensen, *Romeinse bronnen* 13-14, nrs. 15, 18-20).
- 499 Huizenga, *Groningen en de Ommelanden*, 59.
- 500 SB 388-390. Zie ook de tekst op pp. 124 ev.
- 501 Van wie de instructie is uitgegaan wordt in het stuk niet vermeld. Ik vermoed dat het niet de geestelijke overheid was, i.c. de hoofdpastoor van Sint Maarten dr. Willem Frederiks, maar het stadsbestuur. Frederiks was waarschijnlijk zelf al te zeer partij in de theologische disputen en had als wereldheer geen jurisdictie over de reguliere geestelijken in de stad. Het stadsbestuur heeft zijn verantwoordelijkheid genomen op grond van zijn taak de onderlinge vrede en openbare orde te handhaven.
- 502 Een parafraze van de inhoud van deze tekst voeg ik als bijlage toe (Bijlage 1 op p. 202). Zie ook A.F. Mellink, 'Uit de voorgeschiedenis van de reformatie in Groningen', in: M.G. Buist e.a., red., *Historisch bewogen; opstellen over de radicale reformatie in de 16^e en 17^e eeuw*.

- Opstellen aangeboden aan Prof.dr. A.F. Mellink bij zijn afscheid als hoogleraar in de sociaal-religieuze geschiedenis aan de Rijksuniversiteit te Groningen* (Groningen 1984) 139-158, hier 142-143.
- 503 Anti-clericale sentimenten en religieuze factoren speelden ook in de *Bauernkrieg* een belangrijke rol, een feit dat uitdrukkelijk ook door Groninger bronnen werd signaleerd. Zie §1.3.9.
- 504 Oud-burgemeester Peter Sickinge, de oud-rentmeesters Sicke Benninge en Herman Kock en raadsheer Roelf Sissing werden door de raad aangewezen om persoonlijk borg te staan voor de achterstallige renten op 'buitenlandse' schulden (Rinzema, 'De stadhouder', 94).
- 505 Zie de akte van 28 januari 1526, waarbij Arnt van den Gruythues, Herman Knoppert, Jasper van Marwijk en Johannes Vyrssen, raadsheren van de hertog van Gelre, uitspraak deden in de geschillen tussen de brouwers, bouwmeesters, hovelingen van de gilden en gemene meente van Groningen enerzijds en burgemeesters, raad, hoofdmannen, rentmeesters, accijnsmeesters en oldermannen anderzijds. De tekst bevindt zich voor in de eerste stadsrekening van Groningen (rvr 7.1) en is gedrukt in: P.J. Blok, ed., *Rekeningen der stad Groningen uit de 16e eeuw*, Werken uitgegeven door het Historisch Genootschap te Utrecht, derde serie 9 ('s-Gravenhage 1896) 1-6. Zie ook Huizenga, *Groningen en Ommelanden*, 66.
- 506 Feith en Blok, *De kroniek*, 'Aanhangsel', 154.
- 507 Feith en Blok, *De kroniek*, 155-156.
- 508 Volgens Ubbo Emmius 'kan niets aan een stad worden gegeven dat grootser, belangrijker of meer verheven is dan dit recht. Zo iets vindt men in geen enkele stad in Duitsland, met uitzondering van Zwitserland, niet in de Nederlanden, Frankrijk, Engeland, Schotland, Polen, Hongarije, Zweden, Denemarken' (Emmius, *De agro Frisiae* (ed. 1605) 151).
- 509 In het Groninger stadsarchief berust een afschrift van de ordonnantie die hertog Karel van Gelre op 13 maart 1526 uitvaardigde. De hertog verklaart daarbij dat hij op verzoek van bouwmeesters en hovelingen van de gilden en gevolmachtigden van de gemene meente van de stad Groningen de mogelijkheid opent om van vonnissen van burgemeesters en raad in beroep te gaan op een gerecht, bestaande uit zijn stadhouder en vier burgers die uit naam van de hertog daartoe zijn aangewezen. Van deze appelrechtbank zal verder beroep mogelijk zijn op de hertog en zijn raad (rvr 772). Mij is geen document bekend over de jaartax.
- 510 Feith en Blok, *De kroniek*, 156-158.
- 511 Het zogenaamde 'Olde convent', later Rode Weeshuis in de huidige Rodeweeshuisstraat.
- 512 Feith en Blok, *De kroniek*, 164-165.
- 513 In hoeverre het bij de verkiezing van de vierentwintig afgevaardigden 'democratisch' is toegegaan in onze zin valt niet uit te maken. Gelet op de geleidelijke radicalisering van deze jaren is het goed voorstelbaar dat de meer gematigde elementen zich niet meer durfden te laten horen. Met 'burgers' lijken de kroniekschrijvers nu de 'radicalen' te bedoelen, met 'goede burgers' de leden van de hogere kringen en de ouderwetse, gematigde leden van de burgerij.
- 514 Feith en Blok, *De kroniek*, 174.
- 515 Zie p. 119 en noot 456 op p. 193.
- 516 Feith en Blok, a.w. 175. De 'revolutie' van 1528 lijkt ook een soort etnische component te hebben gehad. De Groningse gilden waren beducht voor een 'Fries complot' en dwongen de gezworenen een groot aantal burgers van Drentse en Westfaalse afkomst in de raad te kiezen. Volgens de 'gewone man' was de oude stadsaristocratie al te zeer met de Ommelander elite vermaagschap (Bos, *Stapelrecht*, 190-191).
- 517 'Ach Groningen, / wat een ezels maken nu de dienst uit in de stad! / Je kunt een ezel wel een leeuwenhuid om-doen, / maar zijn gebrul blijft het balken van een ezel. / Wie goed is van komaf / blijft barmhartig en goed, / mensen van goede familie / willen met onrecht niets te maken hebben.'
- 518 Feith en Blok, *De kroniek*, 176.
- 519 Zie de oorspronkelijke eed van de gezworenen, pp. 106 ev. De tekst ervan is in het 'stadboek van 1425' (stadsarchief rvr 26.1, fol. 1v) doorgehaald. Daaronder staat de tekst van de nieuwe eed, 'angaende int jaer van acht ende twintich toe sunte Peters ad Cathedram (22 februari 1528)'.
- 520 Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* nr. 1477; Rinzema, 'De stadhouder', 97.
- 521 Rinzema, 'De stadhouder', 97 evv.
- 522 Huizenga, *Groningen en Ommelanden*, 86.

- 523 Zie §1.3.9.
- 524 Zie pp. 114 ev.
- 525 De *Vindiciae contra tyrannos* van 1579 spreekt van de 'populace, ceste beste qui porte un million de testes, se mutine et acoure en desordre' (geciteerd bij Kossmann, 'Volkssoevereiniteit', 4). Later spreekt ook Althusius van 'een monster met vele koppen' dat zelfs door een goede magistraat niet tevreden kan worden gesteld (Althusius, *Politica* xxiv, §6).
- 526 Zie SB 384 en 396; zie ook 'Groningens eerste parel', p. 339 en noot 566 op p. 197.
- 527 Feith en Blok, *De kroniek*, 177.
- 528 Rinzema, 'De stadhouder', 88.
- 529 Zie §1.1.5, in het bijzonder p. 38.
- 530 Zie p. 107.
- 531 Bos, *Stapelrecht*, 370.
- 532 In jaar 1 leverde de Akluft (het 'Akerspel') de burgemeesters, in jaar 2 deed dat de Assingekluft (later Botingekluft genoemd), en in de jaren 3 en 4 leverden de Oosterkluft, Gelkingekluft en Gaddingekluft samen de burgemeesters. Dijkstra heeft de grenzen van de middeleeuwse kluften beschreven. Zijn uitkomsten stemmen op een enkel detail na overeen met mijn eigen bevindingen (C.E. Dijkstra, 'De grenzen van de kluften', in: *GVA* 1960, 39-58).
- 533 Het zgn. 'Stadboek Telting'.
- 534 Zie p. 106.
- 535 Stadboek 1425, boek 1, artt. 2 en 4 (rvr 26.1). Later – het is mij niet bekend wanneer – is het aantal raadsheeren teruggebracht van twintig naar zestien. Zie ook: Dijkstra, 'Magistraatsbestel'.
- 536 SB 392.
- 537 Zie over de boerenoorlog in Duitsland: Peter Blickle, *Die Revolution von 1525* (München 2004⁴).
- 538 SB 395.
- 539 De zogenaamde 'Allmende', een woord dat naar zin en etymologie verwant is aan het in Groningen bekende 'buurmande', waarbij 'mande' en 'mende' slaan op het gemeenschappelijke karakter van de betrokken grond. 'Allmende' is dus: gemeenschappelijk bezit van allen, 'buurmande': gemeenschappelijk bezit van [alle Groninger] burens of burgers.
- 540 SB 394.
- 541 Heinz Schilling spreekt over een 'Verdichtung der Staatlichkeit' en de daarmee verbonden 'frühmoderne Staatsbildung under dem Souveränitätsprinzip', die niet nalieten ook binnen de steden tot veranderingen te leiden in de opvattingen over het openbaar gezag (Schilling, *Die Stadt*, 48).
- 542 RF Hs. in folio 453, fol. 53-53v.
- 543 W.P. Blockmans en J. van Herwaarden, 'De Nederlanden van 1493 tot 1555: binnenlandse en buitenlandse politiek', in: *AGN* v (1980) 443-491, 463.
- 544 A.J. van den Hoven van Genderen, 'Op het toppunt van de macht, 1304-1528', in: De Bruin, *Geschiedenis van de stad Utrecht*, 113-189, hier 188.
- 545 Hij zou van 1538-1540 optreden als luitenant-stadhouder in Groningen en als zodanig de Hoofdmannenkamer voorzitten.
- 546 Tjaart van Burmania was door hertog Georg van Saksen benoemd tot raadsheer in het Hof van Friesland en was in 1515, toen de hertog van Saksen zijn rechten op Friesland aan Karel van Bourgondië (Habsburg) overdroeg, als zodanig blijven zitten. Hij trad ook op als officier in het Bourgondische leger.
- 547 Hs. in folio 453, fol. 63. Het gebruik om geld onder het volk te verdelen teneinde het gunstig te stemmen, gaat terug op de Romeinse oudheid. Om zijn vrijgevigheid (*liberalitas*) jegens zijn onderdanen te tonen bediende de keizer zich overigens niet alleen van munten. Hij kon ook andere goederen, zoals etenswaren, laten uitdelen.
- 548 Israël, *Republiek*, 132. Zie ook §1.3.3.
- 549 Van Uytven, 'Stadsgeschiedenis', in: *AGN* II (1982) 188-253, hier 238.
- 550 Zie p. 32.
- 551 Israël, *De Republiek*, 135.
- 552 Als gevolg van de staatkundige verschillen binnen de Bourgondisch-Habsburgse Nederlanden en het onderscheid in de mate waarin de centrale regering invloed kon uitoefenen op de gebeurtenissen in de verschillende gewesten, kan slechts in beperkte mate gesproken worden van een 'geslaagde' vorming van een moderne staat. Als ik het goed zie is alleen de inrichting van een centrale regeringsbureaucratie echt geslaagd te noemen (zie Van Nierop, 'De troon van Alva', 211 ev.).
- 553 Volgens Gosses was Utrecht, 'de stad van de gilden', tot het begin van de zestiende eeuw 'de meest democratische van de Noord-Nederlandse steden' (Gosses, 'Met

- meerderheid van stemmen', 43). Hij geeft niet aan op welk vergelijkend onderzoek deze stelling berust.
- 554 Struick, *Utrecht*, 128-129. Zie ook §1.1.3.
- 555 Mellink, 'Territoriale afronding', 492.
- 556 Zie over hem ook 'Groningen en zijn heren', p. 38. Maarten van Naarden moet rond 1490 zijn geboren. Zijn juridische opleiding ontving hij te Keulen en Orléans. Na een jaar lang kandidaat-advocaat te zijn geweest bij het Hof van Holland, werd hij in 1526 raadsheer in het Hof van Friesland te Leeuwarden. Het jaar daarop kreeg hij de functie van president. In de jaren 1537 en 1538 was hij buitengewoon raadsheer in het Hof van Holland en op 2 juli 1538 werd hij president van het Hof van Utrecht. Op 29 augustus 1541 werd Van Naarden benoemd tot luitenant-stadhouder van Stad en Lande, in welke hoedanigheid hij de Hoofdmannenkamer voorzate. Hij vervulde deze functie tot 1557. Daarna keerde hij terug naar Holland, waar hij weer raadsheer werd in het Hof van Holland. Van Naarden stierf in januari 1567. Zowel in 'Groningens eerste parrel' en 'Groningen en de voorbijvaart van Emden' zullen we hem opnieuw tegenkomen.
- 557 Maria van Hongarije, hoofd van de regering in Brussel, en Johan de Ligne, graaf van Aremberg.
- 558 De parafrase is van mijzelf. Zie voor de tekst: Edze de Boer, "Uwe Majesteit sal believen te weten..." Brieven van en aan mr. Maarten van Naarden, Luitenant en Eerste Hoofdman in de hoofdmannenkamer te Groningen (1541-1557) in zijn functie van vertrouwensman van het Hof te Brussel' (niet uitgegeven scriptie Rijksuniversiteit Groningen, afd. Middeleeuwse geschiedenis, 1993) 156-170. Zie ook: Postma, 'Mislukte missie'.
- 559 In de meeste gewesten waren edelen de enige vertegenwoordigers van het platteland in de gewestelijke Staten en kwartiersvergaderingen. Overigens hadden ook in Westerlauwers Friesland eigenerfde boeren zitting in de Staten (Israel, *De Republiek*, 117). In de Ommelanden was het nog gekker, want hier traden meiers (pachtboeren) op als wettige vertegenwoordigers (zgn. 'volmachten') voor kerspelen waar geen edelen of eigenerfden waren.
- 560 Emmius, *De agro Frisiae* (ed. 1605) 159-170.
- 561 Postma, 'Mislukte missie', 8. Behalve op Emmius be-roept Postma zich op Ros, *Rennenberg*, 4-6. Ros baseert zich op zijn beurt onder meer op de *Tegenwoordige Staat* en het opstel van Blok over 'Raad en gilden te Groningen' in de Groningsche volksalmanak van 1895. Verder deelt hij mee ook het Diarium van Egbert Alting en het jaarnaal van syndicus Johan de Gouda geraadpleegd te hebben. Ten aanzien van de gezworen meente rijst uit beide laatste bronnen echter een ander beeld op dan Ros schetst.
- 562 Om toch enig idee te geven van de manier waarop de gezworen meente deel had aan de besluitvorming heb ik een lijstje opgesteld van de zaken die in het – willekeurig gekozen – jaar 1588 door burgemeesters en raad in samenwerking met de gezworenen zijn behandeld. Zie hiervoor Bijlage 2 op pp. 203 ev.
- 563 Zie voor bijzonderheden de kadertekst *Drie regelingen* op p. 137.
- 564 Het eerste pand liep van St. Petrus' Stoel (22 februari) tot Pinksteren, het tweede van Pinksteren tot Vrijmarkt (8 september), het derde van Vrijmarkt tot St. Andreas (30 november) en het vierde van St. Andreas tot St. Petrus' Stoel.
- 565 DA 627.
- 566 Zie p. 137.
- 567 Ubbo Emmius noemt de gezworen meente de kweekvijver (*seminarium*) van de raad (Emmius, *De agro Frisiae* (ed. 1605) 163.
- 568 DA 570.
- 569 Wanneer men de adviesfunctie van de gezworen meente buiten beschouwing laat, was ze niet eens een echt kiescollege, want de raadskeur was in handen van slechts vijf *door het lot aangewezen* leden ervan. Alleen al het feit dat een lichaam met zo'n passieve, aan inhoudsloosheid grenzende rol in het oude Groningen toch bestaansrecht had, zou aanleiding moeten zijn tot het vermoeden dat haar functie toch wat meer heeft betekend.
- 570 VH II 32, 30 januari 1590.
- 571 Bos, *Stapelrecht*, 99 noot.
- 572 DA 397, 12 oktober 1577. Een vergelijkbare procedure werd in 1589 en 1590 gevolgd, toen ter dekking van buitengewone uitgaven een extra-belasting over de ingezetenen werd uitgeschreven (zie de stadsrekening over 1590, fol. 155 evv.
- 573 DA 570 en 663.
- 574 Zie p. 123.

- 575 Op 21 april 1575 had stadhouder Caspar de Robles het stadsbestuur al aangeboden de stadssleutels terug te geven, op voorwaarde dat de stad een tweetal bolwerken en courtines aan Alva's dwangburcht in de zuidelijke vestingwal zou bekostigen. Het openen en sluiten van de poorten zou dan geschieden in het bijzijn van soldaten van de bezettingsmacht (DA 299).
- 576 DA 374.
- 577 DA 570.
- 578 DA 616.
- 579 Zie Rutgers, 'De gevangenschap' en Formsma, *Ommelander strijd*, 89 evv.
- 580 JR II 63.
- 581 Het is natuurlijk ook mogelijk dat ik de verkeerde literatuur heb gelezen. Hoe dit ook zij, op dit punt moet ik de woorden herhalen die Bos in 1903 schreef: 'Bij geen andere gelegenheid en op geen andere plaats vond ik van het bestaan der gildesloten gerept'. Wat minder voorzichtig voegt hij daaraan toe: 'het is een bewijs van de groote macht die deze corporaties hebben gehad' (Bos, *Stapelrecht*, 289). Syndicus Bernhard Alting maakt melding van de gildesloten in het vierde discours van zijn 'Oudt en nieu Groningen' (p. 86).
- 582 H.O. Feith jr., 'Over de oude Groningsche schutterij', in (Nijhoff's) *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde*, 5 (Arnhem 1847) 133-162, en J.A. Feith, 'De Groningsche schutterij', in: J.A. Feith, *Uit Groningens verleden* (Groningen 1902) 214-270.
- 583 Zie de 'Ordonnantie en artikelbrief' in stadsarchief RA IIIa 3, 115-123.
- 584 AE II 143 en Feith, 'De Groningsche schutterij', 238 evv.
- 585 TS II 99-100.
- 586 RF 1577.83.
- 587 Stadsarchief rnr 447.4 (stadsdocumenten in conventie onder letter HHHH).
- 588 De tekst formuleert het aldus: 'de wacht daerop het hujs is gesteldt'.
- 589 Van den Broek, *Het geheime dagboek*, 121.
- 590 AE II 143: 'als hoeren stadts wol versekert und mechtich wesende'.
- 591 AE II 286-287, 496.
- 592 AE II 535 en Pieter Bor Christiaenszoon, *Vervolch der Nederlantsche Oorloghen*, vierde deel (Leiden/Amsterdam 1630) xxx 21v.
- 593 De hertog van Parma schreef op 1 juni 1590 vanuit Brussel aan de koning: 'De Nijmegenaren verzetten zich tegen noodzakelijke maatregelen, zoals het opzetten van een sterkte, omdat ze bang zijn dat de Spanjaarden een citadel willen maken om hun stad te bedwingen. Hun mentaliteit deugt niet.' (Joseph Lefèvre, ed., *Correspondance de Philippe II sur les affaires des Pays-Bas. Deuxième partie. III (1585-1591)* (Brussel 1956) 498, nr. 1250); zie ook Van Reyd, *Historie*, IX 174 en Bor xxviii 34. De hertog vergiste zich toen hij de 'mentaliteit' van de Nijmegenaren veroordeelde. De afwijzing van een koningsgezind garnizoen had niets te maken met heimelijke Staatsgezindheid van de Nijmeegse burgerij. Net zoals de Groningers waren ook de inwoners van Nijmegen in de eerste plaats uit op het stedelijke belang. Een vreemd garnizoen binnen de muren betekende het opgeven van de autonomie en zou alleen maar leiden tot plundering en verwoesting van de stad. Daarom hadden ze zich enkele jaren tevoren, in 1585, even beslist verzet tegen het plan van de Staatsgezinde graaf van Neuenahr om een groot garnizoen in de stad te legeren (zie ook AE II 63).
- 594 Schilling, 'Republikanisme', 112-114.
- 595 Zie onder meer: Jan van den Broek, 'Het beleg van Groningen, mei-juli 1594', in: Boekholt, *Rondom de reductie*, 9-44 en dezelfde, *Het geheime dagboek*, 158 evv..
- 596 Volgens Van Reyd steunde Jarges op het 'schuym van de armste borghery' (Van Reyd, *Historie* XI 233 en 237, Bor xxxi 25v).
- 597 Van den Broek, *Het geheime dagboek*, 159.
- 598 De delegatie bestond verder uit de hoofdmannen Johan van Ballen en Frederick Moysteen, secretaris Popco Everardi van de hoofdmannenkamer, de commandeur van de Johanniertercommanderij te Warffum en de officiaal Johannes Kriethe, die de functie van syndicus der koningsgezinde Ommelanders vervulde.
- 599 Zie Jan van den Broek, 'Het beleg van Groningen', 39.
- 600 Zie pp. 36 en 96 en 'Groningens eerste parel', pp. 349 ev.
- 601 Zie de tekst van het Tractaat van Reductie in: Boekholt, *Rondom de Reductie*, 2-7, hier 6.
- 602 Wiersum, *De gedwongen vereeniging*, 64.
- 603 Stadsarchief rvr 23.1, *sub dato*.
- 604 Stadsarchief rvr 23.1, 8 februari 1595. De bewering van Wiersum dat de keur in 1595 weer 'normaal' verliep, is

- 605 dus onjuist (Wiersum, *De gedwongen vereniging*, 71).
 Stadsarchief rvr 23.1, *sub dato*.
- 606 Op 5 januari 1621 herstelde Maurits de vrije raadskeur. Zijn opvolgers volgden hem daarin. Pas in 1641 zagen de Staten-Generaal geheel af van inmenging (22 mei 1641). Van toen af ging de keuze weer geheel als vanouds (*TS* II 106).
- 607 Op 13 februari 1611 besloten burgemeesters en raad zelf dat in het vervolg ook niemand meer tot lid van de gezworen meente mocht worden gekozen tenzij hij burger en lidmaat was van de 'ware christelijke gereformeerde religie' en daarvan openlijk 'professie' deed (stadsarchief rnr 314.1, 149).
- 608 De gijzelaars waren burgemeester Joachim Alting, raadsheer Joost van Cleve en syndicus dr. Jean Houfflin de la Faillerie. De heren bleven tot maart 1601 in gijzeling. In 1602 wilden de Staten-Generaal dat Alting en Van Cleve niet zouden worden herbenoemd. Joachim Alting werd pas in 1608, toen alle woelingen voorbij waren, opnieuw burgemeester (Wiersum, *De gedwongen vereniging*, 72).
- 609 Zie p. 153.
- 610 Stadsarchief rvr 23.1 *sub dato*.
- 611 Stadsarchief na de reductie (rnr 306.2).
- 612 Het artikel werd 'wal ende rijpelijk examineert ende gerumineert (=herkauwd)'
- 613 Uit het gebruik van deze terminologie ('patriotten' en 'gemene zaak') blijkt nog eens hoe weinig 'Nederlands' zich de Groningers – ook de gereformeerde stadsbestuurders – zich voelden. Hun vaderland was Groningen en het 'algemeen belang' was het belang van de *Respublica Groningana*.
- 614 Stadsarchief rvr 23.1 *sub dato*.
- 615 *TS* II 164-165.
- 616 Alting kende nog geen overalls en heeft het over 'borge-meesters met de schootvellen'. Het voorgaande citaat en de volgende passages zijn een vrije bewerking van mijn hand van het vierde discours in: Bernhard Alting, 'Oudt en nieu Groningen', 78-92.
- 617 Zie pp. 100 ev.
- 618 'Groningers, zie hier een voorbeeld van wat er aan u veranderd is, / hoe het met u is gegaan en gaat in vele opzichten. / Als ik mij niet vergis en u goed kijkt, / dan gaat gij achteruit, want niet naar voren. / Gij gaat niet vooruit in status en eer, / in handel en welvaart. En wat nog verwacht kan worden, / weet God alleen, die slechte bestuurders aanstelt / wanneer hij de mensen kwelt met ongelukken en rampen. / Hij kwelt hen vanwege hun zonden en geeft ruim baan aan zotten en onnozelen, / koppige leeghoofden, lomperiken en lantaarns zonder licht, / lieden die op wraak en geld uit zijn, die alles te gronde richten, / het land verloren doen gaan en de steden vernielen.'
- 619 Codex Justinianus, 5, 59, 5 §2: Ieder moet zijn gezag bijdragen, opdat door allen wordt goedgekeurd wat allen op dezelfde wijze aangaat ('necesse est omnes suam auctoritatem praestare, ut, quod omnes similiter tangit, ab omnibus comprobetur'. Zie *Codex Justinianus. Corpus Iuris Civilis*, P. Krueger ed., II (Berlijn 1888⁴). Zie ook p. 101.
- 620 Zie p. 133.
- 621 Deze terminologie gaat terug op het werk van de Duitse historicus Otto Gierke (1841-1921). Deze had gezien dat de middeleeuwse samenlevingen niet bestonden uit geïsoleerde individuen, maar uit *corpora* (groepen van individuen). Voorbeelden van dergelijke groepen zijn: handels- en ambachtsgilden, religieuze broederschappen, klucht- of wijkorganisaties en parochies, standenvergaderingen, kerkelijke instellingen, zoals kloosters, kapittels en begijnhoven, en universiteiten. De leden van deze groepen waren door onderlinge saamhorigheid en vaak ook door een formele eed aan elkaar en aan de groep verbonden. De door Gierke bedoelde samenleving lijkt wel wat op wat de Duitse socioloog Tönnies in 1887 *Gemeinschaft* noemde (Ferdinand Tönnies, *Gemeinschaft und Gesellschaft* (Leipzig 1887). Tönnies was een conservatief man en sterk beïnvloed door de Duitse romantische traditie en sociale filosofie. Hij ontwaarde in het historische proces een soort degeneratie of ontmenselijking. Met het woord *Gemeinschaft* karakteriseerde Tönnies datgene wat hij zag als de traditionele standen-samenleving van het pre-industriële Europa: een kleinschalige, besloten en 'gezellige' wereld, waarin mensen als complete individuen met elkaar omgingen. Hij stelde daartegenover de *Gesellschaft*: de moderne, industriële klassen-maatschappij van de negentiende eeuw, waarin sociale relaties gekenmerkt werden door zakelijkheid en waarin mensen niet meer als complete

- personen, maar alleen in bepaalde rollen met elkaar te maken hadden. Ook de Franse socioloog Émile Durkheim signaleerde deze fundamentele tegenstelling in de opeenvolging van samenlevingstypen, maar zijn bijdrage aan de terminologie is eerder verwarrend dan dat zij helderheid schept: hij noemde de 'oude verbanden' *solidarité mécanique* en de moderne *solidarité organique*.
- 622 Schilling, *Die Stadt*, 143.
- 623 Zie p. 143.
- 624 In het stadsarchief van Groningen berust een 'Duitse' vertaling van een Franse versie van een oorspronkelijk in het Spaans gesteld stuk, dat gedateerd is op 2 maart 1568 (RF 1568.78, nu stadsarchief rvr 1467.38) en een dertien punten tellend programma bevat voor de modernisering van de Nederlanden. Het stuk noemt zichzelf 'sekere meyninge ende onderwijsinge van Co. Mat. angaende de sekerheit van sinen stant, gemener welvaert ende rijcdom desses landes'.
- 625 1575: opzegging van het 'grote verbond' van 1482; 1577: arrestatie van de Ommelander heren.
- 626 Van Nierop, 'De troon van Alva', 215.
- 627 Abel Eppens zag dit vanuit zijn ballingsoord Emden heel scherp. Op vele plaatsen in zijn kroniek wijst hij erop dat de Staten alleen op hun 'eigen belang' uit zijn; ze veronachtzamen het belang van de (gereformeerde) 'gemeente' en denken alleen aan hun eigen economische en politieke machtspositie.
- 628 Zie voor deze episode F.G. Oosterhoff, *Leicester and the Netherlands 1586-1587* (Utrecht 1988) en ook 'Dansen om de bruid', onder meer §4.7.
- 629 De raden van de Nederlandse steden stelden zich op het standpunt dat zij 'het hele corpus van hun stad' vertegenwoordigden. De Staten van Holland steunden deze gedragslijn op 23 maart 1581, toen zij alle raden verboden om de gilden, schutterijen of andere groepen van burgers te raadplegen. Daarmee negeerden zij bewust de oppositie die er binnen de gilden en schutterijen tegen de oligarchen bestond (Geoffrey Parker, *The Dutch Revolt* (Penguin books 1990) 245, en A.Th. van Deursen, 'Staatsinstellingen in de Noordelijke Nederlanden 1579-1780', in: *AGN* v (Haarlem 1980) 350-387, hier 378). Op grond van het feit dat de magistraten de plaats innamen van het volk, kon de Goudse pensionaris François Vranck in zijn dispuut met de Engelse diplomaat Thomas Wilkes de stelling verdedigen dat de soevereiniteit in handen was van de Staten (*Corte Vertoninghe* van 1587).
- 630 Zie VH II 109v. Zie over Joost van Cleve o.a. Ros, *Ren-
nenberg*. Willem van Oranje had zich in 1579 danig geërgerd aan de hardnekkigheid waarmee 'dat cleijne manneken' de stedelijke privileges verdedigde (*BGOG* VI, 181).
- 631 Ook voor hen stond het belang van Groningen gelijk aan 'de gemene zaak'. Zie p. 155.
- 632 Ook Ernst Kossmann heeft gewezen op Althusius' conservatisme. Hij noemt hem daarnaast de 'best denkbare vertegenwoordiger van de Nederlandse protestantse theorie' (Kossmann, 'Volkssouvereiniteit', 15, en dezelfde, 'Bodin, Althusius en Parker', 122).
- 633 'De *ars politica* (de 'politieke kunst') is algemeen van aard, maar ze is van toepassing op alle individuele staatkundige verschijnselen, ongeacht de plaats, de tijd en het volk waar ze zich voordoen' (Johannes Althusius, *Politica methodice digesta atque exemplis sacris et profanis illustrata* (Herborn 1614) nieuwe uitgave (Aalen 1981²) XXXIX, §85). Zie ook Kossmann, 'Volkssouvereiniteit', 21-24.
- 634 *Politica* IX, §45, XXVIII, §10, 51 en 65.
- 635 *Politica* XXVIII, §10.
- 636 *Politica* IX, §36.
- 637 *Politica* VI, §40.
- 638 *Politica* V, §11.
- 639 *Politica* XXVIII, §52.
- 640 *Politica*, inleiding tot de editie van 1603, XIX §78.
- 641 *Politica* XXVIII, §53-54.
- 642 *Politica* XXVIII, §53-56.
- 643 *Politica* XXVIII, §63-65.
- 644 Ook Justus Lipsius (1547-1606) was als de dood voor religieus geweld. Zijn *Politicorum sive Civilis Doctrinae Libri Sex* (Leiden 1570) getuigt daarvan. In de loop van zijn carrière voegde deze geleerde jurist, afhankelijk van de plek waar hij zich bevond, zich naar de katholieke, lutherse, calvinistische en tenslotte opnieuw de katholieke religie. Een dergelijke geestelijke wendbaarheid verraadt een manier van denken waarin niet, zoals bij Althusius, de eenheid van de waarheid en de ene ware leer centraal staan. Lipsius vond dat er verschillende manieren konden bestaan waarop een mens God kan

dienen. Een overheid moest echter slechts één godsdienst in haar gebied toelaten. Daar waar verschillende religies naast elkaar voorkwamen, zou dat alleen maar tot tweedracht en burgeroorlog leiden. Daarom zou de overheid zelfs elke afwijking van de officiële leer genadeloos moeten bestraffen. Deze opstelling komt voort uit Lipsius' overtuiging dat de zorg voor de openbare orde en onderlinge vrede de allerbelangrijkste taak van de overheid is. Zie over Lipsius: J. Kluyskens, 'Justus Lipsius' levenskeuze: het irenisme', *BMGN* 88 (1973) 19-37, M.E.H.N. Mout, 'In het schip: Justus Lipsius en de Nederlandse Opstand tot 1591', in: *Bestuurders en Geleerden. Opstellen over onderwerpen uit de Nederlandse geschiedenis van de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw, aangeboden aan Prof. Dr. J.J. Woltjer bij zijn afscheid als hoogleraar van de Rijksuniversiteit van Leiden* (Amsterdam/Dieren 1985) 55-64, en dezelfde, 'Justus Lipsius', in: P. Grendler, ed., *Encyclopedia of the Renaissance*. (New York 1999) 427-429.

645 AE II 189.

646 Stephen Toulmin ziet het streven naar de zekerheid van een rationeel en coherent wereldbeeld als een zeventiende-eeuwse 'contra-renaissance' in antwoord op de chaos van de zestiende eeuw. Naar zijn opvatting was de Franse koning Henri IV ('de koning van Navarra') de exponent van een soort renaissancistisch pluralisme dat samen met hem op 14 mei 1610 in Parijs om zeep werd gebracht. Zie Stephen Toulmin, *Cosmopolis. The hidden agenda of modernity* (Chicago 1990). Verwante zienswijzen vindt men in het werk van de Lets-Britse cultuurfilosoof Isaiah Berlin (1909-1997).

647 Schilling, 'Republikanismus'.

648 Dat ik desondanks de term gebruik, doe ik niet alleen omdat het een aardige aandachtstrekker is, maar ook omdat ik er een soort aandenken in zie aan Harm Buijter, die burgemeester van Groningen was in de jaren 1970-1985, en als zodanig een drietal linkse 'meerderheidscolleges' (1973-1982) voorzat. In de colleges van B&W van die tijd werd de toon gezet door jeugdige wethouders, die met hun uitlatingen en handelwijze de indruk wekten democratie te interpreteren als de dictatuur van de meerderheid. Buijter duidde zijn stad destijds meermalen aan als de 'volksrepubliek Groningen', zonder daarbij gelijkjes te willen suggereren tussen de

gemeente Groningen en de volksdemocratieën van die tijd. Onder meer door dit ironische taalgebruik wist hij enige afstand te nemen van het gedreven optreden van zijn 'jongens' en kon hij een lijn open houden tussen het 'stadhuis' en 'andersdenkenden' binnen en buiten de gemeente. Overigens deed de vondst van een kleitablet (op 1 april 1987 tijdens archeologische onderzoeken aan de voet van de Martinatoren) even het vermoeden postvatten dat Groningen reeds in de Romeinse tijd een *respublica popularis* (volksrepubliek) is geweest (zie hiervoor de *Groninger Gezinsbode* van 1 en 3 april 1987). Zie voor Buijter en zijn tijd: Maarten Duijvendak en Bart de Vries, red., *Stad van het Noorden. Groningen in de twintigste eeuw*. GHR 25 (Assen 2003) 399 evv. en Luuk Hajema, *De glazenwassers van het bestuur. Lokale overheid, massamedia, burgers en communicatie: Groningen in landelijk perspectief 1945-2001*. GHR 22 (Assen 2001) 221 evv.

649 Zie L.H. Wagenaar, *Het leven van graaf Willem Lodewijk, een vader des vaderlands 'Uz Heit'* (Amsterdam/Pretoria) hoofdstuk III en Van Deursen, 'De plaats van de noordelijke gewesten' 24.

650 W.J.A. Jonckbloet, *Gedenboek der Hoogeschool te Groningen ter gelegenheid van haar vijfde halve eeuwfeest* (Groningen 1864) 35 noot.

651 De historicus loopt bij het interpreteren van de geschiedenis steeds het gevaar de door hem zinvol geachte samenhang tussen feiten te houden voor de beoogde uitkomst van menselijk handelen en plannen (Hans-Georg Gadamer, *Grundzüge einer philosophischen Hermeneutik* (Tübingen 1965²) 355). Het is onze ingebakken neiging tot 'finalistisch' denken die het velen van ons ook zo moeilijk maakt de fundamentele betekenis van Darwins ontdekking te doorzien en die ons *design* doet vermoeden waar sprake is van mechanische causaliteit. Zie hiervoor Daniel C. Dennett, *Darwin's dangerous idea: Evolution and the Meanings of Life* (New York 1995) en het voorwoord in Richard Dawkins, *The blind watchmaker* (New York 1986).

652 Zie Van Deursen, 'De plaats van de noordelijke gewesten'.

653 Stadsarchief rvr 3.1, fol. 7.

BIJLAGE 1

Tekst van een bekendmaking, vermoedelijk van het Groninger stadsbestuur, aan de geestelijkheid in Groningen. Hiernaar wordt verwezen in de kadertekst *Jacobijnen en de orthodoxie* (p. 128). Het stuk dateert mogelijk uit 1525 of 1526.¹

Bekendmaking aan alle predikanten in Groningen.

- 1 Predikanten moeten het juiste ende zuivere evangelie van God verkondigen; ze moeten daarbij uitleg geven van de geschriften van de heilige apostelen, de vier kerkleraren en andere door de kerk erkende en toegelaten leraren.² Ze moeten dat zo doen dat iedereen daar beter van wordt en niemand zich eraan ergert.
- 2 Predikanten mogen elkaar noch openlijk noch in het geheim op een onfatsoenlijke manier bejegenen. Degene die een ander van een dwaling wil bekeren moet daarbij Mattheüs 18 en Lucas 17 ter harte nemen. Ze moeten elkaar onderling corrigeren, of in aanwezigheid van goede kenners van de H. Schrift, zodat het volk niets anders hoort dan wat tot de zaligheid van zijn ziel strekt.
- 3 Er moet niet gesproken worden over zaken die omstreden zijn of zo onduidelijk, dat de gewone man daarvan niets begrijpt, en die ook niet van belang voor hem zijn.
- 4 Predikanten hebben zich te houden aan een juiste en op de H. Schrift gebaseerde christelijke leer die nuttig is voor de zaligheid der zielen, die de gehoorzaamheid en onderdanigheid jegens de geestelijke en wereldlijke overheid bevordert en ook gunstig is voor de eendracht onder het gewone volk. Alles naar Paulus, Romeinen 13, en Petrus' eerste brief, hoofdstuk 2. Ze moeten daarbij gebruik maken van beproefde en door de kerk toegelaten geschriften. De predikant moet Gods eer zoeken en niet die van hemzelf, hij moet onder het volk liefde en christelijke eendracht stichten.
- 5 Daar waar het nodig is aanmerkingen te maken op overtredingen die door mensen, ongeacht hun positie, worden begaan, moet de predikant geen blijk geven van verachting voor de staat van de overtreders, maar alleen kritiek uitoefenen op hetgeen in strijd is met Gods woord en de wetten van de H. Kerk. Hij moet het volk er in alle zachtmoedigheid op wijzen, dat niemand zich moet verzetten tegen of schandelijk spreken over God, zijn gebenedijde moeder Maria, Gods heiligen, de zeven sacramenten, de ceremoniën en dagelijkse dienst van de H. Kerk. Iedereen moet zich daaraan houden totdat het God zelf behaagt iets te veranderen.
- 6 Een predikant die hiermee in strijd handelt, haat, nijd, tweedracht en oproer onder het gewone volk sticht, heimelijk of openbaar, op de kansel of in de biechtstoel, die zal van zijn predikambt en andere kerkelijke functies vervallen zijn en zal de stad moeten verlaten.

Ik, broeder Laurentius Laurentii, professor in de theologie en prior van het dominicanenklooster te Groningen, beloof dit voor mijzelf en mijn convent, met mijn handtekening.

1 Stadsarchief rvr 1055.1 (RF 1558.36).

2 Bedoeld zijn de grote kerkvaders van het westelijke christendom: Ambrosius, Augustinus, Hiëronymus en Gregorius de Grote. De rooms-katholieke Kerk erkent tegenwoordig 33 heiligen als 'kerkleraar'.

BIJLAGE 2

Een voorbeeld: 1588

In de tekst heb ik aangegeven dat een gedegen onderzoek naar het functioneren van de Groningse staat zinvol zou zijn.¹ Het materiaal daarvoor is aanwezig. Vooral vanaf de jaren vijftig van de zestiende eeuw zijn er voldoende registers en protocollen bewaard gebleven om de gang van zaken in de praktijk te kunnen volgen. Om een indruk te geven van de soort van zaken waarvoor burgemeesters en raad zich niet competent wisten en die ze daarom met de gezworen meente en bouwmeesters van de gilden bespraken volgt hier een vluchtig samengesteld overzicht van het willekeurig gekozen jaar 1588.

14 maart: In overleg met de gezworen meente neemt het stadsbestuur een besluit over de manier waarop de verbetering van het rondeel bij het Papenpoortje zal worden bekostigd. Het door de burgerij te betalen geld zal 'rotsgewijs'² worden opgehaald, op de wijze die gebruikelijk is bij de inning van schattingen. Er zal ook een collecte ('ommeganck') worden gehouden ter bekostiging van de nieuwe palissade aan de voet van de wal.³

17 maart: De raad, oud en nieuw, taalmannen, gezworen meente en bouwmeesters van de gilden besluiten een koninklijk edict inzake de betaling van renten niet te publiceren.⁴

30 maart: De raad, oud en nieuw, taalmannen, gezworen meente en bouwmeesters van de gilden wensen afschrift te hebben van het rekenboek van wijlen rentmeester Herman Wijnbrugge, keuren de ontslagbrief voor oud-syndicus De Gouda goed, bespreken de ordonnantie voor de lakenververs, besluiten de volgende dag de situatie aan de zuid-oostzijde van de stad te inspecteren, nemen het besluit om de handel in boter vrij te laten en bespreken de invoering van de stapelplicht van de Oldambten.⁵

31 maart: De raad, oud en nieuw, taalmannen, gezworen meente en bouwmeesters van de gilden bezichtigen de situatie tussen de Poele- en Steentilpoort, besluiten voorbereidingen te treffen voor het graven van een nieuw diep en het bouwen van een stenen 'pijp' bij de Poelepoort en besluiten een nieuwe ordonnantie vast te stellen ter beslechting van een conflict tussen het bakkersgilde en de hoptielden van de schutten.⁶

1 Zie p. 144

2 'Rotten' zijn delen van een stadswijk ('kluft'). Het aantal rotten per kluft varieerde van 13 tot 17. In de meeste gevallen gaat het om afzonderlijke straten of huizenrijen aan één zijde van een straat. Ook de weerbare burgerij was ingedeeld in 'rotten', te vergelijken met de huidige pelotons in een compagnie.

3 DA 720. Zie ook 'Dansen om de bruid' pp. 565 ev.

4 DA 720, VH 1 12-12v.

5 DA 722, VH 1 15-15v.

6 DA 722, VH 1 16-17.

4 april: De raad, oud en nieuw, taalmannen, gezworen meente en bouwmeesters van de gilden stellen een ordonnantie vast voor de bakkers en benoemen een commissie ter verdere reglementering van het bakkerswezen.⁷

2 mei: De raad, oud en nieuw, taalmannen, gezworen meente en bouwmeesters van de gilden gaan akkoord met de ordonnantie op de ververijen, bespreken de gevolgen van de lage prijs van het graan voor de brouwers en de bakkers en besluiten dat een concept-ordonnantie aan de brouwers zal worden voorgelegd.⁸

19 mei: Burgemeesters en raad, oud en nieuw, taalmannen, gezworen meente en bouwmeesters van de gilden besluiten tot de oprichting van een jezuïetencollege.⁹

10 juni: De raad en de gezworen meente wijzigen de ordonnantie voor de meestertimmerlieden en -metselaars.¹⁰

20 juni: De raad en de gezworen meente stellen de op 10 juni gewijzigde ordonnantie vast.

22 augustus: De raad, taalmannen, gezworen gemeente en bouwmeesters van de gilden keuren de opgestelde concepten inzake de admiraliteit goed. De gezworenen gaan akkoord met het instellen van een loterij ter verbetering van het raadhuis.¹¹

23 augustus: De raad, oud en nieuw, en de gezworenen wijzen de requesten af van ballingen die weer in de stad willen komen.¹²

10 oktober: Burgemeesters en raad, oud en nieuw, taalmannen, gezworen meente en bouwmeesters van de gilden besluiten dat de Olderman en het Gildrecht competent zijn in de zaak tussen de stad Bremen en de vrijbuiters Jacob Brants, alsmede in toekomstige zaken van vrijbuiters door soldaten van het koninklijke leger.¹³

7 VH I 18v-19v.

8 VH I 28v-29.

9 DA 727, VH I 33v-35.

10 DA 728.

11 DA 736, VH I 56v.

12 DA 737, VH I 56v.

13 DA 743, VH I 66-66v.